

10

КИЇВ 1979

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Животворна сила братерства народів
- Союз робітничого класу і колгоспного селянства — політична основа розвинутого соціалістичного суспільства
- Радянська інтелігенція — в комуністичному будівництві
- До 30-річчя форсування Дніпра і визволення Києва від німецько-фашистських загарбників (добірка)
- З історії радянського будівництва (добірка)

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. Животворная сила братства народов СССР. *Проблемы коммунистического строительства*. Б. П. Ковалевский. Союз рабочего класса и колхозного крестьянства — политическая основа развитого социалистического общества. Ю. А. Курносоев. Интеллигенция развитого социалистического общества. Сообщения. К 30-летию форсирования Днепра и освобождения Киева от немецко-фашистских захватчиков. Я. Е. Пашко. Освобождение Красной Армией столицы Украины. О. В. Моисеев. Подготовка советских войск к битве за Днепр. Д. П. Григорович. Взаимодействие партизан с частями действующей армии. П. А. Буцко, В. М. Булат. Братская помощь народов СССР в восстановлении города-героя Киева. О. А. Малько. Участие рабочего класса УССР в интенсификации сельскохозяйственного производства (1959—1970 гг.). В. Г. Врублевский. Организационное укрепление комсомольских организаций Украины в 1946—1950 гг. А. И. Щегленко. Интернациональные связи моряков Черноморско-Азовского флота с трудящимися зарубежных стран (1921—1925 гг.). Г. П. Малашенок. Английский рабочий класс на новых рубежах классовой борьбы. Заметки. Из истории советского строительства. Борцы за счастье народа. В помощь преподавателю истории. Документальные очерки. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. Vivifying Force of Fraternity of the USSR Peoples. Problems of the Communist Construction. B. P. Kovalevsky. Union of the Working Class and Collective Farm Peasantry — Political Basis of Developed Socialist Society. Yu. A. Kurnosov. Intelligentsia of the Developed Socialist Society. Communications. On the 30th Anniversary of the Dnieper Forced Crossing and Liberation of Kiev from the German Fascist Invaders. Ya. Yu. Pashko. Liberation of the Ukraine Capital by the Red Army. O. V. Moiseev. Preparation of the Soviet Army to the Battle for the Dnieper. D. P. Grigorovich. Interrelations of Partisans with the Army Field Units. M. O. Butsko, V. M. Bulat. Fraternal Assistance of the USSR People in Reconstruction of Hero-city Kiev. O. O. Malko. Participation of Working Class of the USSR and Intensification of Agricultural Production (1959—1970). V. G. Vrublevsky. Organizational Consolidation of the Komosomol Organizations of the Ukraine in 1946—1950. A. I. Shcheglenko. The Sailors of the Black Sea and Azov Sea Fleets and Their International Links with the Working Class of Foreign Countries (1921—1925). G. P. Malashonok. The Class Struggle. Notes. From the History of the People's Struggle for the Construction of Socialism. Fighters for the People's Happiness. In Aid of the History Teacher. Documentary Essays. Overview of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. Appendix.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 10 (152)
ЖОВТЕНЬ
1973

РІК ВИДАННЯ
СІМНАДЦЯТИЙ

Журнал видається
з липня 1957 р.
Виходить
щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
Ф ЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

© «Український історичний журнал», 1973 р.

ЗМІСТ

Животворна сила братерства народів СРСР 3

СТАТТІ

Проблеми комуністичного будівництва

- Б. П. Ковалевський — Союз робітничого класу і колгоспного селянства —
політична основа розвинутого соціалістичного суспільства 8
Ю. С. Курносів — Інтелігенція розвинутого соціалістичного суспільства 19

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 30-річчя визволення Києва від німецько-фашистських загарбників

- Я. О. Пашко — Визволення Червоною Армією столиці України 31
О. З. Мойсеев — Підготовка радянських військ до битви за Дніпро 41
Д. П. Григорович — Взаємодія партизанів з частинами діючої армії 46
М. О. Буцько, В. М. Булат — Братерська допомога народів СРСР у відбудові міста-героя Києва 51

* * *

- О. М. Малько — Участь робітничого класу УРСР в інтенсифікації сільськогосподарського виробництва (1959—1970 рр.) 60
З. Г. Врублевський — Організаційне зміцнення комсомольських організацій України в 1946—1950 рр. 69
О. Г. Щегленко (Одеса) — Інтернаціональні зв'язки моряків Чорноморсько-Азовського флоту з трудящими зарубіжних країн (1921—1925 рр.) 74
Г. П. Малашинок — Англійський робітничий клас на нових рубежах класової боротьби 82

ЗАМІТКИ

З історії радянського будівництва

- А. І. Чорний (Івано-Франківськ) — Партійне керівництво діяльністю місцевих Рад України (1966—1971 рр.) 89
А. А. Дабіжа (Одеса) — Підвищення ролі сільських Рад у 1928—1929 рр. 92
Н. О. Ткачова — З історії створення та діяльності органів радянської зовнішньої політики (1917—1922 рр.) 95

* * *

- О. А. Спірін — Робота партійних організацій України по удосконаленню економічної освіти керівних кадрів (1966—1971 рр.) 99
В. С. Крижановський — Заходи Комуністичної партії України щодо поліпшення умов праці та охорони здоров'я робітників у шостій п'ятирічці 106

Р. М. Матейко (<i>Львів</i>) — Діяльність комсомолу Львівщини по трудовому вихованню учнів сільських шкіл	110
Є. П. Городецький (<i>Чернівці</i>) — Революційна боротьба трудящих Північної Буковини в 1929—1930 рр.	113
В. М. Алтуєв (<i>Полтава</i>) — Участь міліції України в боротьбі з бандитизмом у 1921—1925 рр.	119
О. М. Коваленко — Суспільно-політичні погляди передвижників	124

Борці за щастя народу

М. М. Лемешук — Подвиг В. С. Петрова	129
--	-----

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

М. М. Лисенко, Г. І. Підлуцький, І. М. Скрипкин, З. М. Шалік — Роль історії та суспільствознавства у вихованні комуністичної ідейності учнів	132
--	-----

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

П. А. Гаврюк — Епізоди масового подвигу	139
---	-----

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

П. М. Денисовець (<i>Полтава</i>) — Радянська історіографія революційних аграрних перетворень на Україні в 1917—1921 рр.	143
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

И. Д. Фурсенко (<i>Харків</i>) — Преподавание истории КПСС и коммунистическое воспитание студентов	149
В. С. Петренко — Д. Я. Шелухін. Юному поколінню — ленінський гарт	150
М. П. Яркін (<i>Миколаїв</i>) — В. Нем'ятний. Вірність. З історії боротьби трудящих Миколаївської області проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944 рр.)	151
В. І. Стрельський — В. І. Кізченко. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905—1907 рр.	152
С. М. Антонюк — Януш Грохувський. Дружба нам дороги вторувала	153
<u>Б. І. Співак</u> (<i>Ужгород</i>), І. М. Мешко (<i>Ужгород</i>) — М. В. Троян. Угорська комуна 1919 р.	154

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. Г. Лисенко — До українсько-молдавських наукових зв'язків	156
М. К. — Захист докторської дисертації М. Ф. Карпенком	157

ДОДАТОК

Теми кандидатських дисертацій, затверджених Президією Республіканської ради по координації досліджень з історії КПРС і Компартії України	158
--	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), В. М. Нем'ятний, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

Адреса редакції: 252005, Київ, вул. Горького, 3.
Телефон: 24-29-92.

Технічний редактор Т. Р. Спекторова

Коректор В. П. Новоставська

БФ 01680. Здано до складання 27.VIII 1973 р. Підписано до друку 17.X 1973 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн аркушів 15,0. Зам. К-149. Тираж 8910. Ціна 40 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

ЖИВОТВОРНА СИЛА БРАТЕРСТВА НАРОДІВ СРСР

Великим і радісним святом єднання народів-братів, торжества лєнінської національної політики КПРС пройшов по безкраїх просторах нашої Батьківщини піввіковий, золотий ювілей Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Підкреслюючи виняткове значення цієї події, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев зазначав: «Піввікова історія Союзу Радянських Соціалістичних Республік — це історія виникнення непорушної єдності і дружби всіх народів, які об'єдналися в рамках Радянської соціалістичної держави. Це — історія небаченого зростання і всебічного розвитку держави, яка народжена соціалістичною революцією і стала сьогодні однією з наймогутніших держав світу. Це — історія змушіння і справжнього розквіту — економічного, політичного і культурного — всіх республік, які згуртувалися під її прапором, всіх націй і народностей, які населяють країну»¹.

На ознаменування 50-річчя утворення СРСР у нашій країні було встановлено новий орден — орден Дружби народів. За великі заслуги трудящих в утворенні і зміцненні Радянського Союзу, у цементуванні дружби і братерського співробітництва соціалістичних націй і народностей, за великий вклад в економічний, соціально-політичний і культурний розвиток Радянської держави і на відзнаку 50-річчя утворення СРСР всі 15 союзних, а також автономні республіки, автономні області і національні округи були нагороджені цим орденом. Орден Дружби народів уособлює беззавітну вірність усіх народів нашої багатонаціональної країни лєнінській ідеї пролетарського інтернаціоналізму, велике братерство трудящих, об'єднаних спільністю цілей та інтересів на шляху творення комуністичного суспільства, велич наших революційних звершень, ратних і трудових подвигів.

Третій рік трудящі Радянського Союзу живуть і працюють під благотворним впливом рішень XXIV з'їзду КПРС. Завдяки наполегливій праці радянського народу успішно виконується програма економічного і культурного розвитку країни, прийнята з'їздом партії. З особливим піднесенням трудяться в третьому, вирішальному році п'ятирічки робітничий клас, колгоспне селянство та інтелігенція Радянської України. Комуністична партія Радянського Союзу високо оцінює вклад трудящих УРСР, як і інших республік, у створення матеріально-технічної бази комунізму, у зміцнення братерської дружби народів нашої країни. Яскравим свідченням цього є нагородження Української Радянської Соціалістичної Республіки орденом Дружби народів.

26 липня 1973 р. в столиці Радянської України відбулося спільне урочисте засідання Центрального Комітету Комуністичної партії України і Верховної Ради УРСР за участю партійних, радянських і громадських організацій, представників трудящих міста Києва і воїнів Радянської Армії, на якому високу нагороду Батьківщини вручив республіці Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев. Вручення цієї високої нагороди випало у справжнє свято дружби народів Радянського Со-

¹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 3.

юзу, торжество ленінських ідей соціалістичного інтернаціоналізму. Перебування Л. І. Брежнєва у Києві, його виступи на зборах республіканського партійно-господарського активу і на урочистому засіданні ЦК Компартії України і Верховної Ради УРСР розкрили перед українським народом нові обрії, примножили його патріотичні почуття, прагнення ще більше і краще працювати на благо любимої Вітчизни. У своїй промові на спільному урочистому засіданні ЦК Компартії України і Верховної Ради УРСР Л. І. Брежнєв зазначив, що якими б великими не були наші досягнення, ми, як країна, що будує комунізм, повинні весь час іти вперед, бачити перспективу, ще дружніше і наполегливіше працювати над втіленням в життя рішень XXIV з'їзду КПРС, виконанням головних соціально-економічних завдань дев'ятої п'ятирічки².

Найважливішим результатом соціально-економічних перетворень, здійснених у нашій країні за роки Радянської влади, є побудова розвинутого соціалістичного суспільства, створення могутньої загальносоюзної економіки. Єдиний народногосподарський комплекс став запорукою дальшого успішного руху по шляху до комунізму. Підтверджується передбачення В. І. Леніна про те, що соціалізм творить «нові, вищі форми людського співжиття, коли законні потреби і прогресивні прагнення трудящих мас *всякої* національності будуть вперше задоволені в інтернаціональній єдності...»³.

Народногосподарський комплекс СРСР — це система народного господарства з високим рівнем усупільнення і концентрації виробництва, його глибокої спеціалізації і кооперування на базі соціалістичного суспільного поділу праці. Цей комплекс включає в себе народне господарство радянських республік і розвивається за єдиним державним планом в інтересах всієї країни, кожної нації і народності.

Величезні успіхи Радянської України — це, насамперед, результат праці українського народу і водночас плоди його братерського співробітництва з трудящими всіх інших республік СРСР. Тільки в співдружності радянських республік, об'єднавшись з ними і подесятеривши тим самим власні сили, зміг по-справжньому розправити свої плечі, знайти простір своїй творчій енергії і талантам народ України.

Законно пишаючись своєю належністю до єдиної Радянської Батьківщини, до нової історичної спільності людей — радянського народу, трудящі України натхненно працюють над виконанням історичних рішень XXIV з'їзду КПРС, завдань дев'ятої п'ятирічки, щоб країна одержала більше металу, вугілля, машин, сировини, продуктів харчування, товарів народного споживання.

В єдиній сім'ї добровільно збратаних народів робітники, селяни, інтелігенція України невтомно зміцнюють економічну та оборонну могутність соціалістичної Вітчизни. У широкому розмаху Всесоюзного соціалістичного змагання, в героїчних трудових зверненнях трудящих усіх республік, зокрема чотирижди орденоносної України, знаходить яскравий вияв животворна сила братерства, радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму.

Тільки в суспільстві, де склалися інтернаціоналістські дружні відносини, де співробітництво і взаємодопомога стали рушійними силами соціального прогресу, вперше створилися умови для невпинно зростаючого міжнародного обміну кадрами, виробничим досвідом, науковими досягненнями, сировинними ресурсами, широко розгортається змагання за піднесення ефективності суспільного виробництва. Всі ці фак-

² «Комуніст України», 1973, № 8, стор. 27.

³ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 26, стор. 34.

тори сприяють швидкому розвитку економіки і культури Радянської держави, зміцненню морально-політичної єдності соціалістичних націй і пародностей, всього радянського народу.

Вже багато років дружать металурги України і Уралу, машинобудівники Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, шахтарі Донбасу і Кузбасу, колгоспники РРФСР, України, Білорусії, Молдавії, Грузії та інших республік. Змагаються працівники відповідних галузей народного господарства, місто з містом, район з районом, широкого розмаху набрало змагання під девізом «Договір тисяч» — патріотичний почин, який зародився в період підготовки до святкування 50-річчя утворення СРСР.

Тисячами нерозривних, життєдайних уз зв'язана економіка нашої республіки — невід'ємна частина єдиного народногосподарського комплексу — з економікою всіх братніх республік. Трудящі Української РСР завжди пам'ятають свою відповідальність перед країною за виконання народногосподарських планів і соціалістичних зобов'язань, виявляють немало доброї ініціативи, не шкодують сил для максимального використання наявних резервів.

У перших лавах борців за успішне виконання завдань дев'ятої п'ятирічки йде робітничий клас України. За два з половиною роки в республіці реалізовано понад план промислової продукції на 3,4 млрд. крб. У нинішньому році металурги республіки виплавляють приблизно 51 млн. т сталі, тобто більше, ніж було виплавлено у всій країні в 1956 р.⁴ Успішне виконання соціалістичних зобов'язань трудящими України дасть змогу республіці вийти в цьому році на ще небувалий рубіж. В боротьбі за здійснення завдань третього, вирішального року п'ятирічки на Україні виросли сотні й тисячі передовиків соціалістичного змагання, такі, як шахтар І. Стрельченко, гірник Й. Галенко, металург Є. Проскурін, машинобудівник М. Вахула. Вони примножують трудову славу робітничого класу, продовжують і збагачують традиції О. Стаханова, М. Мазая та інших героїв праці перших п'ятирічок.

Самовіддана праця трудової гвардії Радянської України разом з працею робітників усіх союзних республік зливається в загальний могутній потік, який примножує силу і багатство нашої Батьківщини. 2,5 роки п'ятирічки принесли працівникам промислових підприємств України не тільки досягнення та успіхи. Життя поставило ряд питань, які ще треба розв'язати, виявило ряд недоліків, які ще необхідно подолати. Тільки наполеглива, напружена праця кожного виробничого колективу, кожного трудівника дасть змогу виконати п'ятирічний план у цілому. Наголошуючи на цьому, Л. І. Брежнев вказував, що «Радянська Україна з її високорозвинутою промисловістю, з хорошими виробничими традиціями і великим досвідом, нагромадженням робітничим класом, інженерно-технічними працівниками, може і повинна багато зробити в боротьбі за виконання рішень з'їзду про підвищення ефективності виробництва»⁵. Вирішити ці завдання можна, тільки органічно з'єднавши досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства.

Створити міцний, стійкий сплав науки і виробництва — таке масштабне історичне завдання, поставлене партією. Л. І. Брежнев зазначав, що Україна вже тепер багато робить для розв'язання назрілих проблем науково-технічного прогресу. В республіці є хороші кадри вчених, імена яких відомі і за межами СРСР. Серед них — Б. Є. Патон, В. М. Глушков, О. П. Чекмарьов, В. М. Ремесло та багато інших. Все це дало підставу Генеральному секретареві ЦК КПРС висловити впевненість,

⁴ «Радянська Україна», 31 липня 1973 р.

⁵ «Комуніст України», 1973, № 8, стор. 27.

що «соціалістичні зобов'язання по прискоренню науково-технічного прогресу в народному господарстві, взяті на себе трудящими республіки, будуть не тільки виконані, а й перевиконані»⁶.

Орден Дружби народів — це також відзнака успіхів колгоспного селянства України. Виступаючи на спільному урочистому засіданні ЦК Компартії України і Верховної Ради УРСР, Л. І. Брежнев дав високу оцінку рішенням трудівників села республіки продати державі в 1973 р. мільярд пудів зерна і побажав, щоб надалі ця цифра стала мінімальною нормою для хліборобів України. Це завдання величезного політичного і народногосподарського значення. Найбільш вагомий вклад у його вирішення внесли хлібороби Запорізької, Дніпропетровської, Одеської, Миколаївської, Кіровоградської, Херсонської областей. Колгоспи і радгоспи кожної з них засипали у засіки держави 1—1,45 млн. т зерна.

Вагомі результати досягнуті й в інших галузях сільського господарства. В цьому році у колгоспах і радгоспах буде вироблено значно більше, ніж у 1970 р., м'яса, молока, яєць. За підсумками Всесоюзного соціалістичного змагання тваринників за IV квартал 1972 р. і перше півріччя 1973 р. республіка в цілому, 11 областей і 45 районів нагороджені Червоними прапорами ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ і грошовими преміями. Трьом областям і п'яти районам присуджено перехідні Червоні прапори ЦК КП України і Ради Міністрів республіки. За великі успіхи в збільшенні виробництва і заготівель продуктів тваринництва 27,5 тис. колгоспників, робітників радгоспів, спеціалістів, керівників господарств удостоєно урядових нагород, двадцяти восьми з них присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці⁷.

Успіхи, досягнуті трудящими нашої республіки, як і всієї країни, стали можливими завдяки послідовному і наполегливому проведенню Центральним Комітетом КПРС курсу, накресленого XXIII і XXIV з'їздами партії, виконанню рішень березневого (1965 р.), липневого (1970 р.) Пленумів ЦК, а також комплексу заходів щодо дальшого розвитку сільського господарства. В цьому велика заслуга ЦК КПРС і особисто Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнева.

Висока нагорода, яку одержала Радянська Україна, — це нагорода її інтелігенції, її вченим та інженерам, діячам мистецтва і працівникам апарату управління, лікарям і педагогам, агрономам і бібліотекарям — всім, хто плідно працює на ниві науки, техніки і культури і вносить великий вклад у справу інтернаціонального виховання народу. ЦК КПРС, говорив Л. І. Брежнев, «впевнений, що славний загін української інтелігенції і надалі займатиме гідне місце в розвитку радянської культури, в справі дальшого зміцнення дружби і братерства всіх народів Радянського Союзу»⁸.

Трудящі Радянської України, як і всі радянські люди, глибоко усвідомлюють, що успішне виконання планів дев'ятої п'ятирічки, розвиток науки і культури створюють найсприятливіші передумови для дальшого підвищення життєвого рівня народу. Тому в одностайно прийнятому рішенні зборів партійно-господарського активу Української РСР вказувалося на необхідність підвищувати вимогливість до кадрів за виконання завдань п'ятирічки, за суворе додержання партійної і державної дисципліни.

Виконання всіх наших планів, в остаточному підсумку, залежить від людей, від їх політичної зрілості, сумлінного ставлення до праці, від

⁶ «Комуніст України», 1973, № 8, стор. 28.

⁷ «Радянська Україна», 15 вересня 1973 р.

⁸ «Комуніст України», 1973, № 8, стор. 30.

рівня підготовленості і свідомості. У зв'язку з цим збори партійно-господарського активу звернули увагу на необхідність удосконалення політичної роботи в масах, тіснішого пов'язування її з конкретними завданнями і соціалістичними зобов'язаннями колективів. Треба ще ширше розгорнути пропаганду рішень XXIV з'їзду КПРС, теоретичних положень і висновків доповіді Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік», рішень квітневого (1973 р.) Пленуму ЦК КПРС, найважливіших зовнішньополітичних акцій Центрального Комітету КПРС і Радянського уряду, посилити класове, патріотичне та інтернаціональне виховання трудящих, особливо молоді, пропаганду радянського способу життя, вести рішучу боротьбу проти будь-яких проявів буржуазної ідеології, підвищувати політичну пильність радянських людей.

У виконанні цих завдань, поряд з представниками інших суспільних наук, велику роль повинні відіграти також історики нашої республіки. У багатьох працях, присвячених 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, 50-річчю утворення СРСР, пропаганді рішень XXIV з'їзду КПРС, радянські історики особливо увагу приділяють висвітленню ленінської теоретичної спадщини, показують процес зростання керівної ролі КПРС у комуністичному будівництві.

Перед істориками нашої республіки стоїть завдання у співдружності з ученими інших суспільних наук глибоко досліджувати історію становлення і функціонування розвинутого соціалістичного суспільства, зміни його соціальної структури, процес дальшого зближення класів і соціальних груп, зміцнення соціальної єдності радянського народу. Актуальним залишається вивчення історії національних відносин в СРСР, розвитку і зміцнення дружби народів, виникнення нової історичної спільності — радянського народу. Необхідно глибоко розробляти історію зовнішньої політики СРСР — від ленінського Декрету про мир до Програми миру, розробленої XXIV з'їздом КПРС.

Як і раніше, головним напрямком історико-партійних досліджень є, безумовно, наукове висвітлення історії КПРС як марксизму-ленінізму в дії. Історія КПРС є могутньою ідеологічною зброєю комуністів, однією з провідних галузей знань у системі суспільних наук. Важливим завданням істориків партії залишається розробка ідейно-теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму, показ розвитку партією марксистсько-ленінського вчення.

Необхідно посилити увагу до вивчення історії робітничого класу і селянства, проблем, пов'язаних із зміцненням союзу між ними в умовах розвинутого соціалістичного суспільства, втіленням у життя ленінської національної політики, глибше досліджувати соціально-економічні аспекти науково-технічної революції. Важливо також розробляти питання сучасного комуністичного і робітничого рухів, викривати фальсифікаторів історії. Як ніколи, набрало великої актуальності висвітлення проблем партійного будівництва.

Радянська громадськість чекає від істориків нових праць, в яких було б показано керівну роль КПРС у здійсненні науково-технічної революції. Історики повинні продовжувати вносити вагомий вклад у комуністичне виховання трудящих.

Озброєння радянських людей історичними знаннями допоможе робітничому класу, колгоспному селянству, інтелігенції успішніше вирішувати завдання, поставлені XXIV з'їздом КПРС, — будувати світле майбутнє, ім'я якому — комунізм.

Статті

Проблеми комуністичного будівництва

Б. П. КОВАЛЕВСЬКИЙ

СОЮЗ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ І КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА — ПОЛІТИЧНА ОСНОВА РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Самовідданою працею радянських людей, спільними зусиллями трудящих міста і села, всіх націй і народностей під керівництвом славної ленінської партії в СРСР уперше в історії людства побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, про яке мріяв В. І. Ленін ще в 1918 р.¹ Розвинутий соціалізм — це не особлива, самостійна фаза комуністичної формації, а лише етап у розвитку соціалізму, коли найповніше розкриваються переваги соціалістичного способу виробництва, визріли основні передумови для вирішення завдань комуністичного будівництва. Цьому етапу притаманні повне панування соціалістичної суспільної власності (у двох її формах) на засоби виробництва; наявність потужної матеріально-технічної бази, фундаментом якої є розвинуте народне господарство; високі темпи розвитку продуктивних сил і зростання продуктивності праці. Економіка розвинутого соціалізму — це взаємозв'язаний народногосподарський комплекс, що розвивається за єдиним державним планом в інтересах усієї країни і кожної республіки зокрема. В цей час практично вирішується надзвичайно важливе завдання — органічне поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства.

У зрілому соціалістичному суспільстві не лише не існує класових та національних суперечностей, але й досягнута небувала соціально-політична, ідейна та інтернаціональна єдність, діє принцип розподілу за кількістю та якістю праці, створено реальні передумови для значного піднесення добробуту народу, зближення життєвого рівня мешканців міста і села, різних соціальних груп. У ньому не тільки здійснено культурну революцію, але й створено найсприятливіші умови для духовного зростання трудящих, для розквіту, взаємозбагачення і зближення соціалістичних за змістом, національних за формою культур усіх націй і народностей. Відбувся найбільший за соціальним значенням переворот у

¹ Див.: В. І. Ленін. ПСС, т. 40, стор. 104.

свідомості людей, марксизм-ленінізм став безроздільно пануючою ідеологією радянського суспільства.

Розвинуте соціалістичне суспільство має відповідну політичну надбудову — загальнонародну державу, в якій забезпечені справжнє народовладдя, свобода і рівність. Це — державний союз усіх соціалістичних націй і народностей нашої країни, для якого характерні безперервне розширення і вдосконалення соціалістичної демократії, зростання ролі громадських організацій, дальша активізація суспільно-політичного життя трудящих.

Політичною основою розвинутого соціалістичного суспільства, як і попередніх етапів його історії, є союз робітничого класу і селянства², що склався в нашій країні ще в роки боротьби проти царату, поміщиків і капіталістів. За образним визначенням В. І. Леніна, який розвинув ідеї основоположників наукового комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса про необхідність об'єднання зусиль пролетаріату і селянства, союз робітників і селян — це альфа і омега Радянської влади, головне джерело її сили і могутності. «Союз робітників і селян,— писав Володимир Ілліч,— ось що дала нам Радянська влада. Ось у чому її сила. Ось у чому запорука наших успіхів і нашої остаточної перемоги»³.

У союзі робітників і селян при керівній ролі робітничого класу В. І. Ленін бачив ту політичну силу, без якої не було і не може бути успішної боротьби проти експлуататорів, за побудову нового суспільства, яке гарантувало б людям праці справжню свободу, рівність, щастя. Ідея союзу робітників і селян органічно пронизує ленінську теорію соціалістичної революції, всю науку про будівництво соціалізму і комунізму. «В цьому союзі,— підкреслював В. І. Ленін,— вся головна сила і опора Радянської влади, в цьому союзі — запорука того, що справа соціалістичного перетворення, справа перемоги над капіталом, справа усунення всякої експлуатації буде доведена нами до переможного кінця»⁴.

Історія довела правильність ленінського вчення про велику роль союзу робітників і селян. Спираючись на його силу, трудящі нашої країни пройшли крізь вогонь трьох революцій, здійснили величезні політичні та соціально-економічні перетворення і нині будують комунізм. Підводячи підсумки розвитку нашої країни під прапором ленінізму, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев зазначав: «На всіх етапах соціалістичної революції, в ході будівництва соціалізму і нині, коли радянський народ будує комунізм, союз робітничого класу і селянства був і лишається непохитною основою нашого ладу, запорукою нових перемог на шляху до комунізму»⁵.

Дальше зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства має вирішальне політичне і соціально-економічне значення для будівництва комунізму в СРСР. Він відіграє надзвичайно важливу роль у створенні матеріально-технічної бази, у вирішенні соціально-політичних та ідеологічних завдань комуністичного будівництва, у зміцненні оборонної могутності нашої країни, здійсненні ленінської миролюбної зовнішньої політики. Тому вміле використання цієї великої політичної сили в боротьбі за комунізм було і залишається першочерговим завданням Комуністичної партії і Радянського уряду. В резолюції XXIV з'їзду

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 84; М. А. Сусл ов. Избранное. Речи и статьи, М., 1972, стор. 653—654; П. Деми чев. Развитый социализм — ступень на пути к коммунизму.— «Проблемы мира и социализма», 1973, № 1, стор. 8—15.

³ В. І. Ле н і н. Твори, т. 33, стор. 212.

⁴ В. І. Ле н і н. Твори, т. 29, стор. 215.

⁵ Л. І. Бре ж не в. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 544.

КПРС на Звітну доповідь ЦК зазначалося: «З'їзд вбачає найважливіше завдання соціальної політики партії в неухильному здійсненні провідної ролі робітничого класу, зміцненні союзу робітничого класу і селянства, згуртуванні робітників, колгоспників, інтелігенції, всіх радянських людей у їх спільній праці»⁶.

Зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства є однією з визначальних умов дальшого розвитку і вдосконалення політичної організації радянського суспільства, що являє собою розгалужену, складну, але водночас органічно зв'язану систему державних і громадських організацій. Провідне становище в ній належить Комуністичній партії, яка «є найвищою формою громадсько-політичної організації, керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства»⁷. КПРС об'єднує всі ланки радянської державної і суспільної системи в єдиний політичний організм. Очолюючи і координуючи роботу всіх його ланок, діяльність трудящих міста і села, партія спрямовує розвиток економіки, усіх соціально-політичних процесів по шляху дальшого зміцнення союзу робітничого класу і селянства, зближення цих класів, усіх соціальних груп і верств, по шляху переходу до безкласового суспільства. При цьому вона виходить з того, що політична організація радянського суспільства характеризується спільністю економічного і соціального становища, єдністю ідеології робітничого класу, селянства та інтелігенції.

Головне в діяльності КПРС — вироблення генеральної перспективи розвитку суспільства, правильної політичної лінії та мобілізація трудящих на втілення її в життя. Політика партії визначає мету, завдання і характер діяльності всіх державних і громадських організацій. Вона охоплює найскладнішу галузь взаємовідносин між класами, націями, відображає їх інтереси. У зв'язку з цим вироблення правильної політики має вирішальне значення для дальшого зміцнення політичної основи суспільства, єдності всього радянського народу. «Ставлячи і розв'язуючи проблеми дальшого розвитку нашої політичної системи, питання ідеологічного характеру, — підкреслювалося в Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії, — Центральний Комітет виходив з того, що політика партії дає потрібні результати тоді, коли вона точно враховує як інтереси всього народу, так і інтереси класів і соціальних груп, з яких він складається, спрямовує їх в одне спільне русло»⁸.

За умов зрілого соціалізму роль партії небувало зростає, що зумовлюється величю і складністю завдань комуністичного будівництва, необхідністю дальшого творчого розвитку марксистсько-ленінської теорії. Важливого значення набуває розробка справді наукової програми соціального розвитку і шляхів її здійснення, поглиблення наукових основ управління суспільством. Посилюється необхідність дедалі ширшої участі трудящих у роботі як виборних органів влади, так і державного апарату, піднесення їх творчої активності та ініціативи, підвищується роль громадських організацій, виробничих колективів.

Ось чому необхідно постійно поліпшувати керівництво економічними, соціально-політичними і духовними процесами, що відбуваються в розвинутому соціалістичному суспільстві. Успішно виконати це завдання може лише КПРС, яка є політичним вождем народу, найсвідомішим і найорганізованішим його загоном. «У нас нема і не може бути іншої політичної сили, — говорив Л. І. Брежнев, — яка була б здатна з такою повнотою і послідовністю враховувати, поєднувати і координувати інтереси і потреби всіх класів і соціальних груп, всіх націй і народностей,

⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. стор. 228.

⁷ Там же, стор. 240.

⁸ Там же, стор. 82.

всіх поколінь нашого суспільства, як це робить Комуністична партія. Партія виступає як організуюче ядро всієї суспільної системи, як колективний розум усього радянського народу»⁹.

В розвинутому соціалістичному суспільстві не тільки виникла необхідність підвищення ролі партії, але й створилися сприятливі умови для посилення її впливу на дальше зміцнення союзу робітничого класу і селянства, на весь хід комуністичного будівництва. Насамперед слід відзначити той факт, що Комуністична партія стала авангардом усього народу, розширила вплив на всі сторони суспільного життя¹⁰. КПРС глибоко народна за своїми цілями і політикою, соціальним складом, формами і методами діяльності. Вона уособлює непорушний союз робітників і селян, монолітну соціально-політичну та ідейну єдність всього радянського народу.

Але КПРС не втратила свого класового характеру. Вона була й залишається натхненником і організатором боротьби трудящих за здійснення політичних цілей та ідеалів робітничого класу. Її лави постійно поповнюються за рахунок кращих робітників. Питомо вага останніх серед прийнятих у кандидати партії в 1972 р. становила 57,3%, а в 25 обласних і крайових партійних організаціях (зокрема Донецькій) — навіть 65—70%.

Вдосконалення політичної та організаторської роботи КПРС, розвиток внутріпартійної демократії, зміцнення зв'язків з масами, зростання боездатності первинних парторганізацій, авангардної ролі комуністів на всіх ділянках господарського і культурного будівництва свідчать про посилення відповідальності партії за міцність політичної основи нашого суспільства, за долю народу і країни, за справу будівництва комунізму. Але той факт, що керівна роль КПРС зростає, ніякою мірою не означає приниження інших масових організацій трудящих, як про це постійно галасують антирадянські писаки. Наша партія постійно дбає про поліпшення діяльності Рад, профспілок, комсомолу та інших організацій, про підвищення їх авторитету і впливу на хід комуністичного будівництва.

Одним з основних шляхів зміцнення політичної основи розвинутого соціалістичного суспільства КПРС вважає всебічний розвиток радянської державності, соціалістичної демократії. Соціалістична держава — основна ланка політичної організації нашого суспільства. Вона народилась у вогні Великого Жовтня як держава диктатури пролетаріату і докорінно відрізняється за своєю соціальною природою, класовою суттю, цілями і функціями від усіх попередніх типів державної влади. Це нова форма суспільних відносин між класами, соціальними групами, націями і народностями.

Основна роль диктатури пролетаріату, що являє собою особливу форму класового союзу пролетаріату і численних непролетарських верств¹¹, полягає у встановленні й розвитку відносин співробітництва і дружби між усіма трудящими, у згуртуванні непролетарських верств, насамперед селянства, навколо робітничого класу, в залученні їх до будівництва соціалізму. Диктатурі пролетаріату чужа мораль насильства, примусу щодо трудових класів і соціальних груп. «Найвищий принцип диктатури, — вказував В. І. Ленін, — це підтримання союзу пролетаріату з селянством, щоб він міг вдержати керівну роль і державну владу»¹².

⁹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом, т. 2, стор. 554—555.

¹⁰ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. I, К., 1972, стор. 315.

¹¹ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 336.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 452.

Диктатура пролетаріату і керівництво марксистсько-ленінської партії — головна і необхідна умова перемоги соціалістичної революції, закономірність будівництва нового суспільного ладу. «Між капіталістичним і комуністичним суспільством, — писав К. Маркс, — лежить період революційного перетворення першого в друге. Цьому періодові відповідає і політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, крім як *революційною диктатурою пролетаріату*»¹³. Просторікування реформістів і ревізійоністів про можливість перемоги соціалізму без диктатури пролетаріату, про якісь інші шляхи його будівництва не витримують будь-якої критики і рззраховані на обман трудящих.

Однак диктатура пролетаріату — не постійний політичний інститут. Робітничий клас — це єдиний клас, який не має на меті увічнення своєї влади. Його диктатура необхідна, по-перше, для того, щоб остаточно зломити опір скинутих внаслідок революції експлуататорських класів, по-друге, для побудови зрілого соціалістичного суспільства, по-третє, для захисту завоювань робітників і селян. Підкреслюючи це, В. І. Ленін вказував, що диктатура пролетаріату необхідна «...з метою остаточного створення і зміцнення соціалізму» і що зникнення небезпеки реставрації капіталізму означатиме «припинення диктатури пролетаріату»¹⁴⁻¹⁵.

Це ленінське передбачення повністю підтвердилося. Після другої світової війни виникла, розвинулася і зміцніла світова соціалістична система, яка стала визначальним фактором суспільного розвитку. Вона здатна зірвати будь-які спроби, спрямовані на реставрацію капіталізму в соціалістичних країнах. Водночас радянське суспільство досягло такого високого ступеня зрілості, коли виникли об'єктивні умови для поступової зміни його політичної організації. Диктатура пролетаріату, забезпечивши повну та остаточну перемогу соціалізму в СРСР, виконала свою історичну місію. У зрілому соціалістичному суспільстві держава диктатури пролетаріату перетворилася в загальнонародну державу.

Але загальнонародна держава — це не новий тип держави, а лише новий етап у розвитку соціалістичної державності. Між загальнонародною державою і державою диктатури пролетаріату існує внутрішня спадкоємність, вони мають багато спільних рис, зокрема єдину економічну основу — суспільну соціалістичну власність, політичну — Ради депутатів трудящих і соціальну — союз робітників і селян при керівній ролі робітничого класу. Загальнонародна держава, як і держава диктатури пролетаріату, з одного боку, виступає економічним організатором виробництва, регулятором виробничих відносин, а з другого, — політичною організацією, що юридично забезпечує політичний союз робітників і селян. У цьому союзі — головне джерело сили і могутності Радянської держави на всіх етапах її розвитку.

Основною місією держави диктатури пролетаріату є побудова соціалізму — першої фази комуністичної формації, а загальнонародної — забезпечення повної перемоги комунізму. Їх історичне призначення полягає у знищенні класів. Диктатура пролетаріату почала виконувати це завдання, а загальнонародна держава повинна його завершити. Соціалістична держава відображає інтереси трудящих міста і села, є формою здійснення справді народної, соціалістичної демократії. Вже державі диктатури пролетаріату притаманні деякі риси загальнонародної дер-

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 28.

¹⁴⁻¹⁵ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 336; т. 33, стор. 72.

жави, хоч остання має ряд особливостей, які характеризують її як вищий ступінь політичної організації соціалістичного суспільства, зокрема міцнішу і ширшу економічну та соціальну базу. В СРСР, як відзначалося на XXIV з'їзді КПРС, створено величезний економічний потенціал, основою якого є багатогалузева індустрія та соціалістичне сільське господарство, передова наука, кваліфіковані кадри робітників, спеціалістів, господарських керівників. Якщо на попередніх етапах соціалістичного будівництва зростання виробництва відбувалося в основному за рахунок нарощування виробничих потужностей, збільшення кількості працюючих, то тепер це досягається насамперед шляхом інтенсифікації виробництва, підвищення продуктивності праці, прискорення науково-технічного прогресу. «Головне завдання зараз,— зазначав Л. І. Брежнев,— це круто змінити орієнтацію, перенести наголос на інтенсивні методи ведення господарства, забезпечити тим самим серйозне підвищення ефективності економіки»¹⁶.

Цей поворот в економічній політиці не міг не вплинути на зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства. Марксизм-ленінізм учить, а практика наочно підтверджує, що цей союз стає дедалі міцнішим тоді, коли він ґрунтується на стійкій матеріальній основі, коли економічні зв'язки між містом і селом забезпечують безперервне збільшення виробництва промислової і сільськогосподарської продукції.

Загальнонародна держава функціонує за умов науково-технічної революції, яка істотно впливає на розвиток суспільних відносин, на характер взаємин між класами і соціальними групами. На її основі не тільки прискорилися темпи розвитку промисловості та сільського господарства, але й посилився процес вирівнювання рівнів їх технічної оснащеності, що є одним з визначальних факторів зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Цьому ж сприяє й підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, швидке зростання культурно-технічного рівня робітників і селян, зближення характеру й умов їх праці, прискорення процесу подолання відмінностей між містом і селом, між фізичною і розумовою працею.

Глибокі кількісні та якісні зміни відбулися в соціальній структурі розвинутого соціалістичного суспільства. У ньому не лише остаточно зникли умови для існування експлуататорських класів, але й докорінно змінилася класова структура. Якщо в 1939 р. робітники (разом з членами їх сімей) становили 33,5% населення, колгоспне селянство та кооперовані кустарі — 47,2, селяни-одноосібники і некооперовані кустарі — 2,6%, то в 1972 р. 59,8% населення країни — це робітники, 19,3% — колгоспники, решта — службовці та інтелігенція¹⁷. Докорінно змінився якісний склад класів і соціальних груп, умови їх праці та побуту, психологія та моральне обличчя. «Тепер увесь радянський народ,— зазначав Л. І. Брежнев,— складається з соціалістичних класів і соціальних груп... Іншими стали робітничий клас — основна продуктивна сила суспільства, найпрогресивніший клас сучасної епохи, колгоспне селянство, яке звільнилося від приватновласницької психології, радянська інтелігенція, яка віддає всі свої творчі сили справі комуністичного будівництва»¹⁸. У зв'язку з цим розширилася соціальна база Радянської держави, виникли сприятливі умови для дальшого розвитку і зміцнення еко-

¹⁶ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 50.

¹⁷ Народное хозяйство СССР. 1922—1972. Юбилейный статистический ежегодник, М., 1972, стор. 35.

¹⁸ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 20.

номічного, політичного і культурного співробітництва трудящих міста і села. Ідеологія робітничого класу стала ідеологією всіх трудящих, а його найвища мета — побудова комунізму — справою всього народу.

Важливою особливістю соціально-класових відносин розвинутого соціалістичного суспільства є те, що вони характеризуються не тільки всебічним розвитком співробітництва між робітничим класом, колгоспним селянством, інтелігенцією, але й дедалі швидшим процесом стирання граней між ними. Радянське суспільство вже досягло такого ступеня зрілості, коли проблема подолання класових і соціальних відмінностей стала практичним завданням. Це здійснюється не шляхом штучного обмеження можливостей розвитку того або іншого класу, а на основі всебічного їх прогресу, поступового утвердження комуністичних засад у взаємовідносинах між ними. Матеріальною основою, головним і визначальним фактором цього прогресу є зближення державної та колгоспної форм власності, вирівнювання рівня розвитку продуктивних сил у місті і на селі, створення матеріально-технічної бази комунізму. Вирішенню цієї проблеми сприяє постійна турбота партії та уряду про індустріальну могутність країни, а також їх аграрна політика, спрямована на створення сприятливих економічних умов для піднесення сільського господарства.

Останнім часом вжито ряд важливих заходів, що дали змогу підвести під сільськогосподарське виробництво, а також під галузі промисловості, які забезпечують його потреби, міцну виробничо-технічну базу. Рік у рік збільшуються неподільні фонди колгоспів, зростає концентрація колгоспного виробництва. Широкого розвитку набули міжколгоспна кооперація, аграрно-промислові об'єднання, що знаменують собою новий етап в історії союзу робітників і селян. «Політика партії, її практичні заходи по піднесенню як промисловості, так і сільського господарства,— зазначалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії,— привели до дальшого зміцнення цього великого союзу»¹⁹.

Не менш важливу роль у зближенні класів розвинутого соціалістичного суспільства відіграє також соціальна політика партії, пройнята піклуванням про радянську людину, зокрема про підвищення життєвого і культурного рівня трудящих міста і села, вдосконалення принципів розподілу. Під впливом науково-технічної революції посилюється процес стирання граней між індустріальною та сільськогосподарською працею. На селі швидко зростає прошарок робітників, чия праця безпосередньо зв'язана з машинами і механізмами, зменшується число колгоспників, що не мають професій. На 1 квітня 1972 р. у колгоспах працювало 2053,2 тис. трактористів, комбайнерів і шоферів, тобто більше 12% колгоспників²⁰.

На прискорення об'єктивного процесу стирання класових граней спрямована ідеологічна робота партії. Головна її мета — виховання свідомих і активних будівників комунізму. За умов зрілого соціалізму діяльність КПРС щодо формування у широких мас трудящих комуністичного світогляду, виховання їх на ідеях марксизму-ленінізму, в дусі нового, комуністичного ставлення до праці, гордості за свою Батьківщину, дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму збагатилася новими формами.

Отже, в розвинутому соціалістичному суспільстві економічна та соціальна база союзу робітничого класу і селянства не тільки розширюється, але й наповнюється новим змістом. Зміцнення політичної основи

¹⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 84.

²⁰ Народное хозяйство СССР. 1922—1972, стор. 290.

зрілого соціалізму — одна з важливих умов успішної діяльності трудящих міста і села.

Головним і визначальним у соціальній структурі розвинутого соціалістичного суспільства є вже не те, що відрізняє його класи, оскільки класові перегородки між ними ліквідовані, а те спільне, що зв'язує їх нерозривними узами. Однак це не дає підстав для тверджень, що в СРСР повністю зникли класові відмінності і проблема союзу робітників і селян втратила свою актуальність. Але в міру просування до комунізму, внаслідок зростання рівня матеріального виробництва, зближення форм власності, вдосконалення суспільних відносин, дальшого зміцнення союзу робітників і селян, класові грані між ними ставатимуть дедалі менш помітними, а наше суспільство — дедалі більше соціально однорідним.

За цих умов соціалістична держава стала виразником волі та інтересів усього народу, що сприяє зміцненню союзу робітничого класу і селянства. У цьому виявляється діалектика розвитку нашого суспільства: зміцнення союзу робітників і селян, посилення соціальної однорідності ведуть до розвитку соціалістичної державності, а вдосконалення політичної організації позитивно впливає на зміцнення союзу робітничого класу і селянства, зближення класів і соціальних груп.

Однак усі ці зміни не означають, що за нових умов робітничий клас перестає відігравати провідну роль у радянському суспільстві. Справа в тому, що між поняттями «керівна роль» і «диктатура пролетаріату» є певні відмінності за змістом, метою і часом. Диктатура пролетаріату виникає внаслідок перемоги соціалістичної революції й існує тільки протягом певного історичного етапу. Керівну роль робітничий клас відіграє задовго до приходу до влади, а також у розвинутому соціалістичному суспільстві, коли держава диктатури пролетаріату переросла в загальнонародну. «Досвід... показує, що й соціалістична загальнонародна держава, яка продовжує справу диктатури пролетаріату, говорив Л. І. Брежнев, — може успішно розвиватися тільки при провідній ролі робітничого класу, під керівництвом і спрямовуючим впливом Комуністичної партії»²¹.

Робітничий клас, зв'язаний з великим промисловим виробництвом і передовою технікою, озброєний марксистсько-ленінською теорією, був і залишається провідною силою в боротьбі за вирішення завдань комуністичного будівництва. Послідовно проводячи свою класову політику, він тим самим відіграє керівну роль і в політичному житті суспільства. «Його революційність, дисциплінованість, організованість і колективізм визначають провідне становище його в системі соціалістичних суспільних відносин»²². Водночас, як зазначав Л. І. Брежнев у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — «при збереженні провідної ролі робітничого класу у нас стався помітний процес зближення всіх класів і соціальних груп, все виразніше утверджується соціальна однорідність соціалістичного суспільства»²³.

Отже, робітничий клас, уособлюючи соціально-економічний, суспільно-політичний і технічний прогрес, безперервно зростаючи кількісно і вдосконалюючись якісно, дедалі більше впливає на зміну соціальної структури суспільства. «Зусилля партії і далі будуть спрямовані на те, — говорив Л. І. Брежнев, — щоб вплив робітничого класу в усіх сферах життя нашого суспільства зростав і зміцнювався, щоб його актив-

²¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, стор. 196.

²² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 83.

²³ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 58.

ність та ініціатива давали ще плідотворніші результати»²⁴. У збереженні керівної ролі робітничого класу виявилася спадкоємність між двома етапами в розвитку соціалістичної держави.

Керівна роль робітничого класу в період будівництва комунізму є однією з основних умов дальшого зміцнення політичної основи розвинутого соціалістичного суспільства ще й тому, що це дає змогу послідовно проводити ленінську національну політику. Керуючись марксистсько-ленінським ученням про те, що національне питання необхідно розглядати крізь призму класової боротьби, що його розв'язання має бути підпорядковане інтересам революції та соціалізму, КПРС вважає головним об'єднання трудящих усіх національностей у боротьбі проти експлуататорів, за побудову нового суспільного ладу. «...Ми до кінця інтернаціоналісти,— підкреслював В. І. Ленін,— і прагнемо до добровільного союзу робітників і селян усіх націй»²⁵.

Класова суть національного питання в перші роки Радянської влади полягала насамперед у тому, щоб встановити правильні взаємовідносини між російським пролетаріатом і селянами національних окраїн, об'єднати зусилля трудящих міста і села всіх націй і народностей у боротьбі за соціалізм. Це було надзвичайно складне завдання, оскільки самодержавство, експлуаторські класи протягом тривалого часу навмисне сіяли ворожнечу між народами Росії. Але ленінська партія і Радянський уряд успішно розв'язали його, зробили те, чого не могли і не можуть зробити навіть найрозвинутіші капіталістичні держави, що вихваляються своїм демократизмом.

Завдяки ленінській національній політиці в нашій країні уперше в історії людства було ліквідовано тяжкі наслідки національного гніту, склався непорушний союз робітничого класу і селянства, всіх націй і народностей, остаточно утвердилася ідеологія пролетарського інтернаціоналізму. Наша країна стала не лише державою, де перемогла перша пролетарська революція, але й батьківщиною нових соціалістичних націй, які будують свої стосунки на основі рівності та суверенності, братерського співробітництва і взаємодопомоги, взаємного довір'я і глибокої поваги. Отже, національне питання в тому вигляді, в якому воно дісталось від минулого, розв'язане повністю, остаточно і безповоротно. Це досягнення ленінської партії і Радянської держави по праву можна поставити в один ряд з такими перемогами, як індустріалізація, колективізація, культурна революція²⁶. «У нашій країні,— говорив Л. І. Брежнєв,— народилось і зміцніло велике братерство людей праці, об'єднаних, незалежно від їх національної приналежності, спільністю класових інтересів і цілей, склалися небували в історії відносини, які ми по праву називаємо ленінською дружбою народів. Ця дружба...— наше безцінне надбання, одне з найзначніших і найдорожчих серцю кожної радянської людини завоювань соціалізму. І цю дружбу ми, радянські люди, будемо берегти як зіницю ока!»²⁷.

Нові, гармонійні відносини між класами і соціальними групами, націями і народностями виникли в їх спільній праці, в героїчній боротьбі за соціалізм. На основі корінних змін в економічному, соціальному і духовному житті склалася нова історична спільність людей — радянський народ, непорушне братерство трудящих більше 100 націй і народностей. За умов зрілого соціалізму ця єдність і братерство радянських

²⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 84.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 166.

²⁶ Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 12.

²⁷ Там же.

людей стали дійовим фактором мобілізації трудящих міста і села на виконання завдань комуністичного будівництва. Відбувається дальша інтернаціоналізація господарського і суспільного життя. На базі спеціалізації та кооперування виробництва розширюються і поглиблюються міжреспубліканські економічні зв'язки. Дедалі інтенсивнішим стає обмін досягненнями науки і культури, кваліфікованими кадрами. На цій основі прискорюється процес зближення націй і народностей, вдосконалення союзної та національної державності. «Постійне врахування як спільних інтересів усього нашого Союзу,— говорив Л. І. Брежнев,— так і інтересів кожної з республік, що його утворюють,— така суть політики партії в цьому питанні»²⁸.

Одним з важливих шляхів дальшого зміцнення політичної основи розвинутого соціалістичного суспільства, вдосконалення радянської державності є всебічний розвиток соціалістичної демократії, класова суть якої відображає корінні інтереси трудящих міста і села. «Джерело сили соціалістичної держави,— зазначав Л. І. Брежнев,— нерозривний зв'язок з народом, залучення найширших мас до управління країною і громадськими справами. Це якраз і покликана забезпечити соціалістична демократія. Її удосконалення і розширення становить головний напрям політичного розвитку радянського суспільства на шляху до комунізму»²⁹.

Соціальну основу розвитку соціалістичного демократизму становить зміцнення союзу робітників і селян, єдності всього народу, створення дедалі сприятливіших умов для поступового стирання класових відмінностей, подолання істотної різниці між містом і селом, між розумовою і фізичною працею. «...Без такого союзу,— писав В. І. Ленін,— демократія не міцна і соціалістичне перетворення неможливе»³⁰.

Особливе місце в цьому процесі займає діяльність Рад депутатів трудящих, появу яких В. І. Ленін розцінював як «щось велике, нове і небувале в історії світової революції»³¹. Ради стали найбільш масовою школою громадської діяльності робітників, селян та інтелігенції. «Немає жодної ні державної, ні громадської організації,— підкреслював М. І. Калінін,— яка могла б конкурувати з Радами в галузі охоплення мас»³².

У Радах, які В. І. Ленін називав органами змички робітників і селян, зосереджена вся влада, через них «здійснюється керівна роль пролетаріату щодо селянства»³³. Будучи основою соціалістичної держави, вони об'єднують всі класи, соціальні групи і верстви нашого суспільства, становлять політичну та організаційну основу союзу робітників і колгоспників. Характерною рисою Рад є їх інтернаціональний склад.

Поеднуючи в собі риси державної та громадської організацій, Ради мають величезні можливості для залучення мільйонів трудящих до управління державою. Нині в них працює більше 2190 тис. депутатів. Серед депутатів місцевих Рад — 39,3% робітників і 28% колгоспників, представники більш як 100 національностей³⁴. Зростає актив Рад, у якому налічується зараз більше 25 млн. чол. Навколо Рад створюються численні самодіяльні організації трудящих міста і села. Внаслідок вжитих партією та урядом заходів значно зросла роль Рад депутатів тру-

²⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 87.

²⁹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, стор. 389.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 377.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 391.

³² М. І. Калінін. Вопросы советского строительства. Статьи и речи. 1919—1946, М., 1958, стор. 201.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 30.

³⁴ «Правда», 23 липня 1973 р.

дящих у всіх сферах життя суспільства, на всіх ділянках комуністичного будівництва, розширено їх права, зміцнено матеріально-фінансову базу, в апарат виконкомів прийшли кваліфіковані кадри. Діяльність Рад стала активнішою, різнобічнішою і цілеспрямованішою. Досягнуто значних успіхів у вдосконаленні стилю і методів їх керівництва господарським і соціально-культурним будівництвом, зросла відповідальність депутатів за виконання наказів виборців. Місцеві Ради минулого скликання виконали більшість цих наказів. На їх сесіях у 1972 р. виступили 1359 тис., або 62,7%, депутатів³⁵.

У ході будівництва комунізму розвиваються різносторонні форми взаємозв'язку і взаємодії державних органів і громадських організацій, які відіграють дедалі важливішу роль у зміцненні союзу робітників і селян. Беручи активну участь у керівництві господарським, соціально-політичним та духовним життям країни, профспілки, комсомол, кооперативні та інші масові організації об'єднують трудящих міста і села, спрямовують їх зусилля на досягнення спільних цілей.

В міру зміцнення дружніх відносин між робітничим класом і селянством вдосконалюється соціалістична демократія, форми і методи роботи органів влади, насамперед Рад депутатів трудящих, державного апарату, громадських організацій.

На прапорі нашої соціалістичної Батьківщини сяють серп і молот. Вони уособлюють велике братерство і непорушну єдність робітників і колгоспників, що пліч-о-пліч йдуть до перемоги комунізму. Союз робітників і селян, який цементує єдність радянського народу — нової соціальної та інтернаціональної спільності людей, — політична основа розвинутого соціалістичного суспільства. Його виникнення і зміцнення — об'єктивна закономірність революційної боротьби, будівництва соціалізму та комунізму. І на кожному новому етапі розвитку нашої країни, всієї світової соціалістичної системи дедалі повніше і яскравіше розкривається його вирішальне політичне і соціально-економічне значення. Постійно дбаючи про зміцнення політичної основи нашого суспільства, Комуністична партія і Радянський уряд розробили широкую програму дальшого вдосконалення соціальних відносин. «Політика партії, — зазначалося в Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії, — спрямована на те, щоб сприяти зближенню робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції, поступовому подоланню істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею. Це — одна з головних ділянок будівництва безкласового комуністичного суспільства»³⁶.

Ленінське вчення про союз робітників і селян при керівній ролі робітничого класу — глибоко інтернаціональне за своєю суттю. Ним керуються всі комуністичні і робітничі партії, всі прогресивні сили. Приклад Радянського Союзу служить гігантським маяком, що освітлює всім трудящим планети шлях до свободи і щастя. Не випадково буржуазні ідеологи та ревізіоністи шалено нападають на ленінське вчення про союз робітників і селян. Але їм не вдається ввести в оману трудящих, відвернути їх від нагальних завдань революційної боротьби. Міцніючий союз робітничого класу і трудового селянства прискорює рух народів усього світу до світлого майбутнього — комунізму.

³⁵ «Коммунист», 1973, № 8, стор. 69.

³⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 82—83.

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ РОЗВИНУТОГО
СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Радянський народ нині живе й працює в умовах розвинутого соціалізму (В. І. Ленін називав його ще повним, дозрілим), що становить певний етап розвитку соціалістичного суспільства, коли вже визріли основні передумови для розгорнутого будівництва комунізму і, отже, вирішуються нові, складніші господарсько-політичні й соціальні завдання, якнайповніше розкриваються й реалізуються переваги соціалістичного суспільного ладу. В цей період, що почався на рубежі 50—60-х років, створюється матеріально-технічна база комунізму, досягається значний прогрес соціалістичних суспільних відносин, не лише успішно здійснюється, а й дає істотну віддачу формування марксистсько-ленінського світогляду трудящих.

Відбуваються також важливі зміни в соціальній структурі суспільства: активно розгортаються процеси, які великою мірою визначають далі зближення колгоспного селянства та інтелігенції з робітничим класом, обумовлюють поступове подолання соціальних відмінностей; вирівнюються умови побуту, рівень освіченості й культури трудящих класів і соціальних груп; формуються і вже переважають їх спільні інтереси й потреби, єдині риси соціальної психології й світогляду всього радянського народу як нової інтернаціональної спільності людей.

Але розвинутому соціалістичному суспільству ще притаманні ознаки першої стадії комунізму: зберігаються істотні відмінності між містом і селом, між розумовою та фізичною працею і т. д. Робітничий клас, колгоспне селянство, народна інтелігенція були й залишаються основою соціальної структури нашого суспільства.

Даліше зміцнення єдності радянського народу відбувається на основі марксистсько-ленінської ідеології, яка виражає соціальні інтереси й комуністичні ідеали робітничого класу — провідної творчої сили нашого суспільства. Робітничий клас — найпередовіша, найорганізованіша сила — здійснює свою керівну роль і на етапі розвинутого соціалістичного суспільства.

Як переконливо свідчить історичний досвід, провідна роль робітничого класу в соціалістичному суспільстві сприяє більш цілеспрямованому застосуванню сил, знань і можливостей різних загонів інтелігенції в інтересах соціального прогресу. Під керівництвом робітничого класу і його партії інтелігенція брала найактивнішу участь у побудові соціалізму, здійсненні ленінського плану культурної революції, захисті завоювань радянського народу від смертельного ворога — німецького фашизму. І сьогодні наша радянська інтелігенція бачить своє покликання в тому, щоб віддавати творчу енергію справі народу, справі побудови комуністичного суспільства — так була визначена її роль Генеральним секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєвим у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії¹. Отже, відбувається процес поглиблення і розши-

¹ Див.: XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. I, К., 1972, стор. 94.

рення сфери дії об'єктивної тенденції нашого часу — дальшого зміцнення зв'язку інтелігенції з соціалізмом.

Роль інтелігенції, працівників розумової праці в умовах соціалізму визначили ще Маркс і Енгельс. Численні вказівки про місце інтелігенції в побудові та розвитку соціалістичного суспільства, шляхи її формування залишив нам В. І. Ленін. Програмною оцінкою значення інтелігенції в Радянській державі є його настанови про те, що «без поради, без керівної вказівки людей освічених, інтелігентів, спеціалістів обійтись не можна»², що «без керівництва спеціалістів різних галузей знання, техніки... перехід до соціалізму неможливий»³, що «ми не можемо будувати владу, якщо така спадщина капіталістичної культури, як інтелігенція, не буде використана»⁴. Створення в нашій країні багатомільйонного загону радянської інтелігенції, її творча праця на всіх етапах соціалістичного будівництва є переконливим доказом правильності й життєвості цих історичних передбачень класиків марксизму-ленінізму.

Всебічне дослідження місця і ролі нашої інтелігенції в суспільному розвитку потребує вирішення важливого теоретичного питання про саме поняття «радянська інтелігенція». В нашій науковій літературі ще немає єдиного трактування цього терміну. Зокрема, одні автори в це визначення вводять освітній критерій, інші виключають його. Не вироблено критеріїв, які вказували б на якісні відмінності між інтелігенцією соціалістичного та буржуазного суспільств.

На думку автора, основою для дальшого вдосконалення та уточнення може бути таке формулювання: радянська інтелігенція є все зростаючою — головним чином за рахунок вихідців з робітників і селян — соціальною групою людей, які створюють матеріальні чи духовні цінності для всього суспільства, професійно займаючись переважно розумовою працею, що вимагає високої кваліфікації і, як правило, вищої або середньої спеціальної освіти. Не претендуючи на вичерпність пропонуваного визначення, автор цілком згоден з тими вченими, які вважають, що кожна спроба наукового розкриття змісту складних явищ і подій виправдана, якщо вона пробуджує думку, дає нові імпульси для її руху. До того ж, практика показала, що перша спроба автора визначити поняття «радянська інтелігенція» викликала досить широкі відгуки і на всесоюзних наукових конференціях, і в працях відомих дослідників.

Відсутність чіткого, загальноприйнятого визначення поняття «радянська інтелігенція» призводить до того, що й сьогодні — в останніх наукових дослідженнях, у пресі — чисельність інтелігенції в нашій країні визначається або кількістю працівників розумової праці, або числом спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою, або ж ці обидва числа наводяться поряд — ніби пропонуються читачам на їх власний вибір. А різниця між цими числами становить мільйони чоловік.

За сучасного стану статистики названі вище критерії для визначення кількісного складу інтелігенції застосувати важко. Наявні статистичні дані більш-менш точно називають число інтелігенції, зайнятої в народному господарстві, беручи на облік спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою. Щоправда, частина дипломованих спеціалістів працює на робітничих посадах, отже професійно не зайнята переважно розумовою працею високої кваліфікації і формально не належить до соціальної групи інтелігенції. Поряд з цим у народному госпо-

² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 369.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 215.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 191.

дарстві працює певна кількість спеціалістів, які не мають диплома, але зайняті розумовою працею, що вимагає глибоких знань і високої кваліфікації. Багатьох з них можна віднести до інтелекції. Оскільки ці дві групи працівників за чисельністю близькі, можна вважати, що кількість спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою майже дорівнює (хоч і не абсолютно) чисельному складові інтелекції.

До того ж, багато науковців, точку зору яких автор також поділяє*, цілком слушно вважають спеціалістів різних галузей народного господарства інтелекцією у власному, прямому розумінні цього слова. Адже ці два терміни В. І. Ленін вживав поряд, як синоніми⁵. Радянського спеціаліста назвав справжнім інтелектом Л. І. Брежнев, виступаючи на Всесоюзному зльоті студентів у жовтні 1971 р. в Москві⁶. Як близькі за змістом, вирази «інтелекція» і «спеціалісти» вживаються також у Тезах ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна⁷.

Більш повне й чітке визначення поняття «радянська інтелекція» потрібне ще й тому, що деякі науковці значно розширюють коло інтелекції, приєднуючи до її числа всіх, хто за статистичними даними займається переважно розумовою працею, хоч самі упорядники цих матеріалів (наприклад, праці «Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. СССР. Сводный том») заявляють про певну умовність поділу всіх людей на дві групи — на тих, хто займається переважно фізичною або переважно розумовою працею. Ряд авторів, навпаки, значно обмежує число інтелекції, виключаючи з нього певні групи й відносячи їх до складу робітничого класу або селян.

Отже, в радянській науковій літературі склалася така ситуація: чимало соціологів, філософів і, почасти, істориків досліджують процес розмивання соціальних меж у радянському суспільстві, передусім між інтелекцією та робітниками й селянами, а загальноприйнятого визначення, що таке радянська інтелекція, ще не існує. Таке становище, крім усього, залишає можливості для різних інсинуацій з боку буржуазних авторів щодо нашої інтелекції.

Важливим завданням теоретичного характеру є також визначення в часі періоду функціонування інтелекції як окремої соціальної групи. Це матиме безпосереднє практичне значення для повнішого використання можливостей і здібностей інтелекції в розвитку економіки, науки, культури. На нашу думку, важливі професійні, суспільні функції мають покладатися на інтелекцію протягом усього періоду існування розвинутого соціалістичного суспільства, аж до побудови комунізму. Адже інтелекція, спеціалісти, за визначенням В. І. Леніна, залишаться «окремим прошарком аж до досягнення найвищого ступеня розвитку комуністичного суспільства»⁸. Програма КПРС також зазначає, що «інтелекція перестане бути особливою соціальною верствою» з перемогою комунізму, коли «трудівники фізичної праці за своїм культурно-технічним рівнем піднімуться до рівня людей розумової праці»⁹. Це не означатиме виродження інтелекції чи її загибель, а, навпаки, буде історичним наслідком її успішної діяльності, масового поширення культури, якнайповнішої демократизації розумової праці, яка стане надбанням усіх членів безкласового комуністичного суспільства, коли здійс-

* Див.: «Вісник Академії наук Української РСР», 1971, № 9, стор. 36.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 369; т. 27, стор. 215.

⁶ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 408.

⁷ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. К., 1970, стор. 28.

⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 161.

⁹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 55.

няться Марксові передбачення, що «покликання, призначення, завдання всякої людини — всебічно розвивати всі свої здатності»¹⁰.

Для правильного розуміння й оцінки можливостей теоретичної і практичної діяльності інтелігенції, як однієї з основних складових інтелектуального потенціалу країни, дуже важливим є вивчення і використання закономірностей її розвитку.

В даній статті розглядаються головні взаємозв'язані і взаємообумовлені закономірності розвитку інтелігенції: розширене її відтворення; високі і стійкі темпи її кількісного збільшення, яке планомірно скеровується державою; підвищення її питомої ваги в складі працюючого і всього населення; зростання якісного складу інтелігенції; динаміка її структури; підвищення її ролі та вкладу у створення матеріально-технічної бази комунізму й комуністичне виховання трудящих.

Закономірністю розвитку інтелігенції, яка визначає інші закономірності та характерні особливості, пов'язані з функціонуванням цієї соціальної групи радянського суспільства, є планомірне розширене її відтворення в усіх республіках країни. Останнє досягнення щодо цього закріплено в «Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту», затверджених 6-ю сесією Верховної Ради СРСР VIII скликання в липні 1973 р.¹¹

Розвинуте соціалістичне суспільство, науково-технічний прогрес обумовили новий етап у підготовці кадрів інтелігенції, який характеризується найбільш істотними за всі роки Радянської влади здобутками. Здійснено досить помітні позитивні зміни в кількісній і якісній структурі складу студентів вузів та учнів технікумів. Загальне їх число в країні протягом 1958/1959—1972/1973 навчальних років зросло у 2,2 раза, причому студентів — у 2,1, учнів — у 2,3 раза¹². Такими ж самими темпами змінювався їх кількісний склад і в Українській РСР. Помітно збільшилася у вищій та середній спеціальній школі питома вага робітників та їх дітей. Все більше до фахової освіти залучалися жінки. Таким чином, соціальна структура заgonу майбутніх спеціалістів приводилася у відповідність із соціальним складом усього населення.

Поліпшуючи якість підготовки інтелігенції, вища й середня спеціальні школи вживають чимало різних заходів, зокрема постійно збільшують коло нових напрямів науки й техніки, для яких навчають спеціалістів; ведуться пошуки оптимальних принципів зв'язку школи з життям. Все більше молоді залучається до науково-дослідницької діяльності. Зміцнення зв'язку теоретичного навчання з практичними завданнями виробництва досить ефективно здійснюється через діяльність студентських конструкторських бюро.

Одночасно з удосконаленням учбового процесу вища й середня спеціальні школи поліпшують ідейне загартування майбутніх кадрів інтелігенції. Кафедри суспільних наук вузів і викладачі технікумів постійно дбають про піднесення якості викладання, урізноманітнення форм і методів лекційної та позалекційної виховної діяльності, яка особливо активізувалася до 50-річчя Жовтня, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя утворення СРСР.

Невід'ємною частиною всього процесу підготовки інтелігенції, спеціалістів стала трудова діяльність студентів вузів і учнів технікумів, особливо їх участь у так званому третьому, трудовому семестрі. Вона переконливо підтверджує висновок, зроблений Л. І. Брежнєвим на Все-

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 268.

¹¹ «Правда», 21 липня 1973 р.

¹² Народное хозяйство СССР в 1959 году, М., 1960, стор. 740, 743; СССР в цифрах в 1972 году, М., 1973, стор. 204, 206 (підррахунки автора).

союзному зльоті студентів у жовтні 1971 р., про те, що ця форма вияву і мобілізації енергії студентства, його активності цілком відповідає і потребам нашого часу, й запитам самої молоді¹³.

Однак інтереси дальшої науково обгрунтованої підготовки інтелігенції, постійна зміна потреб народного господарства в спеціалістах різних професіональних груп, стирання соціальних відмінностей — усе це породжує певні складності й своєрідність вимог до управління процесом розвитку інтелігенції, вимагає якнайповнішого використання наявних резервів.

Від ступеня озброєності знаннями майбутніх фахівців, кількісного і якісного складу різних загонів радянської інтелігенції прямо залежить їх творча віддача. Одним з головних шляхів поліпшення управління розвитком інтелігенції, важливим резервом дальшого підвищення її науково-теоретичного і професійного рівня є визначення оптимальних принципів добору вступників на навчання, встановлення раціональних пропорцій підготовки спеціалістів різних профілів і кваліфікацій, дальше вдосконалення зв'язків навчання та виховання з життям, з практикою комуністичного будівництва, якнайповніше використання всіх форм і методів виробничого навчання й трудового виховання молоді, підвищення науково-професійного рівня викладацьких кадрів, ширше залучення до викладання у вузах і технікумах висококваліфікованих спеціалістів з виробництва та провідних учених невузівських науково-дослідних установ і т. ін.

Однією з найважливіших закономірностей розвитку радянської інтелігенції в сучасних умовах є швидке її кількісне зростання і, отже, постійне збільшення її питомої ваги серед зайнятого і всього населення. Так, з 1959 р. до початку 1973 р. кількість інтелігенції в країні зросла з 8 млн. до 19 млн. чол., або в 2,4 раза. Такими ж темпами — з 1,5 млн. до 3,8 млн. чол. — збільшувалося число дипломованих спеціалістів і в Українській РСР. Отже, їх кількість примножувалася в 3,5 раза швидше, ніж кількість робітників, службовців і колгоспників, разом узятих*. Стала більшою питома вага інтелігенції в складі зайнятих у народному господарстві — з 9 до 16,8%, а також серед усього населення — з 3,5 до 7,9%¹⁴. Повсюдно розумова праця стає все необхіднішою для успішного здійснення завдань комуністичного будівництва. Отже, високі темпи зростання чисельності інтелігенції є обов'язковою умовою її оптимального функціонування й розвитку.

За цих умов відбуваються значні зміни в її досить складній внутрішній структурі. Найбільше спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою працює в промисловості. Їх питома вага в складі всієї інтелігенції, зайнятої в народному господарстві, постійно зростає високими темпами, що є наслідком і певною ознакою бурхливого розвитку продуктивних сил соціалістичного суспільства.

Інтенсивне ведення сільського господарства все більше вимагає застосування розумової праці, а це диктує потребу дедалі розширювати склад виробничої інтелігенції села. В сучасний період питома вага спеціалістів сільського господарства в загальному числі інтелігенції має

¹³ Див.: Л. І. Брежнев. *Ленінський курсом*, т. 3, стор. 411.

* Таке співвідношення темпів визначається також тим, що протягом зазначеного періоду кількісний склад колгоспників мав стійку тенденцію до зменшення.

¹⁴ Народное хозяйство СССР в 1959 году, стор. 591, 602, 611, 613; Народное хозяйство Украинской РСР в 1959 році, К., 1960, стор. 506, 515; СССР в цифрах в 1972 году, стор. 168; УРСР в цифрах в 1972 році, К., 1973, стор. 7, 27, 150 (підрахунки автора).

досить стало тенденцію до зростання. Значна частина їх працює в колгоспах. Характерною особливістю внутрішньої динаміки цієї групи інтелігенції є високі темпи збільшення числа працівників тих спеціальностей, поява і поширення яких у сільськогосподарському виробництві відповідає науково-технічному прогресові,— насамперед, інженерів, техніків, економістів.

Потреби сучасного розвитку суспільства вимагають швидкого збільшення числа наукових працівників. Протягом 1959—1972 рр. їх кількість в країні зросла в 3,4 раза¹⁵, що переважає темпи збільшення числа всієї інтелігенції загалом. Наукові кадри все ширше залучаються до роботи безпосередньо на виробництві. Зміни чисельності і питомої ваги інших фахових груп інтелігенції також відбуваються у відповідності з потребами народного господарства.

Свідченням величезних політичних і соціальних досягнень у нашій країні є швидке зростання числа жінок-спеціалістів: у 2,2 раза з 1959 р. до початку 1972 р. Важливим фактором прискорення науково-технічного прогресу виступає те, що дві третини всіх дипломованих спеціалістів становлять люди до 40 років. Це означає, що народне господарство має значну кількість кадрів, які володіють сучасними знаннями. Позитивні зрушення відбулися в структурному складі та функціонуванні таких специфічних груп інтелігенції, як молоді спеціалісти й адміністративно-управлінський апарат. Наприклад, у 1970 р. вже 84,5% керівників промислових підприємств і 87,5% голів колгоспів республіки мали вищу або середню спеціальну освіту (в 1959 р., відповідно,— 54 і 62,3%).

Аналіз динаміки кількісної та якісної структури численного загоноу інтелігенції цілком підтверджує важливе теоретичне положення, висунуте у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії, проголошений Л. І. Брежнєвим, про переважаючі темпи зростання інтелігенції порівняно з іншими соціальними групами, а також про закономірність цього процесу, який «є результатом політики партії, спрямованої на всемірне прискорення науково-технічного прогресу, на дальше підвищення культури й освіченості народу»¹⁶.

Щоб якнайповніше використовувалася можливість інтелігенції в різних сферах суспільної діяльності, необхідно привести в дію всі наявні резерви для створення найефективніших умов її функціонування. Такими невикористаними можливостями є: досягнення раціонального співвідношення між фахівцями з вищою та середньою спеціальною освітою, що визначається як 1 : 4, а в народному господарстві країни наприкінці 50-х — на початку 70-х років було як 1 : 1,4; заміна так званих практиків (у першу чергу на інженерно-технічних посадах промислових підприємств) спеціалістами, які здобули науково-теоретичну підготовку у вищій чи середній спеціальній школі, оскільки участь переважної більшості їх у технічній творчості та комуністичному вихованні трудящих значно ефективніша.

Не можна вважати позитивним явищем, що збільшення кількості науковців в цілому переважає динаміку зростання числа кандидатів і докторів наук. Вкрай необхідно прискорити темпи насичення колгоспів і радгоспів дипломованими працівниками, бо від цього значною мірою залежить підвищення продуктивності сільського господарства. При цьому надзвичайно важливо якнайшвидше зміцнити дипломованими спеціалістами керівництво середньою ланкою сільськогосподарського

¹⁵ Народное хозяйство СССР в 1959 году, стор. 755; СССР в цифрах в 1972 году, стор. 63 (підрахунки автора).

¹⁶ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. I, стор. 94.

виробництва — бригадами й фермами, де проходить передній край боротьби за врожай, за підвищення продуктивності тваринництва.

Не менш важливим заходом є правильна розстановка дипломованих спеціалістів, які часом безпідставно працюють на робітничих посадах. Це має для суспільства вкрай негативні наслідки: адже держава витрачає значні кошти, щоб дати майбутнім фахівцям знання у вищій чи середній спеціальній школі, а ці знання не знаходять застосування, знецінюються, суспільний престиж їх носіїв підривається. Отже, має місце суперечність між плануванням відтворення кадрів і практикою їх розстановки та використання — суперечність, подолання якої сприятиме повнішій віддачі інтелекцією своїх сил, знань і здібностей загальнонародній справі комуністичного будівництва.

Дальшому поліпшенню структурного складу інтелекції сприятиме неухильне дотримання лєнінського принципу при добірї кадрів на керівну адміністративно-управлінську роботу (а він ще нерідко порушується); створення відповідних умов для якнайшвидшого включення молодих спеціалістів у ритм роботи підприємства, організації, установи, — це значно скоротить плінність кадрів, яка негативно позначається на виконанні народногосподарських планів.

Отже, усунення недоліків структурного характеру в складі інтелекції, правильна розстановка кадрів є істотним резервом прискорення науково-технічного, суспільного прогресу.

Інтелекція, яка становить вагому частку інтелектуального потенціалу країни, нагромадженого за роки Радянської влади, відіграє значну роль у різних сферах комуністичного будівництва — прискоренні науково-технічного прогресу в промисловому та сільськогосподарському виробництві, комуністичному вихованні трудящих. На всіх фронтах нашого комуністичного будівництва, говорив Л. І. Брежнєв, виступаючи в Києві на урочистому засіданні з нагоди вручення Українській РСР ордена Дружби народів, пліч-о-пліч з робітниками і селянством плідотворно працює радянська інтелекція¹⁷. Наша інтелекція під керівництвом партійних організацій, відзначав В. В. Щербицький у доповіді на квітневому (1973 р.) Пленумі ЦК КП України, вносить великий вклад у розв'язання господарсько-політичних завдань, систематично проводить роботу по навчанню і вихованню молоді, всіх радянських людей в дусі відданості нашій партії, ідеалам комунізму¹⁸.

Однією з найважливіших умов прискорення науково-технічного прогресу є створення нових машин, механізмів, приладів, обладнання. Тому розвиток машинобудування став одним із програмних накреслень партії. Конкретизуючи його шляхи, XXIV з'їзд КПРС звернув увагу на необхідність висунути на перший план фактори, які забезпечують підвищення ефективності машинобудування, тобто збільшити випуск машин і устаткування великої потужності й високої економічності, точності і надійності¹⁹. У створенні нової техніки найактивнішу участь бере та частина інженерно-технічних працівників, яка здійснює одну з основних інженерних функцій — конструювання та організацію виробництва нових машин, різного обладнання.

Інженерно-технічні працівники промисловості не лише дбають про оновлення машинного парку, а й приділяють велику увагу поліпшенню якості створюваних машин. Це здійснюється шляхом конструювання нових машин, освоєння їх випуску, зняття з виробництва морально

¹⁷ «Правда», 27 липня 1973 р.

¹⁸ «Радянська Україна», 20 квітня 1973 р.

¹⁹ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. I, стор. 80.

застарілого обладнання. В результаті багато нових конструкцій досягло або й перевершило рівень найкращих світових зразків. Десятки країн світу, в тому числі й розвинуті капіталістичні, багато приватних фірм усе в більшій кількості купують продукцію нашого машинобудування. Широкий вихід її, як і інших виробів, на світовий ринок має не лише економічне, а й політичне значення, бо результати творчої праці інженерів, техніків, робітників, надходячи в зарубіжні країни, стають наочним доказом успіхів нашої країни.

Впровадження нової техніки у виробництво також є важливою інженерно-технічною функцією. Успішному виконанню її партія приділяє величезну увагу. Науково-технічний прогрес, як записано в Програмі КПРС, передбачає не лише швидке створення нової техніки, а й максимальне скорочення строків освоєння її у виробництві. При цьому вказується на велику роль інженерно-технічних працівників²⁰. Всемірне скорочення строків створення та освоєння нової техніки, як найважливіше завдання на наступні роки, містить резолюція XXIV з'їзду партії на Звітну доповідь ЦК КПРС²¹.

Все зростаючі потреби комуністичного будівництва вимагають постійного поліпшення діяльності різних груп інженерно-технічної інтелігенції. Прискорення науково-технічного прогресу прямо залежить від поліпшення кількісного і якісного складу інженерно-технічних працівників, які займаються конструюванням нової техніки. Чим досконаліша якісна структура цієї групи інтелігенції, тим точніше здатна вона визначити потреби народного господарства в нових машинах і механізмах, нові їх якості, а, отже, тим менше коштів витрачає держава на ремонт морально застарілого обладнання та виробництво запасних частин, вартість яких у певних галузях промисловості часом переважала вартість виробництва нової техніки.

Істотні резерви можна ввести в дію і шляхом повнішого впровадження та використання нових машин, механізмів, обладнання. Тут також існує ланцюгова реакція: починає її поліпшена робота інженерно-технічних працівників, які впроваджують нову техніку, а закінчується вона скороченням затрат ручної праці, яка ще й сьогодні в промисловому та сільськогосподарському виробництві має досить значну питому вагу.

Результативність діяльності виробничої інтелігенції в промисловості залежить також від того, скільки свого робочого часу використовують фахівці на творчу працю. Навіть в останні роки на творчість у них лишилося не більше $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{5}$ частини робочого часу. Але ж чим більше часу йтиме на виконання суто інженерних функцій, тим ефективнішим буде вклад виробничої інтелігенції промисловості у прискорення науково-технічного прогресу.

На одній з найважливіших ділянок економіки країни працюють спеціалісти сільського господарства. Вони активно трудяться в тій сфері матеріального виробництва, яка постачає сировину багатьом галузям промисловості, забезпечує суспільство продуктами харчування, що, за визначенням К. Маркса, є найважливішим складовим елементом його матеріальної бази, «найпершою умовою життя безпосередніх виробників і всякого виробництва взагалі»²². Вказуючи на значення міцної сільськогосподарської бази, В. І. Ленін говорив, що без неї неможливе ніяке господарське будівництво і будь-які великі плани без цієї бази — ніщо²³.

²⁰ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 64.

²¹ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. 2, К., 1972, стор. 220.

²² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 170.

²³ Див.: В. І. Ленін. ПСС, т. 42, стор. 148.

Програма КПРС, визначаючи основний шлях піднесення сільсько-господарського виробництва, безпосередніми його організаторами назвала вчених і спеціалістів²⁴. І справді, вміння і здатності фахівців сільського господарства згуртувати людей, правильно, на науковій основі організувати їх працю є вирішальним фактором в успішному здійсненні виробничих планів.

Ефективність праці сільської виробничої інтелекції залежить як від структурних зрушень у її складі, про що вже йшлося раніше, так і від усунення суб'єктивних та об'єктивних перешкод. На жаль, ще й досі непоодинокі випадки порушення спеціалістами елементарних вимог агротехніки і зоотехнії, безініціативність, інертність, небажання поповнювати свої теоретичні знання, збагачувати практичний досвід.

У подоланні суб'єктивних перешкод ефективним заходом, на наш погляд, могла б стати періодична загальна атестація спеціалістів, які працюють на різних посадах у сільськогосподарському виробництві. Усунення об'єктивних факторів — процес складніший, він зачіпає різні аспекти економічної, політичної і наукової сфери. Нарощування темпів розвитку сільського господарства значною мірою залежатиме від того, наскільки повно використовують свої права технологи полів і тваринницьких ферм при вирішенні конкретних виробничих питань; від того, як часто їх відволікатимуть на виконання невластивих їм функцій; від створення належних умов їх життя і праці тощо.

Будівництво комунізму — процес свідомої участі народних мас у перетворенні життя. Визначаючи теоретичні основи будівництва нового суспільства, В. І. Ленін ще в перші роки Радянської влади писав, що «державна сильна свідомістю мас. Вона сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»²⁵. Отже, піднесення свідомості радянських людей є необхідною умовою успішного просування до комунізму. У здійсненні цього завдання важливу роль партія відводить інтелекції, закликаючи її ще активніше примножувати духовні багатства радянського суспільства, допомагати формувати комуністичний світогляд²⁶, насамперед у нашої молоді.

Зміцнення і постійне зростання загону інтелекції є одним із значних досягнень культурної революції, здійсненої в нашій країні під керівництвом партії вперше в історії людства. Одночасно сама інтелекція виступає як одна з вирішальних сил культурної революції: кількісне і якісне її зростання значно прискорює духовний розвиток радянського народу, сприяє формуванню у широких мас марксистсько-ленінського світогляду. Активна участь інтелекції у вихованні нової людини — закономірний напрям її функціонування — одночасно є закономірністю розвинутого соціалістичного суспільства.

У комуністичному вихованні молоді головними помічниками партії виступають учителі, роль яких визначена в Програмі КПРС як висока, почесна й відповідальна²⁷. Переважна більшість учителів успішно здійснює свою суспільну функцію — загальноосвітню, політехнічну й психологічну підготовку підростаючого покоління до трудової та громадсько-політичної діяльності, виховання молоді в дусі комуністичних ідеалів; навчає активно застосовувати їх у житті, відстоювати в боротьбі з ідейними противниками, бути готовими захищати соціалістичну Батьківщину, постійно займатися самовихованням і самовдосконаленням.

²⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 70.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 220.

²⁶ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 8, М., 1972, стор. 445.

²⁷ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 108.

Проте і в цій важливій справі є ще багато резервів, які слід активно використовувати. Насамперед, це підвищення якісного — освітнього і професійного — складу вчительських кадрів, які повинні виробляти в юнаків і дівчат внутрішню потребу глибоко оволодівати основами наук, будити у них інтерес до масових професій, потрібних суспільству. Промахи й недоробки деяких учителів у формуванні марксистсько-ленінського світогляду призводять до того, що частина дітей потрапляє під вплив буржуазної ідеології, різних антигромадських елементів, релігійних общин і сект, допускає аморальні вчинки.

Надзвичайно складна й відповідальна роль у збагаченні духовного світу радянської людини належить працівникам літератури й мистецтва. Правдою і красою художніх образів у своїх творах вони мають надихати радянський народ на боротьбу за комунізм, виховувати в душі комуністичної ідейності, прищеплювати радянським людям високі моральні якості, нетерпимість до буржуазної ідеології і моралі. На ці завдання художньої інтелігенції було вказано на XXIV з'їзді партії, який відзначив також, що з просуванням нашого суспільства по шляху комуністичного будівництва роль літератури і мистецтва у формуванні світогляду радянської людини, його моральних переконань, духовної культури дедалі зростає²⁸.

Про те, як працівники літератури й мистецтва виконують свою суспільну функцію, як трудящі сприймають їх творчість, свідчать численні письмові та усні відгуки, виступи на конференціях і диспутах, відповіді на різні анкети і т. п. Отже, художня інтелігенція здійснює свої виховні функції за активною участю тих, хто є об'єктом виховання. Тобто, відбувається взаємовплив, з одного боку, митців через твори літератури й мистецтва на трудящі маси, з другого, рядових читачів, глядачів, слухачів на мистецькі твори шляхом порад, пропозицій, критичних зауважень і замовлень щодо дальшого розвитку творчого процесу в літературі та мистецтві. Це є наслідком значного підвищення рівня освіченості й культури трудящих країни Рад, істотну роль у якому відіграли і продовжують відігравати література й мистецтво. Таке взаємозбагачення — велике соціальне досягнення радянського способу життя, одна з закономірностей розвинутого соціалістичного суспільства.

Тому творчим спілкам письменників і працівників мистецтв, їх друкованим органам спільно широко організувати соціологічні дослідження, активізувати участь представників різних верств трудящих в обговоренні художніх творів, що сприяло б значному піднесенню їх ідейно-художнього рівня, виключило б появу тих книг, кінофільмів, спектаклів, картин, скульптур, інших творів мистецтва, в яких не завжди правдиво висвітлюються факти і події нашої дійсності. А це дуже серйозний недолік. Він може мати небажані наслідки суспільного характеру. Адже неправда в мистецтві сприяє породженню почуття неправди в житті.

Аналіз участі інших груп інтелігенції в комуністичному вихованні трудящих свідчить про те, що вони здійснюють його так само або майже так само, як і ті, про які йшлося вище, — з чималими досягненнями і невикористаними резервами.

Закономірності розвитку радянської інтелігенції, її роль у комуністичному будівництві стають особливо помітними в порівнянні з місцем інтелігенції в соціальній структурі буржуазного суспільства. Там інтелігенція не має стійкого соціального становища. З одного боку, вона, як і робітничий клас, зазнає експлуатації, що зближує їх; з другого,

²⁸ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. I, стор. 106.

використовуючи її духовний потенціал, буржуазія заохочує уявну близькість бодай певної частини інтелекції до панівних класів.

Щоб завуалювати справжнє становище інтелекції, апологети буржуазного світу прагнуть заплутати питання про неї, викривити її істинну роль як у соціалістичних, так і в капіталістичних країнах, особливо в сучасних умовах науково-технічної революції.

На Заході набрала значного поширення оцінка ролі та місця інтелекції в капіталістичному світі, висловлена, зокрема, ліберальствующим представником буржуазної науки Джоном Кеннетом Гелбрейтом²⁹. Як і ряд інших західних авторів, він ділить інтелекцію на три частини: технотехніка; стан педагогів і вчителів; інтелекція у власному значенні цього слова — державні службовці, журналісти, письменники й працівники мистецтв, зайняті поза технотехнікою. До першої, основної за Гелбрейтом, частини — технотехніки — він відносить досить широке коло людей: від керівників сучасних промислових корпорацій до нижчих категорій службовців, тобто групу людей, яка «охоплює всіх, хто має спеціальні знання, здібності або досвід групового прийняття рішень» (стор. 113) в умовах сучасної промислової технології і планування.

Ми не поділяємо принципів Дж. Гелбрейта, який жонглює соціальними поняттями. Тим більше, не можна погодитися з тим значенням різних груп інтелекції в суспільстві, яке він їм відводить. Так, не відповідає дійсності заява про те, що «в більшості випадків керівництво безпосередньо переходило від підприємця до технотехніки» (стор. 135). Адже приватна власність на засоби виробництва була і залишається однією з основних ознак капіталістичного світу. Неправильним є також твердження, нібито влада належить технотехніці скрізь, де розвиток техніки і планування становить характерні риси виробничого процесу (стор. 142). Це — намагання подібну схему поширити й на соціалістичне суспільство.

Тези Дж. Гелбрейта про взаємозв'язок науково-технічного прогресу і розвитку науки та освіти (стор. 335), про те, що «кваліфіковані кадри мають вирішальне значення для досягнення успіхів індустріальної системи» (стор. 350), та деякі інші в основі своїй правильні, проте висновок, який він робить з цього, викликає щонайменше подив: місце, яке займають в індустріальній системі науковці й педагоги, багато в чому схоже на те, яке на ранніх стадіях індустріального розвитку посідали банкіри й фінансисти (?!). Надмірно перебільшено, м'яко кажучи, й роль тих людей, яких Дж. Гелбрейт відносить до власне інтелекції. Він заявляє, що ніхто, крім них, не може взяти на себе захист істотно важливої для нашого часу мети (стор. 447), а в майбутньому їх значення, мовляв, зросте ще більше (стор. 463).

Розглядаючи післяіндустріальне суспільство, яке в недалекому майбутньому прийде на зміну сучасному — новому індустріальному суспільству (як його називають буржуазні автори), інший представник технократичних концепцій, відомий американський соціолог і прогнозист Д. Белл вважає, що в ньому ще більше зросте суспільна роль і значення інтелекції, «нових людей» — вчених, математиків, економістів, соціологів, практиків «інтелектуальної технології», яка виникає завдяки появі електронно-обчислювальних машин³⁰. Ці та подібні намагання буржуазних вчених зобразити інтелекцію головною соціальною силою суспільства — ніщо інше, як своєрідний метод пристосування панівної

²⁹ Дж. Гелбрейт. Новое индустриальное общество, М., 1969.

³⁰ Дэниел Белл. Электронная цивилизация. — «Литературная газета», 23 квітня 1969 р.

ідеології до нових історичних умов, засіб самозахисту існуючого ладу.

Такою ж антинауковою, що нічого спільного не має з марксизмом-ленінізмом, є оцінка місця інтелігенції китайськими ревізіоністами. Вона дуже наочно виявилася в шельмуванні й знищенні кадрів інтелігенції в роки горезвісної «культурної революції».

Буржуазні ідеологи спрямовують вістря своїх концепцій також проти ролі, яку відіграє в розвитку суспільства інтелігенція нашої країни. Їм на всі лади підспівують українські буржуазні націоналісти, що перебувають на службі у реакційних кіл імперіалістичних держав. Вони будуть прагнути довести, ніби існує поділ радянської інтелігенції на «керівні» та «рядові» верстви, на «еліту» і тих, хто «експлуатується державою», і цим відірвати бодай окремі її групи від робітничого класу, від Комуністичної партії. Фальсифікаторська діяльність наших ідейних ворогів спрямовується, насамперед, проти таких груп радянської інтелігенції, як працівники літератури й мистецтва, вчені, викладачі вищої і середньої школи тощо.

Нікчемні вигадки представників буржуазної ідеології та їх лакеїв з табору української буржуазно-націоналістичної еміграції переконливо викриваються тим вагомим вкладом теоретичного і практичного характеру, який вносить радянська інтелігенція в загальнонародну справу комуністичного будівництва, вони красномовно спростовуються самою соціальною природою інтелігенції нашого суспільства, яка відрізняється від буржуазної так само, як соціалістичний лад від капіталістичного.

Радянська інтелігенція за своїм соціальним походженням — плоть від плоті, кров від крові робітників і селян, її інтереси невіддільні від інтересів усього народу. Інтелігенцію нашої країни відзначають висока ідейність, вірність народові, свідомо готовність віддати всі свої знання і запас енергії посиленню могутності Вітчизни.

Все це — наслідок повсякденної турботи Комуністичної партії про виховання радянської інтелігенції. Керівна роль партії в нашому житті є головною передумовою дальшого зростання вкладу інтелігенції у зміцнення розвинутого соціалістичного суспільства та переростання його в комунізм.

Повідомлення

До 30-річчя визволення Києва від німецько-фашистських загарбників

ВИЗВОЛЕННЯ ЧЕРВОНОЮ АРМІЄЮ СТОЛИЦІ УКРАЇНИ

Я. Ю. ПАШКО

Перемога Червоної Армії у битві за Дніпро, за визволення столиці Радянської України — Києва від німецько-фашистських загарбників золотими літерами вписана в літопис героїчної історії нашої Вітчизни.

Неймовірні труднощі, невдачі та тяжкі втрати в перший період Великої Вітчизняної війни не зламали волю радянських людей. Комуністична партія згуртувала народи СРСР в єдиний бойовий табір, вселила в них непохитну віру в свої сили і перемогу над ворогом.

Опір Червоної Армії влітку і восени 1941 р., зміцнення радянського тилу, безприкладна стійкість міст-героїв, біля стін яких перемелювались ударні сили гітлерівської армії,— все це створювало передумови краху воєнно-стратегічних планів ворога. Вагомий вклад у зрив цих планів внесли й героїчні оборонці столиці України влітку 1941 р.

Вручаючи містові Золоту зірку, Л. І. Брежнев говорив: «Тут, під Києвом, на берегах Дніпра, як і на інших фронтах 1941 року, радянські бійці і командири виявили сміливість і відвагу, непохитну стійкість і відданість соціалістичній Батьківщині. Як богатирська застава, прийняв на себе Київ удари добірних частин ворожої армії. Запеклі атаки гітлерівських дивізій розбивались одна за одною, зустрічаючи рішучу відсіч захисників міста»¹.

Гігантську роботу провела партія, щоб мобілізувати всі сили Країни Рад на розгром ворога. День у день поліпшувалася технічна оснащеність Червоної Армії. Зростала сила її опору німецько-фашистським загарбникам. Яскравим свідченням цього були битви під Москвою, на Волзі та на Курській дузі. Контрнаступ Червоної Армії на Орловському і Белгородсько-Харківському напрямках переріс у загальний стратегічний наступ, який розгорнувся на величезному фронті від Великих Лук до Чорного моря і стрімко розширювався. У серпні 1943 р. в ньому брало участь 11 фронтів, авіація далекої дії, Чорноморський флот і Азовська військова флотилія². За три місяці наступу Червона Армія відкинула ворога на сотні кілометрів, визволила Донбас, підійшла до Сиваша і Перекопа, розгорнула наступ на Лівобережній Україні і вийшла до Дніпра.

Гітлерівське командування, розглядаючи Дніпро як важливу лінію оборони, планувало перетворити його в головну частину «Східного валу». Щоб зробити неможливим форсування річки, був не тільки

¹Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 226.

²История СССР, т. X, М., 1973, стор. 376.

зміцнений високий і стрімкий правий берег, а й створені сильні перед-мостові укріплення на лівому. Фашисти розраховували, що стабілізацією лінії фронту на Дніпрі вони зможуть не тільки врятуватися від розгрому, але й утримати за собою Правобережну Україну, насамперед її багаті південні райони. Вони тішили себе надією, що їм пощастить відсидітися за укріпленнями «Східного валу» і поповнити свої сили для продовження війни. Фашистське керівництво вважало, що штурм Червоною Армією «Східного валу» повинен був привести до виснаження людських і матеріальних ресурсів Радянських Збройних Сил і надовго позбавити їх можливості вести великий стратегічний наступ.

Але цим сподіванням не судилося здійснитися. Гітлерівці були безсилі спинити мсгутній наступ Червоної Армії. 26 серпня на південь від Брянська в наступ перейшли війська Центрального фронту. Особливо успішно діяла 60-та армія під командуванням генерала І. Д. Черняховського. Прорвавши фронт на північ від Севська, її війська вклинилися в оборону противника на глибину близько 60 км і вступили до північних районів України³. Через кілька днів добилися успіху і війська правого крила Воронежського фронту, які зламали опір ворога в районі на південний схід від Ромен і почали швидко просуватися на Київському напрямі.

Широкий прорив на стику груп армій «Центр» і «Південь» захитав увесь Східний фронт противника. 15 вересня німецько-фашистське командування змушене було віддати наказ про загальний відступ групи армій «Південь» до «Східного валу»⁴. Ставка Верховного Головнокомандування зосередила головні зусилля Центрального і Воронежського фронтів на Київському напрямі, Степового — на Полтавсько-Кременчуцькому, Південно-Західного — на Дніпропетровському. Війська Південного фронту мали прорвати оборону ворога на р. Молочній і вийти на нижню течію Дніпра.

Наступальний запал радянських воїнів зростає. Зупиняючись на хвилину на роздоріжжі шосе, вони з хвилюванням читали напис: «Дорога до Дніпра. Поспішай, товаришу, на тебе чекають мільйони поневолених ворогом людей»⁵.

Під ударами радянських армій фашистські війська поспішно відступали. 9 вересня 1943 р. в наказі Верховного Головнокомандуючого вперше прозвучали слова «Київський напрям». Розгорталася небачена за своїм розмахом і напруженням битва за Дніпро, за Київ, за Україну.

21 вересня війська Центрального фронту під командуванням генерала армії К. К. Рокоссовського визволили від окупантів Чернігів, а 22 вересня вийшли до Славутича, з ходу форсували його і захопили плацдарм у межиріччі Дніпра і Прип'яті. Війська лівого крила цього фронту у складі 13-ї армії генерал-полковника М. П. Пухова вийшли до Дніпра в районі Міньова і Окунинова, а 60-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта І. Д. Черняховського — в районі Ясногородки і Димера⁶.

Війська Воронежського фронту, завдаючи ударів противникові на проміжних оборонних рубежах вздовж Ворскли, Псла і Сули, в середині вересня визволили на Лівобережжі України міста Прилуки, Ромни, Пирятин, Лубни, Миргород. 22 вересня центральне угруповання військ

³ Там же, стор. 377.

⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, т. 2, К., 1968, стор. 282.

⁵ В большом наступлении. Воспоминания, очерки, документы об освобождении Украины в 1943—1944 гг., М., 1964, стор. 141.

⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні, т. 2, стор. 282—283, 326—327.

Воронезького фронту підійшло до Дніпра і з ходу почало форсувати його⁷.

На той час до Славутича вийшли також і з'єднання Степового фронту. Радянські війська почали форсувати річку одночасно майже на 750-кілометровому фронті від Лоева до Запоріжжя, розосереджуючи увагу і зусилля ворога. Жодна армія світу ще не форсувала з ходу такого могутнього водного рубежу і на такому широкому фронті.

Змітаючи всі перешкоди на шляху до визволення Києва, воїни Червоної Армії проявляли чудеса героїзму. «Форсування», — писав у своїх спогадах генерал-полковник А. Г. Кравченко, — почалося з великим запалом і ентузіазмом. У перших рядах, як завжди, йшли комуністи і комсомольці. В ті дні в частинах одного лише Воронезького фронту їх налічувалося майже чверть мільйона». В одному з нарисів, опублікованому в жовтні 1943 р., Василь Гроссман так передавав почуття радості й нестримного пориву, які охопили радянських воїнів під час виходу до Дніпра: «Люди зійшли до води, почали вмиватися. Багато хто з них ставав на коліна і пив дніпровську воду. І робили вони це не тому, що їм хотілося пити після довгого переходу, а тому, що і вмивання і пиття дніпровської води — все набуло в ці хвилини значення урочистого символу»⁸. У військах читали заклик Військової Ради Воронезького фронту: будь-що форсувати річку і з честю виконати свій обов'язок перед Батьківщиною.

На південь від Києва, в букринському завороті, біля населеного пункту Великий Букрин першими форсували Дніпро війська 3-ї гвардійської танкової армії під командуванням генерал-лейтенанта бронетанкових військ П. С. Рибалка. Оскільки важкі переправні засоби відстали і з ходу переправити танки не було ніякої можливості, першою почала форсувати Дніпро мотопіхота. У другій половині дня 21 вересня в районі с. Козинці вийшов до Дніпра і почав переправу 1-й мотострілецький батальйон 69-ї механізованої бригади 9-го мехкорпусу⁹.

Першу штурмову групу, що складалася з десяти бійців, очолив командир 1-ї роти лейтенант О. І. Алексєєв. Одночасно на тій же ділянці переправилися п'ять розвідників 6-го гвардійського танкового корпусу на чолі з старшим сержантом Г. К. Опанасенком. В ніч на 22 вересня обидві групи увійшли до с. Зарубенців і захопили на його північній околиці домінуючу висоту. До світанку на цей плацдарм переправилася майже половина особового складу 69-ї бригади, але ще без танків і артилерії.

22 вересня напроти с. Григорівки почав форсувати річку батальйон старшого лейтенанта Піщуліна з 51-ї гвардійської танкової бригади 6-го гвардійського танкового корпусу. При цьому видатний подвиг здійснили чотири солдати-комсомольці — Василь Іванов, Микола Петухов, Василь Сисолятин і Іван Семенов. Удень, під ворожим вогнем вони човном переправилися на правий берег Дніпра. Наблизившись до противника, відважні воїни зав'язали перестрілку. Чотири російські богатирі* в цьому бою знищили 60 фашистів. Цей маленький авангард могутньої армії своїми сміливими діями відвернув увагу ворога і дав можливість всій роті автоматників і загону партизанів переправитися через річку. Більш як дві доби тривав запеклий бій за Григорівку. А тим часом Дніпро форсували нові й нові підрозділи і частини радянських військ.

⁷ Там же, стор. 329—332.

⁸ В большем наступлении, стор. 147, 162.

⁹ У битві за Київ, К., 1973, стор. 180.

* Відважним воїнам було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Так було покладено початок створенню Букринського плацдарму на Правобережжі¹⁰.

Одночасно почала форсувати Дніпро 40-ва армія, яка діяла правіше 3-ї гвардійської танкової армії. Список героїв поповнився новими іменами*. Невелика група бійців 68-ї гвардійської стрілецької дивізії, першою форсувавши річку, відбивала шалені атаки піхоти і танків противника, який намагався будь-що скинути радянських воїнів у воду. У рукопашному бою броньбійник С. П. Лаптев знищив чотирьох гітлерівців. Поранений у голову, він продовжував битися, і коли фашисти розпочали нову атаку, підтримувану 4 танками, влучними пострілами з протитанкової рушниць підбив 3 танки і вогнем з автомата знищив 44 фашисти.

На північ від Києва, в районі Лютіжа, форсували Славутич з'єднання 38-ї армії. Тут 5 жовтня через Дніпро біля с. Сваром'я першими переправилися 3 бійці — Тесленко, Новоселов і Швандер, а за ними — взвод на чолі з старшим сержантом Нефедовим. Ворог зробив відчайдушну спробу скинути жменьку радянських воїнів у річку. Але 25 відважних бійців під командуванням комуніста старшого сержанта П. П. Нефедова протягом 20 годин відбивали шалені контратаки противника, не відступивши ні на крок. За стійкість і мужність у бою старшому сержантові П. П. Нефедову посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а бійців його групи нагороджено орденами. Так було покладено початок створенню Лютізького плацдарму, який відіграв велику роль у визволенні Києва. Героїзм радянських воїнів був справді масовим.

Значну допомогу військам Червоної Армії у форсуванні Дніпра подали партизани і місцеве населення. ЦК КП(б)У, Президія Верховної Ради і Раднарком республіки ще перед початком форсування річки звернулися до українського народу з полум'яним заклик: «Виходь на вирішальний бій, народе України! У боротьбі ми не одні. Плеч-о-пліч з нами йдуть росіяни, білоруси, грузини, вірмени — сини всіх народів Радянського Союзу... Вперед у наступ на ворога»¹¹. З перших днів битви за Дніпро завдавали безперервних ударів по тилах і комунікаціях противника партизанські загони і групи Полтавської, Чернігівської та Київської областей. Координуючи свої бойові дії з наступаючими частинами Червоної Армії, партизанські загони Лівобережжя подали допомогу військам у форсуванні річки і оволодінні плацдармами на її правому березі. Так, виконуючи наказ Українського штабу партизанського руху, з'єднання Юрія Збанацького в районі сіл Окунінів (за 60 км на північ від Києва) і Навози (за 100 км на північ від Києва) захопило і утримувало до підходу частин Червоної Армії дві переправи через Славутич¹².

25 вересня 1943 р. партизанські з'єднання Покровського і Ушакова визволили районний центр Київської області Новошепеличі та прилеглі до нього населені пункти в радіусі 15 км і утримували їх до підходу частин Червоної Армії. З допомогою місцевого населення партизани швидко збудували міст через Прип'ять (його ширина становила 4,5 м, а довжина 170 м), два пороми і підготували 50 човнів, забезпечивши

¹⁰ Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., К., 1963, стор. 461—466.

* Вже 23 жовтня 1943 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння 136 воїнам 40-ї армії високого звання Героя Радянського Союзу.

¹¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні, т. 2, стор. 276.

¹² Там же, стор. 277, 278; Киевщина в годы Великой Отечественной войны, стор. 331.

тим самим успішне форсування річки частинами 8-ї дивізії 15-го стрілецького корпусу¹³.

Населення Придніпров'я радісно зустрічало радянських воїнів і подавало їм всіляку допомогу. Тільки на ділянці Козаровичі — Старосілля місцеві жителі, незважаючи на те, що перед відступом фашисти під загрозою розстрілу примушували топити всі переправні засоби, зуміли зберегти і передати радянським військам більше 330 човнів. До-свідчені рибалки непомітно переправляли бійців на правий берег. На своєму човні, під вогнем противника безстрашно перевозила через Дніпро червоноармійців і боеприпаси 66-річна колгоспниця з с. Сваром'я, мати двох бійців Червоної Армії Г. П. Трегуб¹⁴.

Величезну допомогу радянським воїнам подало населення і в боротьбі за утримання і розширення Букринського плацдарму. Більш як 2 тис. добровольців з місцевого населення допомагали саперам будувати міст через річку у районі на південний захід від с. Козинці. Противник обстрілював їх з далекобійної артилерії, бомбардував з повітря. Але робота не припинялася ні на хвилину. Героїчними зусиллями саперів і місцевого населення міст довжиною у 700 м було побудовано за 11 днів¹⁵.

При активній допомозі населення і партизанів війська Воронежського фронту в результаті запеклих боїв захопили на правому березі Славутича 9 плацдармів. Найбільші з них — Букринський і Лютизький — відіграли вирішальну роль у битві за визволення Києва.

Війська всіх чотирьох фронтів майже одночасно захопили на правому березі Дніпра 23 плацдарми. Це був безприкладний в історії воєн подвиг, здійснений величезними масами наступаючих військ. Зосередивши значні сили на Букринському і Лютизькому плацдармах, Червона Армія створила необхідні передумови для визволення Києва.

Протягом жовтня радянські війська вели запеклі бої за утримання і розширення плацдармів на правому березі Дніпра. Особливо вперті бої розгорнулися на Київському напрямі.

Готуючи Київську наступальну операцію, Ставка і командування 1-го Українського фронту* спочатку планували нанести головний удар з Букринського плацдарму і допоміжний — з Лютизького, але всі спроби прорватися до Києва з півдня успіху не мали. Тому за вказівкою Ставки Верховного Головнокомандування від 24 жовтня командування 1-го Українського фронту провело перегрупування основних сил з Букринського плацдарму на Лютизький. Сюди були таємно перекинуті 3-я гвардійська танкова армія і основні маси артилерії резерву Головного командування. Ворог не помітив цього перегрупування радянських військ і продовжував стягувати резерви до Букринського плацдарму.

Перед військами 1-го Українського фронту було поставлене завдання визволити Київ до 26-річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. Велику роботу, спрямовану на мобілізацію всього особового складу 38-ї армії на успішне виконання цього бойового завдання, провели політоргани, партійні та комсомольські організації під керівництвом членів Військової Ради армії генерал-майора О. О. Єпішева і полковника З. Ф. Олійника.

¹³ Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967, стор. 465; Киевщина в годы Великой Отечественной войны, стор. 332.

¹⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., т. 2, стор. 338.

¹⁵ У битві за Київ, стор. 177—178.

* 20 жовтня Воронежський, Степовий, Південно-Західний і Південний fronti були перейменовані відповідно у 1, 2, 3 і 4 Українські fronti.

Безпосередня битва за Київ розпочалася 3 листопада. За наказом Ставки Верховного Головнокомандування війська 60-ї* (командуючий генерал-лейтенант І. Д. Черняхівський) і 38-ї (командуючий генерал-полковник К. С. Москаленко) армій після могутньої сорокахвилинної артилерійської підготовки перейшли в наступ з Лютізького плацдарму. Проти цих двох армій противник зосередив 12 піхотних дивізій, підсиленних трьома артполками, трьома окремими артдивізіонами штурмових і протитанкових гармат та кількома окремими штурмовими ротами¹⁶. Завдавши удару вздовж правого берега р. Ірпінь і охопивши Київ з північного заходу, війська 60-ї і 38-ї армій повинні були вийти на шлях Київ — Житомир і далі розвивати наступ у західному та південно-західному напрямках. Щоб відвернути увагу ворога, на два дні раніше, вранці 1 листопада, з букринського плацдарму перейшли в наступ війська 40-ї (командуючий генерал-лейтенант П. Ф. Жмаченко) і 27-ї (командуючий генерал-лейтенант С. Г. Трофименко) армій. Незважаючи на те, що в результаті триденних запеклих боїв їм вдалося вклинитися в оборону противника лише на окремих ділянках і на глибину до півтора кілометра, вони відтягнули на себе і скували значні сили противника, чим полегшили дії головного ударного угруповання, яке наступало з Лютізького плацдарму.

Бої на головному напрямі, що розгорнулися на північ від Києва, з першого ж дня набрали запеклого характеру. Противник чинив сильний опір. Але охоплені величезним наступальним поривом радянські війська прорвали першу лінію оборони ворога і продовжували рватися вперед, просунувшись за перший день на 5—12 км. Відважно діяли у цей день війська 38-ї армії. Особливо відзначилися частини і підрозділи 240-ї стрілецької дивізії Героя Радянського Союзу Т. Х. Уманського, 167-ї стрілецької дивізії генерал-майора І. І. Мельникова, а також танкісти 5-го гвардійського танкового корпусу генерала А. Г. Кравченка. Неоціненну допомогу наземним військам подала 2-га повітряна армія генерал-лейтенанта авіації С. Я. Красовського. Перед наступом, у ніч на 3 листопада бомбардувальники здійснили 207 літако-вильотів і знищили багато живої сили і техніки противника. Безперервно діяла наша авіація і 3 листопада¹⁷.

На другий день наступу (4 листопада) бої на цій ділянці набрали ще напруженішого характеру. Противник підтягнув сюди додатково з резерву три танкових і одну моторизовану дивізії¹⁸. Весь день мрячив дощ, густий туман утруднював прицільний вогонь артилерії, не давав змоги увести в дію авіацію. У першій половині дня наступаючі війська не добилися вирішального успіху, і командування фронтом змушене було ввести в бій 3-ю гвардійську танкову армію. На ранок 5 листопада наші танкісти, глибоко обійшовши противника із заходу, вийшли в район Святошина і перерізали шосейну дорогу Київ — Житомир. Одночасно частини і підрозділи 38-ї армії, просунувшись на 25 км, надвечір 5 листопада вийшли до околиць Києва. Пліч-о-пліч з частинами 38-ї армії у битві за визволення Києва брала участь 1-а Чехословацька окрема бригада в СРСР під командуванням Людвіка Свободи, нинішнього президента ЧССР. На лівому фланзі армії наступали частини 240-ї стрілецької дивізії генерала Т. Х. Уманського. Відбивши кілька шалених контратак ворога, дивізія оволоділа Приоркою і вночі зав'язала

* З 5 жовтня 1943 р. 60-та армія у складі Воронезького (з 20 жовтня — 1-го Українського) фронту.

¹⁶ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2673, спр. 6, арк. 32.

¹⁷ У битві за Київ, стор. 147.

¹⁸ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2673, спр. 6, арк. 32.

бої на околицях міста. Бійці діяли маленькими групами, очищаючи від ворога квартал за кварталом¹⁹.

Ніч з 5 на 6 листопада була вирішальною у боях за Київ. Дії радянських танкістів були настільки стрімкими, що гітлерівці не встигли повністю здійснити своїх чорних задумів — спалити і зруйнувати все місто. У перших рядах визволителів української столиці були бійці 51-го стрілецького корпусу. Опівночі вони прорвалися на вулицю Кірова і на одному з будинків залишили напис: «24.00. Першим увійшов батальйон Якушева. Хай живе вільна Україна!» О першій годині ночі група автоматників 167-ї стрілецької дивізії, очолювана старшиною Андреевим, прорвалася до будинку, де до війни містився ЦК КП(б)У, і встановила на ньому червоний прапор²⁰.

Одночасно до центру міста пробилися танкісти капітана Д. О. Чумаченка з 22-ї гвардійської танкової бригади. На головному танку, який першим увірвався на Хрещатик, групу розвідників очолював гвардії старшина Н. М. Шолуденко. Показуючи шлях танкістам, відважний танкіст-розвідник загинув у бою смертю хоробрих. Посмертно Н. М. Шолуденку було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

На 4 годину ранку 6 листопада опір ворога було остаточно зламано і воїни 51-го стрілецького корпусу разом з частинами 5-го гвардійського танкового корпусу, 1-ю Чехословацькою окремою бригадою і 167-ю стрілецькою дивізією 50-го стрілецького корпусу повністю визволили Київ від німецько-фашистських загарбників²¹. Через годину представник Ставки Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков і Військова Рада фронту доповіли про це Ставці Верховного Головнокомандування²². У боях за Київ війська 1-го Українського фронту з 1-го по 12 листопада розгромили 12 піхотних, 2 танкові та 2 моторизовані дивізії ворога. Гітлерівці втратили вбитими і пораненими 41 тис. солдатів і офіцерів. Радянські війська знищили і захопили 1200 гармат і мінометів, 600 танків і самохідних гармат, 90 літаків, 1900 автомашин і багато іншої бойової техніки ворога²³.

Напередодні всенародного свята — 26-х роковин Великого Жовтня особливо хвилююче звучали слова з наказу Верховного Головнокомандуючого: «Війська 1-го Українського фронту в результаті навалі проведеної операції з сміливим обхідним маневром сьогодні, 6 листопада на світанку, штурмом оволоділи столицею Радянської України — містом Києвом — найбільшим промисловим центром і найважливішим стратегічним вузлом оборони німців на правому березі Дніпра»²⁴. Того ж дня столиця нашої Батьківщини Москва громом 24-х залпів з 300 гармат салютувала героям битви за Дніпро.

Зібравшись біля пам'ятника Тарасові Шевченку на загальноміський мітинг, трудящі визволеного Києва поклялися працювати не покладаючи рук, щоб подати всебічну допомогу Червоній Армії в її героїчній боротьбі за повну перемогу над німецько-фашистськими загарбниками. Від імені всього українського народу вони висловили свою сердечну вдячність великому російському народові за дружбу і братерську допомогу у визволенні столиці України — древнього Києва — колиски державного життя трьох великих братніх народів: російського, українського, білоруського.

¹⁹ У битві за Київ, стор. 167.

²⁰ В большом наступлении, стор. 157.

²¹ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2673, спр. 6, арк. 32.

²² Там же, спр. 111, арк. 18.

²³ Українська РСР у роки Великої Вітчизняної війни, т. 2, стор. 360.

²⁴ «Правда», 7 листопада 1943 р.

В одностайно прийнятому листі до великого російського народу кияни писали: «Сьогоднішній день — історичний день. На високих київських горах, увінчаних червоним стягом, стоїмо і дивимось на схід. Там — землі великого російського народу. Звідти прийшла свобода. У визволеному від німецької навали Києві ми від повного серця славимо вічну дружбу і союз безсмертних народів — російського і українського.

Всенародно стверджуємо: воля і щастя України — в непокитному союзі з російським народом і всіма радянськими народами-братами. Всенародно клянемося кріпити цей священний і добротворний союз. І клятву свою заповідаємо нашим дітям, нашим нащадкам на віки вічні»²⁵.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили подвиг учасників битви за Дніпро і Київ. 2438 чол. були удостоєні звання Героя Радянського Союзу²⁶, серед них 32 кияни — М. М. Внуков, М. М. Дудка, Б. О. Колесник, М. П. Лопач, В. Д. Радченко, О. Д. Романенко, С. Х. Сікорський, М. І. Стасюк, О. П. Стахорський, П. І. Товаровський, П. П. Цвілій, М. М. Целак, Г. М. Шевченко, Н. М. Шолуденко та ін.²⁷ За героїзм, проявлений під час визволення Києва, 65 з'єднаць і частин дістали почесне звання «Київських».

Визволенням Києва закінчилася велика битва за Дніпро. Ця історична перемога Радянських Збройних Сил означала повне завершення докорінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни і другої світової війни в цілому. Успішне форсування Славутича і визволення Києва дало змогу створити великий стратегічний плацдарм для визволення всієї Правобережної України і західних областей республіки, після чого перед радянськими військами відкрився шлях у поневолені фашизмом країни Східної Європи.

У битві за Київ з великою силою виявилася непохитна дружба і взаємодопомога братніх народів СРСР. Серед Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього високого звання за подвиги при визволенні Києва, є представники 30 національностей нашої країни. В тому числі: росіяни О. І. Алексєєв, Т. Бажанова, М. М. Внуков, В. М. Іванов, П. П. Нефедов, В. С. Петров, М. Є. Петухов, І. Д. Семенов, О. Н. Сисолятин, і багато інших, українці М. М. Дудка, А. Г. Кравченко, І. М. Кожедуб, Б. О. Колесник, М. П. Лопач, В. Д. Радченко, О. Д. Романенко, С. Х. Сікорський, М. І. Стасюк, О. В. Ткапко, П. П. Цвілій, М. М. Целях, Г. М. Шевченко, Н. М. Шолуденко та багато інших. Більше сорока синів Білорусії одержали звання Героя Радянського Союзу за форсування Дніпра. Серед них комуністи О. К. Болбас, О. П. Шилін та інші²⁸.

Серед героїв битви за Київ є також казахи Абілай Алихмедов, Кайкули Аухдієв, Кашаган Джамаграєв, Алієв, Каримов та інші; татари Абдула Валієв, Анвар Калієв, Садик Абельханов, Фарах Камалетдінов; вірмени Г. Ш. Балоян, М. М. Ізраєлян, Хартаньян, узбек Глясов, таджик Дурматов, башкир М. В. Ахмедов, киргиз Анвербек Чортеков, удмуртка Ф. А. Пущина, єврей П. І. Товаровський та багато інших представників різних національностей Союзу РСР.

У прославленій 240-й Сумсько-Дніпровській Червоноспрапорній стрілецькій дивізії 38-ї армії героїчно билися з ворогом представники більш як 30 національностей і народностей нашої країни. Окремі підрозділи

²⁵ Історія Києва, т. II, К., 1960, стор. 603—604.

²⁶ Історія СССР, т. X, стор. 381.

²⁷ Історія СССР, т. X, стор. 384; Українська РСР в роки Великої Вітчизняної війни, т. 2, стор. 361; У битві за Київ, стор. 233; Боевые звезды киевлян, К., 1968, стор. 65, 108, 146, 213, 347, 361, 382, 392, 395, 405, 435, 438, 455, 466.

²⁸ У битві за Київ, стор. 245.

цієї дивізії були справді інтернаціональними за своїм складом. Так, мінометна обслуга, якою командував росіянин старший сержант Сапожников складалася, крім нього, з рядових: українця Остапенка, білоруса Щербанюка, узбека Санарбаєва, казаха Шошепова, туркмена Рустамова²⁹.

Представники різних національностей СРСР виявляли в боях за Київ безмежну сміливість і самовідданість. Так, в районі села Зарубенців у ніч з 21 на 22 вересня першим форсував Дніпро мотострілецький батальйон 69-ї механізованої бригади під командуванням гвардії капітана Г. Ш. Балояна. У бою, що розгорівся на захопленому батальйоном плацдармі, славний син вірменського народу Г. Ш. Балоян загинув смертю героя. Посмертно йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Одним з перших серед воїнів 75-ї стрілецької дивізії форсував Дніпро башкир гвардії сержант Михайло Володимирович Ахмедов. Очолювані ним десантники відбили шість шалених атак противника і утримали плацдарм до підходу підкріплення.

Велику мужність виявив киргиз Анвербек Чортеков. Під його керівництвом одинадцять радянських воїнів на трьох човнах переправилися на правий берег Дніпра і там окопалися. Відбиваючи шалені атаки гітлерівців, смертю героїв полягло більше половини бійців, інші були поранені. І ось залишилося тільки двоє, які могли вести бій,— Анвербек Чортеков і Антон Васпльєв. І все ж вони утримали плацдарм до підходу підкріплення.

Героїчний подвиг здійснили бронебійники узбек Глясов і таджик Дурматов, кулеметники вірменин Хартаньян і казах Каримов, командири взводів татарин лейтенант Сабіров і казах лейтенант Алієв. Їх мотострілецький батальйон, яким командував лейтенант Угловський, був атакований 38 фашистськими танками і мотопіхотою. Батальйон прийняв бій, вистояв, спалив 18 ворожих танків, знищив сотні гітлерівців і примусив ворога відступити³⁰.

Вручаючи Українській РСР орден Дружби народів, яким республіка була нагороджена з нагоди 50-річчя утворення Союзу РСР, і згадуючи про те, що В. І. Ленін заповідав всіма силами зміцнювати дружбу націй і народностей нашої країни, Леонід Ілліч Брежнєв говорив: «Сьогодні комуністи, робітники і селяни, весь трудовий народ не тільки Росії і України, але також Білорусії, Казахстану і Молдавії, Прибалтики, Закавказзя і Середньої Азії,— словом, усіх п'ятнадцяти наших союзних республік, можуть з законною гордістю сказати: у Радянському Союзі цей ленінський заповіт повністю втілено в життя!»³¹.

Організатором і керівником славної перемоги на Дніпрі була Комуністична партія, яка згуртувала і підняла народи Країни Рад на битву з підступним ворогом. Україну і її столицю визволяли сини всіх народів СРСР. Але радість визволення затьмарювалася тим, що гітлерівські варвари перетворили красень Київ на суцільні руїни. За 778 днів свого панування німецько-фашистські загарбники завдали киянам нечуваних страждань. Вони закатували близько 200 тис. чол., більше 100 тис. вивезли на каторгу до Німеччини. Фашистські вандали зруйнували понад 800 підприємств, більшість лікарень, шкіл, електростанцію, висадили в повітря хлібозаводи, водопровідне господарство, всі мости і шляхопроводи. Вони перетворили в руїни найкрасивіші вулиці в центрі міста, в тому числі Хрещатик, зруйнували 940 будинків держав-

²⁹ Там же, стор. 246.

³⁰ Там же, стор. 249.

³¹ «Комуніст України», 1973, № 8, стор. 26.

них і громадських організацій площею близько 1 млн. м², зруйнували і спалили 40% довоєнного житлового фонду, пограбували всі музеї і театри³².

Відродження столиці Радянської України вимагало титанічної праці. Десятки тисяч киян на заклик Комуністичної партії у перші ж дні після визволення вийшли на вулиці рідного міста і приступили до його відбудови. З усіх кінців країни йшла допомога місту-герою: ешелони з цементам, цеглою, продовольством приходили з Уралу, Далекого Сходу, Середньої Азії. Відбудовували Київ усі братні республіки. У цьому яскраво виявилася непорушна дружба народів нашої країни, патріотизм, трудовий героїзм радянських людей.

В результаті самовідданої праці робітників та інженерно-технічних працівників, очолюваних партійними організаціями, швидко відбудовувалося міське господарство. Тільки на Хрещатику робітники, службовці, студенти, вчені, письменники, художники, архітектори відпрацювали більше 2,5 млн. людино-годин. Відбудова рідного міста стала всенародною справою. Ударними темпами відбудовувались промисловість, наукові та культурні заклади столиці України.

Трудящі Києва, як і всі радянські люди, натхнені всесвітньо-історичною перемогою у Великій Вітчизняній війні, добилися під керівництвом Комуністичної партії величезних успіхів у відбудові міста. Менше як за 5 років кияни досягли довоєнного рівня випуску валової продукції. До вересня 1950 р. було повністю відновлено житловий фонд.

А сьогодні Київ, залікувавши тяжкі рани війни, зустрічає 30-річчя з дня свого визволення у всій красі й величі. Натхнені постійною турботою партії про благо народу, трудящі міста-героя йдуть у перших рядах будівників комунізму, примножуючи своєю плідною працею багатства нашої соціалістичної Вітчизни.

Швидкими темпами розвивається економіка міста, розквітає культура і наука. Випуск промислової продукції у порівнянні з довоєнним періодом зріс у 17 разів. Вироби з маркою «Київ» поставляються у 58 країн світу³³.

Кияни успішно борються за втілення в життя історичних рішень XXIV з'їзду КПРС. Промисловість міста достроково виконала державні завдання перших двох років дев'ятої п'ятирічки і виробила понад план продукції на 169 млн. крб. Більш як 170 виробів випускається з державним Знаком якості. Організовано серійне виробництво 94 нових, досконаліших і продуктивніших машин, агрегатів, устаткування і приладів.

Сьогодні стародавній Київ — це, по суті, нове місто. Новими є не тільки його центр, а й околиці: там, де були пустирі, з'явилися сучасні житлові масиви.

Тільки за два роки нової п'ятирічки будівельники ввели в дію основних фондів на суму понад 1,5 млрд. крб., у тому числі виробничого призначення — на 840 млн. Високими темпами ведеться житлове будівництво. Протягом 1971—1972 рр. побудовано 2,5 млн. м² житла, а за останнє десятиріччя в місті введено в експлуатацію 11,5 млн. м² житлової площі. Це більш як два довоєнних Києва³⁴. Тепер щоденно з будівельного конвейера столиці України сходять 80 квартирний жилий будинок. Показово, що з розрахунку на 1000 чол. населення у Києві щорічно вводиться в 3 рази більше житлової площі, ніж у таких великих містах світу, як Нью-Йорк, Париж, Рим.

³² Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., стор. 347; У битві за Київ, стор. 10.

³³ У битві за Київ, стор. 10.

³⁴ Там же, стор. 11.

Минуло 30 років з часу визволення Києва від гітлерівських орд. Пройде ще багато років і десятиліть, але кияни і всі радянські люди завжди свято шануватимуть пам'ять про воїнів-визволителів.

На високих київських дніпрових кручах споруджено пантеон-пам'ятник Вічної слави воїнам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни. Тут завжди людно. Горить вічний вогонь. Біля підніжжя гранітного обеліска завжди свіжі квіти. На червоному прапорі Києва Золота Зірка і два ордени Леніна. Це висока нагорода трудящим столиці України за їх безприкладний бойовий і трудовий подвиг. Упевнено крокує в майбутнє місто-герой на Дніпрі.

ПІДГОТОВКА РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК ДО БИТВИ ЗА ДНІПРО

О. В. МОЙСЄЄВ

Знекровлені в літніх боях 1943 р. головні сили німецько-фашистської армії намагалися перейти до позиційної оборони на Західному й Південно-Західному напрямках, розраховуючи використати для цього потужну водну перепону — Дніпро, а також Сож і Молочну.

Необхідно було зірвати плани гітлерівського командування. Враховуючи обстановку, що склалася, Ставка Верховного Головнокомандування прийняла рішення використати успіх наших військ у битві під Курськом, ввести свіжі сили, розгромити групи армій противника «Південь» і «Центр» і відкинути їх за Дніпро. Перед радянськими військами стояло складне завдання: не знижуючи темпів наступу, форсувати річку й знищити створювану противником стратегічну оборону вздовж Дніпра, захопити, розширити й закріпити плацдарм на його правому березі. Виконання цього завдання відкривало Червоній Армії шлях до столиці Української РСР — Києва, забезпечувало умови для дальшого розгортання наступу й повного визволення Радянської України.

У період безперервних і жорстоких боїв, коли радянські війська прокладали собі шлях до Дніпра, перед командирами, політорганами, партійними й комсомольськими організаціями постало завдання всіма засобами партійно-політичної роботи підтримати бойовий наступальний порив радянських воїнів, мобілізувати весь особовий склад на форсування річки. Велику роль у мобілізації особового складу на виконання бойового наказу відіграла директива Ставки Верховного Головнокомандування від 9 вересня 1943 р. «Про швидке й рішуче форсування річок і нагородження особового складу військ за успішне форсування водних перепон», у якій зазначалося, що в ході бойових операцій військам Червоної Армії доведеться долати багато водних перепон, що швидке й рішуче форсування річок, особливо великих, подібних до Десни й Дніпра, матиме велике значення для дальших успіхів наших військ¹. На основі директиви Ставки командуючі фронтами видали відповідні накази.

У військах велась посилена підготовка до форсування Славутича та інших річок. У зв'язку з тим, що війська наступаючих фронтів не мали у цій справі достатнього бойового досвіду, було вжито заходів до навчання бійців. Командири й політпрацівники відпрацьовували з

¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза, т. 3, М., 1961 стор. 322—323.

воїнами деталі, пов'язані з переправою через Дніпро, тактику ведення бою при захопленні плацдармів на правому березі з застосуванням підручних засобів.

Однією з форм роботи Військових Рад фронтів і армій щодо посилення боездатності радянських частин і з'єднань були звернення до воїнів перед початком найважливіших бойових операцій.

«Поспішай, воїне,— говорилося у зверненні Військової Ради і політвідділу 3-ї гвардійської танкової армії,— ти чуєш стогін змученого українського народу, що стогне під німецьким ярмом. Він з надією дивиться на схід і чекає на тебе. Хай тебе на крилах несе любов до Батьківщини, хай незгасним полум'ям у твоєму серці горить вогонь священної ненависті до ворога. Вперед на захід, гвардійці!»²

В умовах зростаючих темпів наступу радянських військ перед виходом до Дніпра партійно-політична робота у військах Воронежського та інших фронтів була спрямована на підтримання високого наступального пориву, вивчення досвіду подолання таких водних перепон, як Сіверський Донець, Міус, Ворскла. В середині вересня, за тиждень перед виходом до Дніпра, були проведені фронтові наради командного і політичного складу, на яких були детально вивчені питання, пов'язані з форсуванням річки. Перед військами були поставлені конкретні завдання.

На нараді керівного складу Воронежського фронту командуючий фронтом генерал армії М. Ф. Ватутін основну увагу звернув на необхідність підвищувати наступальний порив військ перед виходом до Славутича, виховувати у воїнів прагнення подолати його з ходу, зосереджувати зусилля для визволення столиці Радянської України. Він підкреслив, що наступна операція відіграє надзвичайно важливу роль у визволенні Києва і Правобережної України³.

У дні підготовки до форсування політоргани звернули особливу увагу на прийом бійців до партії та зміцнення партійних організацій. Під час запеклих боїв за Лівобережну Україну у військах фронту значно збільшилась кількість заяв від воїнів з проханням прийняти їх до лав ВКП(б). Тільки в п'яти дивізіях 38-ї армії з 1 по 25 вересня 1418 чол. стали комуністами. У вересні чисельний склад партійних організацій фронту збільшився майже на 12 тис. чол. У військах Воронежського фронту на час форсування Славутича налічувалося близько чверті мільйона комуністів і комсомольців. Це дало змогу політорганам і партійним організаціям мобілізувати комуністів і комсомольців на підготовку до битви за велику ріку, зміцнити партійні й комсомольські організації, створити резерв парторгів і комсоргів. У з'єднаннях і частинах Воронежського фронту ця робота проводилася при безпосередній участі працівників політуправління фронту, політичних відділів армій і дивізій. У кожній роті, батареї та ескадроні були відновлені повнокровні партійні організації. Тільки в частинах і з'єднаннях 38-ї армії було створено й відновлено 355 первинних партійних організацій⁴. Усього на час форсування Дніпра у військах Воронежського фронту налічувалося більш як 3 тис. первинних і близько 4,5 тис. ротних та рівних їм партійних організацій⁵.

Військові Ради фронтів і армій вжили заходів до забезпечення військ усім необхідним для проведення рішучого бою за Дніпро. Вій-

² Архів МО СРСР, ф. 315, оп. 4451, спр. 4, арк. 34.

³ Г. М. Уткин. Герои Днепра, М., 1960, стор. 27; История Великой Отечественной войны Советского Союза, т. 3, стор. 323.

⁴ Архів МО СРСР, ф. 393, оп. 9023, спр. 9, арк. 152, 153, 154; Г. М. Уткин. Назв. праця, стор. 26.

⁵ История Великой Отечественной войны Советского Союза, т. 3, стор. 324.

ськова Рада Воронежського фронту, наприклад, провела наради начальників тилових органів і медико-санітарних установ фронту, армій, корпусів і дивізій у зв'язку з майбутніми боями. Терміново було вжито заходів до підвищення пропускної спроможності залізниць, що живили фронт, забезпечення військ додатковими засобами пересування тощо. У другій половині вересня пропускна спроможність залізниць Бахмач—Ніжин та Прилуки — Ніжин за кілька днів збільшилася з 6 до 22 пар поїздів на добу. У вересні за розпорядженням Ставки Верховного Головнокомандування на Воронежський фронт було направлено велику колону автоцистерн з бензином ⁶.

Велику роботу провели політоргани й партійні організації з поповненням, призовом з визволених районів. Військова Рада фронту поставила завдання в стислі строки здійснити перепідготовку новопризованих і повну підготовку тих із них, хто не служив у Радянській Армії, всіма засобами сприяти їх ідейному вихованню та політичному загартуванню ⁷.

Добрим засобом зміцнення військової дисципліни, виховання мужності і стійкості новопризованих воїнів було ознайомлення з бойовими традиціями з'єднання, частини, підрозділу. Так, у стрілецьких дивізіях 38-ї армії молодим воїнам розповідали про Героя Радянського Союзу Хазамурзу Мельдінова, про відважного снайпера Номоканова, який знищив 272 ворожих солдати, про розвідника Барасова та багатьох інших героїв ⁸.

Воїни Воронежського фронту, як і всієї Червоної Армії, відчували теплу підтримку нашого тилу. Так, у фронтовій газеті Воронежського фронту було вміщено лист казахського народу фронтовикам-казахам: «Сини! Ми згадуємо про вас ненастанно дні і ночі. Згадайте й ви дим своїх вогнищ, могили предків, заграви вогнів над нашими багатими містами й покляніться перемогти будь-що» ⁹.

У вересні 1943 р., коли радянські війська визволили значну частину Лівобережної України і ряд великих адміністративних та промислових центрів республіки, населення Харкова, звертаючись до радянських воїнів-визволителів, писало: «Під стінами Белгорода, на крутих берегах Дінця, на полях Сумщини, в харківських лісах знайшли собі смерть від вашої зброї сотні німецьких катів... Ви добре ведете рахунок помсти німецьким катам. Нехай ріками своєї чорної крові відплатять вони за кров поневолених ними радянських людей, за руїни нашого міста, за пелища наших сіл» ¹⁰.

У статті «Ми готові кинути через Дніпро», надрукованій у газеті 1-ї гвардійської армії, говорилося, що комсорг Бойко прочитав бійцям підрозділу лист від дівчат із Сталінградської області, які закликали воїнів швидше вигнати ворога з нашої землі і помститися йому за страждання радянських людей. Проникливі слова радянських патріоток глибоко зворушили бійців. «Дорогі подруги! — писали у своїй відповіді фронтовики. — Ми женемо німців на захід, визволяємо радянські міста і села від фашистських загарбників. Раді вас повідомити, що Лівобережна Україна очищена від ворога. Чекаємо з нетерпінням наказу командування форсувати Дніпро, щоб повністю визволити Україну від фашистських варварів» ¹¹.

⁶ Там же, стор. 323.

⁷ Архів МО СРСР, ф. 315, оп. 4451, спр. 1, арк. 50; ф. 393, оп. 9023, спр. 9, арк. 155.

⁸ Там же.

⁹ «За честь Родины», 8 вересня 1943 р.

¹⁰ «Красная Звезда», 4 вересня 1943 р.

¹¹ «За нашу победу», 1 жовтня 1943.

Командири, політоргани й партійні організації особливу увагу звертали на практичну підготовку всього особового складу до форсування Дніпра. У перервах між боями війни першого та другого ешелону вчилися виготовляти переправні засоби, відпрацьовували десантування військ і бойової техніки.

Враховуючи ту виняткову роль, яку мали відіграти інженерні війська при форсуванні Дніпра, Військова Рада Воронезького фронту до 10 вересня віддала наказ про висунення вперед усіх легких переправних засобів, що були в арміях, і включення їх до складу 1-го ешелону військ. 16 вересня Військова Рада фронту спеціально розглянула питання про організацію переправи через Дніпро усіх родів військ, затвердила розроблений управлінням військово-відбудовних робіт план, яким передбачалося навести низьководний і висоководний мости у районі Києва й Канева для переправи танкових та артилерійських частин і підвозу на автомашинах боеприпасів¹². Крім того, Військовою Радою було схвалено план створення цілого ряду інших мостів, десантних і паромних переправ для десантування особового складу й бойової техніки.

Одним з найважливіших завдань була всебічна підготовка військ перших ешелонів до форсування Дніпра. Це пояснювалося великими труднощами, з якими мали зустрітися радянські воїни. Складність ведення бою на правому березі вимагала від бійців високих моральних і фізичних якостей. Тому командування фронту, з'єднань і частин виділило для форсування найдосвідченіші підрозділи, частини і з'єднання, які пройшли велику школу боїв з ворогом.

Діяльність командирів, політорганів, партійних і комсомольських організацій авангардних частин була спрямована на те, щоб якнайшвидше виготовити й зосередити у вихідному для формування районі всі необхідні переправні засоби, а також добрати людей, які мали досвід налагодження переправ і брали участь у форсуванні водних перепон.

У частинах першого ешелону створювалися передові загони, які повинні були розпочати форсування й захопити плацдарм на правому березі річки. До складу цих загонів входили мужні, сміливі, ініціативні бійці і командири. Тому в їх формуванні разом з командуванням брали участь працівники політорганів, партійні й комсомольські організації. Комуністи і комсомольці, які пройшли велику школу боїв з ворогом, становили основне ядро штурмових груп. Так, у передових загонах 167-ї і 240-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії партійно-комсомольський прошарок становив 50—70%¹³. Працівники політорганів, партторги, комсorgи у перших ешелонах багато уваги приділяли розстановці комуністів і комсомольців, виділяли для авангардних загонів кращих партгрупоргів і комсorgів, роз'яснювали їх роль у наступній операції.

Для інструктування особового складу передових загонів і допомоги їм у виготовленні переправних засобів широко залучали досвідчені офіцери й молодші командири саперних підрозділів. Оскільки в стрілецьких частинах і підрозділах мало здійснюватися форсування невеликими групами, у взводах і підрозділах особлива увага зверталася на підготовку цих груп. Командування, політоргани, партійні і комсомольські організації добивалися того, щоб на чолі кожної з них стояв досвідчений ініціативний боець або молодший командир, і щоб у кожній групі був комуніст або комсомолец. У дні напружених боїв за вихід до Дніпра вся підготовча робота була підкорена одній меті — забезпечити

¹² Архів МО СРСР, ф. 32, оп. 440031, спр. 14, арк. 327.

¹³ Там же, ф. 393, оп. 9023, спр. 9, арк. 159.

успішне форсування, підтримати у воїнів високий наступальний порив. Основними лозунгами в ці дні були: «Боротьба за Дніпро — боротьба за Київ!», «Визволити Київ, визволити свою рідну Україну — наш священний обов'язок!» Все це сприяло підвищенню бойової підготовки і активності військ, які прагнули, не чекаючи табельних переправних засобів, з ходу форсувати Дніпро на підручних засобах і розпочати визволення Правобережної України.

Перед радянськими військами стояло завдання захопити плацдарми для визволення Києва й Правобережної України й далі гнати ворога на захід. Успішному захопленню плацдармів мало сприяти не лише стрімке просування радянських воїнів, але й умілий вибір місця для форсування річки, яке здебільшого планувалося у важкопрохідних місцях, де противник не чекав удару і гірше організовував оборону.

Дуже важливу роль у посиленні наступального пориву військ безпосередньо перед форсуванням відіграли мітинги, проведені в підрозділах. Командири й політпрацівники, рядові комуністи закликали бійців виконати свій священний обов'язок, незважаючи на всі труднощі, пов'язані з подоланням величезної водної перепони. «Шлях на правий берег Дніпра важкий, — заявив на мітингу заступник командира 120-го стрілецького полку підполковник Сидоров. — Жертви неминучі. Батьківщина ніколи не забуде тих, хто не пошкодував ні сил, ні життя при виконанні військового обов'язку. Тому — ні кроку назад. Пораненим подавати допомогу, вбитих ховати на правому березі Дніпра. Я їду з вами товариші. І якщо я виявлю нестійкість і боягузтво, кожний з вас має право і повинен застрелити мене на місці. Боягузам і панікерам ніякої пощади. Обов'язково бути на правому березі Дніпра — такий наш лозунг»¹⁴. Під час посадки на човни підполковник Сидоров був поранений, але він залишився з десантом і переправився на правий берег.

Форсування Дніпра відбувалося напередодні 26-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції. Політичне управління вимагало від політорганів підготовку до знаменної дати проводити під знаком мобілізації особового складу військ на боротьбу за розширення плацдармів на правому березі і за визволення Києва.

Населення визволених придніпровських районів з ентузіазмом допомагало радянським частинам готуватися до форсування, ремонтувало шосейні шляхи, відбудовувало мости, готувало переправні засоби. Ще чекаючи приходу Радянської Армії, жителі придніпровських сіл ховали від окупантів човни, плоту тощо. Фронтowa преса так писала про зустріч радянських військ на березі Дніпра: «Старі дніпровські рибалки, сивобороді діди плакали від радощів, знову побачивши червоноармійців... Діди, перебиваючи один одного, бралися в сутінках непомітно провести човни з десантом на острів»¹⁵.

Начальник політвідділу 47-ї армії полковник М. Х. Калашник 30 вересня доповідав у Політуправління фронту, що населення міст і сіл, визволених від німецької окупації, з величезною любов'ю зустрічає своїх визволителів, виявляє велике піклування про воїнів¹⁶.

Коли наші армії підійшли до Славутича, Військова Рада 1-го Українського фронту закликала воїнів з честю виконати свій священний обов'язок перед Батьківщиною: «Славні бійці, сержанти й офіцери, перед вами рідний Дніпро! Ви чуєте плескіт його сивих хвиль. Там, на західному березі, стародавній Київ — столиця України. Там діти й дружини,

¹⁴ Г. М. Уткін. Герои Днепра, стор. 29.

¹⁵ Великая Днепровская переправа, М., 1944, стор. 8—9.

¹⁶ Архів МО СРСР, ф. 402, оп. 9623, спр. 69, арк. 225.

наші батьки й матері, брати і сестри... Підніmemo ж сьогодні свої славні прапори на тому березі Дніпра, над рідним Києвом!»¹⁷.

Стрімкість радянських воїнів на переправах приголомшувала ворога. Форсувавши річку відразу в кількох місцях, наші частини дезорганізували увагу противника. Командування Воронежського фронту, провівши майже одночасний вихід своїх з'єднань до Дніпра, почало форсувати його на широкому фронті. Ніщо не могло спинити радянських бійців. Під безперервним вогнем ворога, у холодній воді переправлялися вони на правий берег.

Отже, в результаті величезної напруженої роботи Військових Рад фронтів, командирів, політорганів і партійних організацій частин і з'єднань було створено умови, необхідні для успішного форсування Дніпра.

¹⁷ В. В. Вознесенко, Г. М. Уткин. Освобождение Киева, М., 1953, стор. 108.

ВЗАЄМОДІЯ ПАРТИЗАНІВ З ЧАСТИНАМИ ДІЮЧОЇ АРМІЇ

Д. П. ГРИГОРОВИЧ

У битві за Дніпро та визволенні Києва значну допомогу Червоній Армії подали партизани. В цьому знайшли свій яскравий прояв тісне єднання армії і народу, безприкладний радянський патріотизм, синівська любов і відданість воїнів Червоній Армії та партизанів до Батьківщини, нашої славної Комуністичної партії.

В доповіді на урочистих зборах у Кремлівському Палаці з'їздів, присвячених 20-річчю перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, Л. І. Брежнев відзначив:

«Поруч з радянським воїном у касці і шинелі навіки збережеться в пам'яті народу образ героїчного партизана, одягненого в звичайний цивільний одяг, з червоною стрічкою на шапці,— людини, яка в глибокому тилу ворога за сотні, а то й тисячі кілометрів від фронту наводила на гітлерівців страх і жах»¹.

Після розгрому гітлерівського угруповання на Курській дузі війська Червоної Армії перейшли у рішучий наступ на широкому фронті, маючи завдання визволити від фашистських загарбників Лівобережну Україну і Донбас, форсувати Дніпро, захопити на його правому березі ряд плацдармів і створити передумови для проведення наступальних операцій на Правобережній Україні. Враховуючи наміри гітлерівського командування за всяку ціну затримати наступ Червоної Армії на рубежі Дніпра, а Лівобережну Україну і Донбас перетворити в зону спаленої землі, Ставка Верховного Головнокомандування вимагала від фронтів, що діяли на Південно-Західному напрямі, проводити наступальні операції високими темпами².

Для подання радянським військам конкретної допомоги в успішному виконанні поставлених перед ними бойових завдань було вирішено скоординувати та максимально скерувати дії партизанів у тилу ворога.

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 1, К., 1971, стор. 128.

² Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления, М., 1969, стор. 510.

Радянське Верховне Головнокомандування враховувало сили і реальні можливості партизанських формувань на Україні. На середину 1943 р. ЦК КП(б)У та Український штаб партизанського руху (УШПР) мали сталий зв'язок з 17 з'єднаннями та 160 самостійно діючими партизанськими загонами³. З них на Правобережній Україні успішно били ворога партизанські з'єднання та загони під командуванням В. А. Андреева, В. А. Бегми, А. М. Грабчака, С. Ф. Маликова, С. А. Олексенка, А. З. Одухи, О. М. Сабурова, І. П. Федорова, О. Ф. Федорова, М. І. Шукаєва, рейдуючі з'єднання С. А. Ковпака, М. І. Наумова, Я. І. Мельника, Л. Я. Іванова, В. П. Чепіги та ін. В басейні Десни, Дніпра та Прип'яті діяли партизанські з'єднання І. М. Бовкуна, Ю. О. Збанацького, І. К. Примака, М. М. Таранушенка, загони «Перемога», ім. С. М. Будьонного, ім. В. І. Чапаєва, ім. М. О. Щорса та ін.

Безпосереднє керівництво партизанськими формуваннями у тилу ворога здійснювали підпільні партійні органи. В 1943 р. на окупованій гітлерівцями території України діяли 15 обкомів (з них 9 — на Правобережжі), близько 150 окружкомів, міськкомів, райкомів та інших підпільних партійних органів⁴.

Для досягнення якнайтіснішої взаємодії між партизанськими формуваннями і військами Червоної Армії УШПР за вказівкою ЦК КП(б)У розробив спеціальний план бойових дій партизанів України на весняно-літній період 1943 р. Цей документ було схвалено ЦК КП(б)У, а наприкінці квітня 1943 р. затверджено Політбюро ЦК ВКП(б) і Державним Комітетом Оборони⁵.

На партизанські з'єднання покладалося завдання активними діями паралізувати роботу важливих залізничних магістралей, що мали військово-стратегічне значення, — Ковель — Київ, Львів — Козятин, Львів — Шепетівка — Київ, Київ — Дніпропетровськ — Сталіно та ін. Особливу увагу звернуто на такі важливі залізничні вузли, як Коростень, Овруч, Сарни, Ковель, Володимир-Волинський, Здолбунів, Шепетівка, Житомир, Бердичів, Козятин, Фастів, Сміла, Знамянка, Жмеринка, Проскурів, Тернопіль, Львів тощо⁶.

Важливі завдання були поставлені перед партизанською розвідкою. ЦК КП(б)У зажадав від командирів партизанських з'єднань і загонів збирати дані про пересування військ противника, їх чисельність та озброєння, про місця розташування ворожих штабів, аеродромів та інших воєнних об'єктів, характер оборонних укріплень.

Щоб успішно виконати ці завдання, партизанські загони і з'єднання були перегруповані і доукомплектовані кадрами. Усі великі партизанські з'єднання були укомплектовані досвідченими заступниками командирів з розвідки. Так, у квітні—липні 1943 р. у з'єднання М. І. Наумова, О. М. Сабурова, М. Г. Салая та І. І. Шитова УШПР направив 7 заступників командирів по розвідці. Крім того, представництва УШПР при військових радах фронтів почали закидати в тил ворога спеціальні розвідувальні групи. Тільки в серпні—вересні 1943 р. представництва УШПР при Військовій Раді Південно-Західного фронту направило в райони Правобережної України у складі розвідгруп 122 чол., а представ-

³ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 3, М., 1961, стор. 460; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968, стор. 242; ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62-1, спр. 2, арк. 84.

⁴ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, М., 1970, стор. 475.

⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, стор. 249.

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, спр. 104, арк. 254—255.

ництво при Військовій Раді Південного фронту в жовтні 1943 р. закинуло до Кіровоградської, Миколаївської та Одеської областей у складі таких же груп 54 чол.⁷

Для подання практичної допомоги підпільним партійним органам та партизанським з'єднанням ЦК КП(б)У направив у квітні 1943 р. до них групу відповідальних партійних і комсомольських працівників на чолі з секретарем ЦК КП(б)У Д. С. Коротченком. На початку червня в партизанських з'єднаннях, які діяли на Правобережжі України, з групою працівників штабу побував начальник УШПР Т. А. Строкач.

Виходячи із загального плану бойових операцій на весняно-літній період 1943 р., на нараді членів нелегального ЦК КП(б)У та командно-політичного складу найбільших партизанських з'єднань, що відбулася наприкінці травня, було визначено конкретні дії партизанських формувань.

15 липня 1943 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про стан і дальший розвиток партизанського руху на Україні»⁸, в якій вказувалося на необхідність запровадження нових, найдоцільніших форм партизанської боротьби, розвитку партизанського руху в західних та південно-західних областях республіки, посилення ударів по комунікаціях і тилових об'єктах ворога. У спеціальній радіограмі від 21 липня ЦК КП(б)У зажадав від партизанських з'єднань активізувати дії партизанських загонів, руйнувати комунікації противника, за допомогою диверсій на залізницях всіляко перешкоджати йому в перекиданні живої сили і техніки⁹.

9 серпня 1943 р. у зв'язку з наступом радянських військ на Україні ЦК КП(б)У, уряд Радянської України звернулися до трудящих республіки з закликом посилити допомогу Червоній Армії і ще більше посилити всенародну боротьбу в тилу ворога¹⁰.

З підходом Червоної Армії до Дніпра ЦК КП(б)У, враховуючи майбутнє форсування цієї важливої водної перепони, зажадав, щоб партизанські формування подали ще активнішу допомогу радянським військам. Оперативний план бойових дій партизан на ділянці дій Південного фронту на вересень — жовтень, який було розроблено представництвом УШПР при Військовій Раді фронту, був затверджений командуючим фронтом 4 вересня 1943 р.¹¹ При Військовій Раді Воронезького фронту з метою організації більш тісної взаємодії партизанів з наступаючими військами з складу працівників УШПР було створено оперативну групу, яка розробила спеціальний план захоплення партизанами переправ через Десну, Дніпро, Прип'ять, затверджений 15 вересня 1943 р. Військовою Радою фронту¹². Планом передбачалося залучити 20 партизанських з'єднань та загонів загальною чисельністю більш як 17 тис. чол.

Операція по захопленню та втриманню партизанами переправ на водних рубежах забезпечувалася і в матеріально-технічному відношен-

⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, стор. 402.

⁸ В. М. Нем'ятин. Посилення партійного керівництва народною боротьбою на Україні. — «УІЖ», 1972, № 10, стор. 97.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 10, спр. 237, арк. 145, 146; Очерки истории Коммунистической партии Украины, К., 1972, стор. 539; История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 3, стор. 307.

¹⁰ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, стор. 276.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62-22, спр. 63, арк. 362.

¹² История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 3, стор. 307; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62-1, спр. 2, арк. 85, 86.

ні. У вересні—жовтні до партизанських з'єднань і загонів літаками було доставлено більш як 180 т різних вантажів: озброєння, боеприпаси, вибухівка, засоби зв'язку, медикаменти та ін.¹³

Підпільні партійні комітети, організації партизанських з'єднань і загонів проводили в цей час велику організаторську і політико-виховну роботу з особовим складом, мобілізуючи його на виконання складних і відповідальних завдань, поставлених ЦК КП(б)У та УШПР. Виконуючи їх, партизани виявляли безприкладний героїзм і мужність у боротьбі з ворогом.

У період битви за Дніпро та визволення Києва партизани О. М. Сабурова вели розвідку для Воронезького (1-го Українського) фронту. Вони діяли в районах таких важливих залізничних вузлів, як Ковель, Сарни, Коростень, Новоград-Волинський, Шепетівка та інші, постійно тримали в полі зору передислокацію ворожих військ, передавали до УШПР важливі дані про аеродроми, гарнізони противника тощо.

Партизани з'єднань Ю. О. Збанацького, М. М. Таранушенка, розвідники загону майора К. С. Гнедаша збирали цінні відомості про характер оборони ворога на правому березі Дніпра, зокрема в районі Києва та інших населених пунктів. Розвіддані партизанів ретельно вивчалися в УШПР, передавалися Військовим Радам фронтів і використовувалися радянським командуванням¹⁴.

Своїми активними діями в тилу ворога партизани зривали перевезення ворожих військ, бойової техніки, пального та боеприпасів до лінії фронту, знищували штаби, засоби зв'язку, склади і бази, живу силу ворога, подаючи цим самим реальну допомогу Червоній Армії.

Діючи на залізницях та шосейних дорогах Правобережної України, партизани порушили роботу Сарненського, Шепетівського, Коростенського та інших вузлів. На залізничній дільниці Сарни — Лунінець рух поїздів було припинено з середини серпня до кінця жовтня. На дорозі Ковель — Сарни — Коростень — Київ у вересні-листопаді партизани підірвали 338 залізничних ешелонів. Цю магістраль у жовтні-листопаді було по суті виведено з ладу. На дільницях Брест — Лунінець, Калиновичі — Коростень, Новоград-Волинський — Житомир партизани пустили під укіс 189 ешелонів противника.

Безперервним ударам партизанів піддавався Шепетівський вузол. На його дільницях тільки за жовтень-листопад 1943 р. партизани підірвали 427 ворожих ешелонів. Пропускна спроможність дороги Ковель — Ровно — Шепетівка — Бердичів скоротилася майже в 10 разів.

Активно діяли народні месники також на важливих ділянках шосейних доріг. Партизани з'єднання ім. М. О. Щорса під командуванням С. Ф. Маликова і Л. Г. Бугаєнка у вересні вивели з ладу більш ніж на місяць шосе Овруч — Коростень. А всього у вересні-листопаді 1943 р. партизани підірвали на шосейних дорогах 438 мостів та знищили більш як 3600 ворожих автомашин¹⁵.

Своїми активними діями партизани відволікали з фронту значні сили ворога. Так, у травні-червні 1943 р. гітлерівське командування мусило кинути проти партизанів, які діяли на Україні, більш як 150 тис. солдатів і офіцерів¹⁶.

¹³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62-1, спр. 2, арк. 85.

¹⁴ М. Рудаков. Роль Военных Советов фронтов и армий в руководстве боевыми действиями партизан в годы Великой Отечественной войны. — «Военно-исторический журнал», 1962, № 7, стор. 9, 10.

¹⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62-1, спр. 2, арк. 84.

¹⁶ Очерки истории Коммунистической партии Украины, К., 1972, стор. 540.

У боях партизани завдавали ворогу значних втрат у живій силі. Тільки у вересні-листопаді 1943 р. вони знищили тисячі солдатів і офіцерів противника, сотні поліцейських і старост¹⁷.

Взаємодії партизанів з Червоною Армією здійснювалися не тільки шляхом координації операцій у глибокому тилу фашистських загарбників. Партизани погоджували свої дії з частинами і з'єднаннями радянських військ і на лінії фронту. Особливо чітко це було організовано у період форсування військами Центрального та Воронежського фронтів таких великих водних перепон, як Десна, Дніпро, Прип'ять.

З наближенням Червоної Армії до Дніпра партизани, виконуючи вказівки ЦК КП(б)У та УШПР, захоплювали і втримували до підходу радянських військ переправи, збирали та охороняли переправні засоби, у ряді випадків будували мости. 19 вересня, коли з'єднання та частини Центрального фронту були на підступах до Дніпра на північ від Києва, партизани з'єднання «За Батьківщину» захопили в районі сіл Теремці і Домантово 3 переправи через Дніпро і втримували їх до підходу наших військ. Це забезпечило успішне форсування ріки 17-м гвардійським стрілецьким корпусом, командування якого радирувало до УШПР: «З'єднання «За Батьківщину» повністю забезпечило переправу бойових частин 17-го гвардійського стрілецького корпусу»¹⁸.

У смузі наступу 13-ї армії Центрального фронту партизани з'єднання ім. М. М. Коцюбинського захопили 6 переправ через Дніпро, а партизани з'єднання М. М. Тарануценка — 10 переправ через Дніпро та Прип'ять. Командир 8-ї стрілецької дивізії полковник П. М. Гудзь доповідав УШПР, що партизанські загони ім. М. О. Щорса, М. М. Коцюбинського, С. М. Будьонного, «Перемога», з'єднання М. М. Тарануценка допомогли дивізії форсувати Десну, Дніпро та Прип'ять¹⁹.

У районі на південь від Переяслава-Хмельницького з військами 3-ої гвардійської танкової армії Воронежського фронту тісно взаємодіяли партизани з'єднання ім. В. І. Чапаєва під командуванням І. К. Примака. Вони провели розвідку, вказали радянським воїнам найзручніші для форсування ділянки і разом з передовими підрозділами переправили на протилежний берег партизанську групу під командуванням О. В. Тканка, яка разом з військами вела запеклі бої за утримання плацдарму. Усього на Десні, Дніпрі та Прип'яті партизани захопили і втримували до приходу Червоної Армії 25 переправ.

За виявлений героїзм та мужність у боях з гітлерівськими загарбниками при форсуванні Дніпра командирам партизанських з'єднань і загонів Ю. О. Збанацькому, О. Є. Кривцю, М. Д. Симоненку, О. В. Тканку, О. І. Шевирьову було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Командира партизанського з'єднання І. К. Примака було нагороджено орденом Богдана Хмельницького III ступеня, заслуги багатьох партизанів відзначені орденами і медалями²⁰.

Операції партизанів у тилу ворога на окупованій території України були важливим фактором оперативно-стратегічного значення. Взаємодії партизанів з Червоною Армією планувалися і здійснювалися як в оперативному, так і в тактичному масштабах. Специфіка оперативної взає-

¹⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62-1, спр. 2, арк. 84.

¹⁸ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 3, стор. 325—326.

¹⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, стор. 328, 329.

²⁰ Очерки истории Коммунистической партии Украины, стор. 542; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, стор. 331; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62-1, спр. 2, арк. 92.

модії полягала в тому, що вона впливала з загального плану наступу Червоної Армії на літньо-осінню кампанію 1943 р. Партизани в глибокому тилу ворога виконували бойові завдання в інтересах успішного проведення фронтових та армійських наступальних операцій. Тактична взаємодія здійснювалась безпосередньо в зоні бойових дій і полягала у виконанні партизанами певних завдань для подання допомоги військовим з'єднанням і частинам.

Боротьба партизанів у тилу ворога була суттєвим вкладом у забезпечення успішного форсування радянськими військами Дніпра та визволення Києва. Досвід взаємодій партизанських формувань з Червоною Армією було використано в наступних операціях радянських військ.

БРАТЕРСЬКА ДОПОМОГА НАРОДІВ СРСР У ВІДБУДОВІ МІСТА-ГЕРОЯ КИЄВА

М. О. БУЦЬКО, В. М. БУЛАТ

Дружба народів СРСР — історичне завоювання соціалізму, торжество ленінської національної політики КПРС. Спираючись на основоположні ідеї марксистсько-ленінського вчення, трудящі різних націй під керівництвом Комуністичної партії гартували братерську дружбу та інтернаціональну єдність на барикадах Великого Жовтня, у полум'ї боротьби з іноземними агресорами і внутрішньою контрреволюцією, на всіх ділянках будівництва соціалізму. Дружба народів витримала сувору перевірку і випробування під час Великої Вітчизняної війни. Як сказано в постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», «битва з найнебезпечнішим ворогом людства — гітлерівським фашизмом — наочно продемонструвала, що радянські народи тільки в союзі, спільними силами можуть відстояти свою свободу і незалежність, свої революційні завоювання. Війна розбила надії світового імперіалізму на відродження національних міжусобиць, на розвал багатонаціональної соціалістичної держави. Народи СРСР в єдиному строю героїчно бились і самовіддано працювали в ім'я захисту своєї соціалістичної Вітчизни, спільної перемоги над ворогом, показали світові чудеса стійкості і мужності»¹.

Всенародний рух за подання всебічної допомоги районам, що потерпіли від німецько-фашистської окупації, — одна із славних сторінок у літопису Великої Вітчизняної війни, яскравий вияв незламної сили інтернаціонального братерства.

Відомо, якої величезної шкоди завдала нашій країні фашистська навала. Радянський Союз втратив третину національного багатства, збитки народного господарства обчислювалися в сумі 679 млрд. крб. (у цінах 1940 р.). Та найтяжча втрата — це загибель 20 млн. радянських людей². Після варварських зlodіянь вершителів «нового порядку», які нахабно величали себе «расою панів», залишалася випалена, обезлюднена земля, руїни й згарища, затоплені шахти, підірвані греблі, штабелі трупів — жертв фашистського терору.

¹ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС, К., 1972, стор. 12.

² 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 20.

Українська РСР належала до тих районів Радянського Союзу, які найбільше потерпіли від війни. На тимчасово окупованій території республіки загарбники зруйнували й спалили 714 міст і селищ міського типу, більше 28 тис. сіл, 16 150 промислових підприємств, 2 млн. будинків, 1916 залізничних станцій, 27 725 колгоспів, 1227 МТС, 873 радгоспи, 18 тис. лікувальних установ, 32 930 шкіл, технікумів, вузів і науково-дослідних інститутів, 19 200 бібліотек³. Близько 10 млн. чол. залишилося без притулку⁴.

Жахливих руйнувань зазнала столиця Української РСР. «У Києві,— відмічав Л. І. Брежнев,— було розстріляно і повішено, замучено в катівнях, задушено в газових камерах близько 200 тисяч чоловік. Не можна без хвилювання, без болю і гніву згадувати табори смерті в Дарниці і на Сирці, масові вбивства радянських громадян, вчинені катами у Бабиному Яру, розстріли у Києво-Печерській лаврі і на Лук'янівському кладовищі»⁵. Більше 100 тис.— переважно молоді — було вивезено на каторжні роботи до Німеччини⁶.

Кривавий терор гітлерівські загарбники поєднували з нещадним руйнуванням промисловості. Вони знищили заводи «Більшовик» і «Червоний екскаватор», електростанції, залізничне господарство на станції Київ-І та залізничному вузлі в Дарниці, паровозо-вагоноремонтний завод, дніпровські мости, вокзали, шість хлібозаводів, м'ясокомбінат, фабрики — текстильні, взуттєві, швейну, прядильно-трикотажну та ін.⁷ Величезної шкоди заподіяли окупанти заводам «Арсенал» ім. Леніна, верстатобудівному ім. Горького, «Ленінська кузня»⁸. Із 1176 підприємств міста було зруйновано більше 800⁹.

Десять днів горів Хрещатик — гордість столиці — і прилеглі до нього магістралі. Вибухи й пожежі стерли з лиця землі багатопверхові будинки. В суцільних руїнах лежали вулиці К. Маркса, Енгельса, 25 Жовтня, Свердлова та ін. Згоріли університет з величезною бібліотекою і музеями, ряд інститутів, консерваторія, Будинок оборони, Публічна бібліотека, приміщення цирку, драматичний театр Червоної Армії, театр юного глядача, всі кінотеатри в центральних районах, 35 шкіл, усього — 940 будинків державних і громадських організацій — загалом майже 1 млн. м² площі¹⁰.

Внаслідок «хазяйнування» фашистських варварів житловий фонд міста зменшився майже наполовину, було спалено і зруйновано 6 тис. будинків, комунальне господарство, трамвайний і тролейбусний парки, торговельні підприємства, медичні установи. Населення залишилося без водопостачання, хліба, опалення і електроосвітлення, транспортних засобів, лікувальної допомоги, а 200 тис. чол. — без житла¹¹.

Як злодії, окупанти зазіхали на народне добро, нищили по інститутах, науково-дослідних установах, бібліотеках і музеях у пошуках

³ П. Денисенко. Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.), К., 1968, стор. 20—21.

⁴ «Правда», 13 лютого 1947 р.

⁵ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. І, К., 1971, стор. 227.

⁶ Історія Києва, т. II, К., 1960, стор. 526.

⁷ Партархів Київського обкому КП України, ф. 1, оп. 3, спр. 3, арк. 16; «Ізвестия», 29 лютого 1944 р.

⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, 1969, стор. 151.

⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, спр. 750, арк. 4.

¹⁰ Там же, спр. 577, арк. 10—13; спр. 633, арк. 1—9; «Київська правда», 3 грудня 1943 р.; «Ізвестия», 20 лютого 1944 р.

¹¹ Історія Києва, т. II, стор. 605—606; «Ізвестия», 20 лютого 1944 р.; Я. Пашко. Місто-герой на Дніпрі, К., 1969, стор. 345.

культурних та наукових цінностей. Вони вивозили колекції, що нерідко створювалися століттями, наукову документацію, лабораторне обладнання і прилади. З книгосховища світового значення — бібліотеки Академії наук УРСР — викрадено 320 тис. книг, журналів, рукописів, у тому числі першодруки Івана Федорова, унікальні видання творів Тараса Шевченка та Івана Франка, рідкісні пам'ятки персидської, китайської та абіссинської писемності.

Воєнні злочинці в ранзі докторів — Вінтер, Бенцінг та ін. — організували нечуваний грабунок київських музеїв: західноєвропейського та східного мистецтва, російського мистецтва. До Німеччини було відправлено близько 40 тис. експонатів музею українського мистецтва — твори відомих народних майстрів і художників, колекції фаянсу, посуду, писанок тощо. «Доктори» підняли руку на музеї Т. Г. Шевченка та історичний. Із Софійського собору — унікального архітектурно-історичного шедевра — вивезено фрески XII ст. Страшного руйнування і спустошення зазнала Києво-Печерська лавра — державний історико-культурний заповідник з кількома музеями та бібліотекою¹². Гітлерівці пограбували майже всі міські будинки, а з деяких (приміщення ЦК КП(б)У, Верховної Ради УРСР) вивезли навіть ручки від дверей, паркет, мармурові плити.

Загальні збитки, завдані окупантами міському господарству й промисловості, досягли 10 млрд. крб.¹³ А скільки заподіяно непоправних втрат, які не можна обчислити засобами статистики!

Імперіалістичні верховоди вважали, що ослаблений війною Радянський Союз не зможе власними силами залікувати тяжкі рани і тому змушений буде звернутися до них по допомогу. Проте наш народ-богатыр, подаючи всебічну допомогу фронтаві, виявився спроможним здобути ще одну славу перемогу — на фронті відбудови.

Одним з могутніх джерел цієї перемоги є морально-політична та ідейна єдність радянського суспільства, дружба народів СРСР. «Відбудова народного господарства проводилася зразу ж після визволення окупованих районів. Історія не знала прикладу одночасного здійснення величезних воєнних наступальних операцій і відбудовних робіт у таких грандіозних масштабах»¹⁴, — вказується в Тезах «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції». Наші війська ще з боями йшли визволяти загарбані землі Радянської України, Білорусії, Молдавії, Прибалтики, а Центральний Комітет ВКП(б) планував відбудовні роботи в цих республіках. 21 серпня 1943 р. Рада Народних Комісарів і ЦК ВКП(б) прийняли програмну постанову «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації». За цією постановою при Раднаркомі створювався спеціальний Комітет — орган оперативного керівництва відбудовою народного господарства і контролю за виконанням настанов партії та уряду про негайне відновлення підприємств на визволених територіях, що було важливим резервом розширення воєнної промисловості і зміцнення економічного потенціалу¹⁵.

ЦК ВКП(б), РНК СРСР і Державний Комітет Оборони приділяли повсякденну увагу відродженню продуктивних сил Української РСР, нормалізації життя в містах і селах. У ряді директивних документів

¹² К. Дубина. В годы тяжелых испытаний, К., 1962, стор. 94—96.

¹³ Партархів Київського обкому КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 224, арк. 296.

¹⁴ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції, стор. 22.

¹⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 2, К., 1953, стор. 980—1017.

ДКО звернуто серйозну увагу на відбудову металургії Придніпров'я, рудників Кривбасу, промислових велетнів Харкова, Дніпропетровська, Одеси, Запоріжжя, Миколаєва та інших індустріальних центрів республіки. У постановах Державного Комітету Оборони і Раднаркому СРСР дано розгорнуту програму першочергового відродження великих підприємств і міського господарства столиці УРСР — Києва¹⁶.

15 листопада 1943 р. в складних умовах воєнного часу Рада Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про невідкладні заходи по відбудові енергетики, житлового фонду і комунальних підприємств міста Києва»¹⁷.

Відбудові народного господарства республіки була присвячена VI сесія Верховної Ради Української РСР, що відбулася в березні 1944 р. у визволеному Києві. Значне місце в її рішеннях приділяється Києву, розвитку його промисловості, міського господарства, соціально-культурних закладів, подоланню тяжких наслідків окупації. Союзний уряд і РНК УРСР виділили в 1944 р. на відбудову Києва більше 150 млн. крб., а наступного року ця сума капітальних вкладень потроїлася¹⁸. На відбудову урядових приміщень у Києві Раднарком СРСР асигнував 8,5 млн. крб.¹⁹ Радянський уряд подбав про належне матеріально-технічне постачання об'єктів. Сюди надходили метал, будівельні матеріали, промислове обладнання, автомашини, верстати тощо.

Водночас ЦК ВКП(б) схвалив патріотичний рух, що розгорнувся по всіх республіках,— подання всемірної допомоги в ліквідації наслідків фашистської окупації. Ініціаторами цього благородного масового руху виступили трудящі Російської Федерації. Під керівництвом партійних організацій російські брати створювали шефські комітети, фонди братерської допомоги, організовували шефство цілих областей і міст східних районів країни над визволеними областями й містами УРСР.

З ініціативи колгоспників Підмосков'я розпочався і набрав великого розмаху патріотичний рух за подання різнобічної допомоги трудящим Радянської України у відродженні столиці республіки — міста-героя Києва. Братня підтримка надходила звідусіль, з усіх республік, Москви, Ленінграда, Горького, Ярославля, Куйбишева, Іркутська, Кірова, Омська, Свердловська, Пермі, Хабаровська, Владивостока. «За тисячі кілометрів від берегів Амуру столиця України, та нам близьке і дороге це велике місто. Ми допоможемо відродити Київ. Я вношу на цю справу свої заощадження»,— говорив на зборах, присвячених визволенню Києва, шістдесятирічний колгоспник-нанаєць із Хабаровського краю Адунга Бельди²⁰.

Так почав створюватися всесоюзний фонд відбудови міста на Дніпрі. В Івановській області збирання коштів на відбудову Києва й Харкова очолили колгоспники Палехського району. Їх внесок—1 млн. крб.²¹ Значні кошти в цей фонд надійшли від таджицьких бавовнярів. Тільки колгосп «Мадані» Ура-Тюбінського району Ленінбадської області вніс 360 тис. крб.²² Внесок комсомольців і молоді порту Совгавань — 30 тис. крб.²³

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, 2, 3 за 1943—1945 рр. (Підраховано авторами).

¹⁷ «Київська правда», 16 листопада 1943 р.

¹⁸ Архів Ради Міністрів УРСР, ф. за 1944 р., оп 1, спр. 15, арк. 18; ф. за 1945 р., оп. 1, спр. 83, арк. 71.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5446, оп. 46, спр. 2590, арк. 152.

²⁰ «Тихоокеанская звезда», 12 грудня 1943 р.

²¹ «Київська правда», 24 грудня 1943 р.

²² «Социалистическое земледелие», 25 листопада 1943 р.; «Известия», 26 листопада 1943 р.

²³ «Красное знамя» (Владивосток), 17 листопада 1943 р.

У надзвичайно складних умовах доводилося розгортати відбудову промисловості, транспорту та житлового фонду Києва. Не більше 78 промислових підприємств міста могли, та й то лише частково, розпочати роботу²⁴. Але й тут майже не було ніякого устаткування, відчувалася гостра нестача палива, електроенергії, сировини, матеріалів і робочої сили. Це особливо стосувалося машинобудівних підприємств, які в найкоротший строк мали налагодити випуск машин, озброєння, механізмів і приладів.

Розгортаючи відбудову зруйнованого господарства, партійні та радянські органи, що з перших днів визволення міста відновили свою діяльність, насамперед організували облік техніки, сировини й робочої сили, охорону всього державного і громадського майна. На підприємства з цією метою були направлені спеціальні комісії²⁵.

Під керівництвом партійних організацій з величезним ентузіазмом працювали кияни, долаючи труднощі, породжені війною. Справжній трудовий героїзм виявляв робітничий клас. Для всієї сім'ї радянських народів відбудова зруйнованого ворогом народного господарства стала школою інтернаціоналізму, могутнім виявом творчих сил. Радянські люди глибоко розуміли, що все національне багатство країни, все, що створено і створюється на радянській землі,— спільний підсумок праці, спільне надбання всіх націй і народностей.

З Поволжя, Уралу, Сибіру надходили вантажі для «Арсеналу», «Ленінської кузні», «Більшовика», «Точелектроприладу»²⁶. Російські брати безкорисливо ділилися своїми цінностями, аби виграла загальна справа.

Різнобічну підтримку відбудовникам Київського судноремонтного заводу подали шефи — річковики «Волготанкера»²⁷. Вони надіслали 6 т листового заліза, 0,5 т чушкової бронзи, 1 т поковок, 1 т сухого білила²⁸. Астраханські судноремонтники прислали деталі до верстатів, слюсарні пили, кувалди та сікачі. На допомогу прийшли також робітники підприємств Верхньоволзького пароплавства²⁹. З Саратова, Горького і Куйбишева кияни одержали 7 т чавунних труб, 500 м³ круглого лісу, 1150 газових муфт, 180 кг шурупів, 5 газозварювальних апаратів³⁰. Колектив Вологодської пристані надіслав транспортер і збірний житловий будинок³¹.

Військові частини, ремонтні команди, населення Києва, особливо комсомольці та молодь, не шкодували сил для відбудови залізничного вузла, станцій, мостів через Дніпро. І в цій невідкладній справі життєдайним джерелом була дружба, об'єднані дії багатьох виробничих колективів країни. Залізничники Північно-Печорської магістралі направили до берегів Дніпра 8 тис. шпал, 900 м³ будівельного лісу і 9 маршrutів різного устаткування, 3 вагони меблів для київського вокзалу³². У квітні 1944 р. всі служби і підприємства Пермської залізниці спорядили в Київ 50 вагонів подарунків. А через місяць з Пермі прибуло ще

²⁴ Історія міст і сіл Української РСР, Київ, К., 1968, стор. 425.

²⁵ Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967, стор. 472.

²⁶ «Правда України», 5 квітня 1944 р.

²⁷ «Речной транспорт», 26 листопада 1943 р.

²⁸ «Коммунист» (Астрахань), 28 листопада 1943 р.

²⁹ «За советскую нефть» (Астрахань), 4 і 15 грудня 1943 р.

³⁰ «Коммунист» (Саратов), 4 грудня 1943 р.; «Волжская коммуна», 17 листопада 1943 р.; «Горьковская коммуна», 1 грудня 1943 р.; «Речной транспорт», 3 грудня 1943 р.

³¹ «Красный Север» (Вологда), 14 грудня 1943 р.

³² «Вечерняя Москва», 1 грудня 1944 р.; «Київська правда», 4 листопада 1944 р.

53 вагони. Тут були листове залізо, колісні пари, запасні частини до паровозів, інструменти для паровозних бригад, обладнаний пункт технічного огляду, чотири двокімнатних будинки з меблями³³. Російські брати — залізничники з Пермі подбали також про обладнання для поліклініки, дитячих ясел, кімнати матері й дитини. Все надіслане виготовлялося в позаурочний час із заощаджених матеріалів. Постійну допомогу киянам подавали залізничники Москви та Амурської магістралі³⁴.

Нормалізація життя в місті, інтенсивна виробнича діяльність значною мірою залежали від якнайшвидшого введення в дію ДЕС-I, ДЕС-II та інших електростанцій та електросилових установок невеликої потужності. Прискорити темпи цих робіт вдалося у тісному співробітництві з колективами трудящих різних куточків країни. В лютому 1944 р. до Києва була перебазована спеціалізована будівельно-монтажна бригада енергетиків. Уральський турбозавод узявся відновити турбіни для київської електростанції³⁵. До цієї важливої справи залучалися підприємства Москви, Куйбишева, Саратова, кількох сибірських міст. З Орехово-Зуєва та Сизрані було надіслано турбогенератор і електрообладнання³⁶, з Подольського заводу «Красный котельщик» — котли³⁷.

Співробітництво трудящих різних націй у період гігантських відбудовних робіт відзначалося високою організованістю і масштабністю, безкорисливістю й ініціативою, воно день у день охоплювало нові ділянки й цілі галузі виробництва.

Ще тривала битва за Дніпро, а стахановки московської фабрики «Красный Октябрь» Резчикова і Картинцева писали на сторінках багатотиражки: «Ми пропонуємо робітникам, інженерам і технікам нашої фабрики допомогти одному з кондитерських підприємств на Україні — Київській фабриці імені Карла Маркса — відбудувати зруйноване німцями господарство і швидше розпочати випуск продукції». А робітники карамельно-цукеркового цеху на своїх зборах заявили: «Якщо треба, ми готові вирушити у визволений Київ, щоб допомогти відбудувати і налагодити виробництво на спорідненому підприємстві»³⁸.

Цей патріотичний почин було схвалено Наркомхарчопромом СРСР. І москвичі взялися створювати фонд відбудови: відділ головного механіка ладнав карамельну лінію; механічна майстерня ремонтувала верстати; кипіла підготовча робота в шоколадному та інших цехах. Бувавально слідом за Червоною Армією до Києва прибули спеціалісти фабрик «Красный Октябрь» і «Большевик». За їх активної участі на фабриці ім. К. Маркса були введені в дію фруктовий, цукроварний, шоколадний та бісквітний цехи, а на початку 1944 р. почало працювати все підприємство³⁹.

Шефство над спорідненими підприємствами здійснювали працівники промкооперації Узбекистану. Протягом 1944 р. вони направили в Київ і Харків близько 100 вагонів устаткування та сировини. Слідом за цим з Грузії надійшли швейні і текстильні верстати, а з Москви — інструменти й 10 тис. шпуль і катушок, виготовлених комсомольсько-моліджними бригадами⁴⁰.

³³ «Известия», 23 квітня, 19 травня 1944 р.

³⁴ «Київська правда», 4 листопада 1944 р.

³⁵ «Правда», 20 липня 1945 р.

³⁶ «Челябинский рабочий», 20 лютого 1944 р.; «Київська правда», 4 листопада 1944 р.

³⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 8243, оп. 1, спр. 48, арк. 33.

³⁸ «Труд», 2 грудня 1943 р.

³⁹ «Правда України», 4 квітня 1944 р.; «Труд», 2 грудня 1943 р.

⁴⁰ «Радянська Україна», 15 квітня 1944 р.; «Київська правда», 20 квітня, 4 листопада 1944 р.

День у день зростали ряди шефів. Колектив Івановського м'ясокомбінату взяв участь у відбудові Київського⁴¹. Найбільший в країні Кіровський комбінат штучної шкіри відрядив на Київський завод регенерації гуми групу спеціалістів, прислав цінне устаткування. Азербайджан надіслав аптечне обладнання та медикаменти⁴², підприємства наркомату промисловості будівельних матеріалів СРСР — 1000 комплектів меблів⁴³, а Московський завод «Динамо» ім. С. М. Кірова — трамвайне обладнання⁴⁴. Не залишилися осторонь і воїни Червоної Армії. 5-й гвардійський танковий корпус передав киянам 101 трофейну автомашину⁴⁵, а інженерні війська — верстатні деталі, інструменти й матеріали⁴⁶. Трудящі Ворошиловградської області прислали жителям столиці республіки 6 ешелонів палива. Кияни писали їм у відповідь на цей подарунок: «Висловлюємо вам сердечну подяку за надіслане вугілля. Трудящі столиці, як і ви, працюють, не покладаючи рук, над відбудовою зруйнованого німецькими загарбниками народного господарства. Бажаємо вам дальших успіхів у відродженні Всесоюзної кочегарки — рідного Донбасу»⁴⁷.

На допомогу киянам прийшли й зв'язківці. Першу телефонну станцію, апаратуру для Центрального телеграфу, 2 електростанції, телефонний комутатор, а також поштовий інвентар надіслали москвичі⁴⁸. Наркомат зв'язку СРСР виділив радіопередавальний центр для зв'язку з Москвою та областями республіки⁴⁹. З Челябінська прибула апаратура потужної радіостанції. Телефонні комутатори, радіоапаратура були надіслані з Омська, Свердловська, Ташкента, Казані⁵⁰.

Особливу увагу партія і уряд приділили відбудові центральної магістралі столиці України — Хрещатика. На місці його прекрасних архітектурних ансамблів і зелених насаджень гітлерівці лишили купи цегли, понівеченого металу і згарища. Союзний уряд у квітні 1944 р. прийняв постанову «Про прибирання руїн і підготовку відбудови вулиці Хрещатик і центральних кварталів м. Києва», спрямувавши на цю мету 34 млн. крб.⁵¹ У червні того ж року була прийнята постанова РНК УРСР про проектування забудови Хрещатика⁵².

За дорученням Уряду Української РСР Управління у справах архітектури при РНК УРСР організувало відкритий конкурс на кращі проекти реконструкції всього району Хрещатика. До розробки проектів залучалися провідні архітектори країни — академіки О. В. Щусев і К. С. Алабян, члени-кореспонденти Академії архітектури СРСР Д. Н. Чечилін, В. Г. Заболотний, О. В. Власов та ін.⁵³ В лютому 1945 р. з участю керівників партії та уряду республіки, а також фахівців, діячів культури й мистецтва, будівельників, представників партійних, радянських і громадських організацій, посланців Москви й Ленінграда було підведено

⁴¹ «Рабочий край» (Іваново), 17 листопада 1943 р.

⁴² «Радянська Україна», 2 червня 1944 р.

⁴³ «Правда України», 4 квітня 1944 р.

⁴⁴ «Київська правда», 12 вересня 1944 р.

⁴⁵ Історія Києва, т. II, стор. 607.

⁴⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5446, оп. 47, спр. 41, арк. 9, 18—19.

⁴⁷ «Радянська Україна», 20 лютого, 3 березня, 28 квітня 1944 р.; «Труд», 25 травня 1944 р.

⁴⁸ «Советская Украина», 30 листопада 1943 р.; «Вечерняя Москва», 15 листопада 1943 р.

⁴⁹ «Советская Украина», 30 листопада 1943 р.

⁵⁰ «Известия», 17 лютого 1944 р.; «Молодь України», 16 лютого 1944 р.

⁵¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5446, оп. 46, спр. 2589, арк. 61—64.

⁵² Києщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник документов, К., 1963, стор. 618.

⁵³ «Труд», 9 січня 1945 р.; «Київська правда», 2 лютого 1944 р.

підсумки конкурсу. Першу премію присудили бригаді І-ої архітектурно-проектної майстерні Наркомату житлово-цивільного будівництва УРСР. Від імені уряду УРСР була висловлена подяка архітекторам Москви й Ленінграда за вклад у розробку проектів забудови Хрещатика ⁵⁴.

Одночасно з проектуванням і плануванням забудови вживалися заходи до створення матеріально-технічної бази. В січні 1944 р. було організовано Український філіал Московського спеціалізованого тресту пересування і розбирання будівель, який, крім очистки фарватера Дніпра, займався підготовкою фронту відбудовних робіт на Хрещатику і в центральних кварталах. Навесні 1945 р. його перетворено на спеціалізований трест при Київській міськраді. Москвичі передали цій будівельній організації лебідки, транспортери, інструменти й матеріали ⁵⁵.

Звідусіль на адресу «Хрещатикбуду» надходили вантажі з написами: «Терміново — Києву». Цілий ешелон будівельних машин надіслав Ярославль ⁵⁶, труби, чавунні плити тощо — Пермь ⁵⁷. Робітники найстарішого на Уралі Чермозького заводу писали в «Правде України»: «Ми з неослабною увагою стежимо за вашою героїчною працею на відбудові столиці Радянської України — Києва... Металурги надсилають відбудовникам Києва свій подарунок — три вагони бляхи, два вагони будівельних цвяхів і 10 тис. відер.

Те, що ми готуємо для вас, буде початком скромної допомоги, яку ми збираємося вам подавати протягом 1944 р. Бажаємо вам нових успіхів у відбудовних роботах і запевняємо вас, що колектив заводу зробить все, щоб краще допомогти у відбудові Києва — матері міст російських, прекрасної столиці Радянської України» ⁵⁸.

655 м³ будівельного лісу прислали карело-фінські лісоруби ⁵⁹. «Ваш подарунок,— говорилось у привітанні-відповіді РНК УРСР,— яскраве свідчення непорушної дружби радянських народів, які щедро допомагають визволеням від німецької окупації районам відбудовувати господарство» ⁶⁰. У свою чергу, з України було відправлено ешелон картоплі в столицю Карело-Фінської республіки — Петрозаводськ ⁶¹.

У соціалістичних зобов'язаннях Батракського заводу Куйбишевської області було записано: «Виготовити додатково до завдання 1000 т асфальтового порошку для Хрещатика». Це завдання колектив виконав ⁶². 1750 т нафтобиту надіслали робітники Баку ⁶³. Трудящі Башкирії відвантажили 507 ящиків скла ⁶⁴. «Наш колектив,— писали робітники Ленінградської фабрики художніх фарб,— вносить свою малу частку в спільну справу відбудови Києва. Надсилаючи до столиці братньої Української республіки партію своєї продукції, виготовленої понад план, обіцяємо у вересні надіслати ще один вагон високоякісних фарб для відбудовних робіт і для українських художників» ⁶⁵. У вересні 1944 р. Київ одержав 25 т фарб ⁶⁶.

Щедра допомога й небачені темпи відбудови зруйнованого Хрещатика, як і всього міста,— результат єдиної дії трудящих усіх націй і на-

⁵⁴ «Труд», 9 лютого 1945 р.; «Известия», 3 лютого 1945 р.

⁵⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5446, оп. 47, спр. 3117, арк. 58.

⁵⁶ «Київська правда», 4 листопада 1944 р.

⁵⁷ «Правда України», 12 вересня 1944 р.

⁵⁸ «Правда України», 26 серпня 1944 р.

⁵⁹ «Київська правда», 5 липня 1944 р.

⁶⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, спр. 783, арк. 7—8.

⁶¹ Там же, арк. 18.

⁶² «Гудок», 6 жовтня 1944 р.; «Радянська Україна», 17 червня 1944 р.

⁶³ ЦДАЖР СРСР, ф. 544, оп. 46, спр. 2590, арк. 63.

⁶⁴ «Советская Украина», 1 грудня 1943 р.

⁶⁵ «Ленинградская правда», 30 вересня 1944 р.

⁶⁶ Духовний розквіт українського народу, К., 1972, стор. 43.

родностей країни на чолі з великим російським народом, які часто йшли на жертви, ділилися всім, що мали самі, заради загального блага, всемірної допомоги фронтові й переможного закінчення війни.

Одночасно з відбудовою промисловості та міського господарства в Києві швидко відроджувалося суспільно-політичне і культурно-мистецьке життя, відкривалися навчальні заклади, ставали до дії торговельні, медичні та інші соціальні заклади. І в цій справі набуло поширення багато форм дієвого співробітництва, братерської підтримки. Мільйони підручників і зошитів, наочне приладдя та обладнання для учбових кабінетів, шкільні меблі надходили з Москви і Куйбишева, Свердловська й Казані, Тбілісі, Ташкента, Алма-Ати. Видавництва Російської Федерації постачали навчальну літературу школам України нарівні з школами РРФСР⁶⁷. Колектив учнів, майстрів і викладачів ордена Червоної Зірки ремісничого училища № 1 м. Горького взяв шефство над київським ремісничим училищем і передав йому 3 верстати, 150 молотків, 16 лещат тощо. Значну допомогу подали братні республіки Києву у створенні вузівських кабінетів і лабораторій, обладнанні студентських гуртожитків, відбудові культурно-освітніх і мистецьких закладів та поліграфічної бази. Музейні працівники й художники ряду республік багато зробили, щоб повернути до життя Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна. Центральна студія кінохроніки в Москві, взявши шефство над Київською студією кінохроніки, надіслала сюди необхідне обладнання⁶⁸.

Секретаріат ЦК ВКП(б) 9 лютого 1943 р. прийняв рішення про створення Державного фонду літератури — 4 млн. книжок — для відновлення бібліотек у визволених районах⁶⁹.

У квітні 1943 р. за дорученням РНК СРСР такий централізований фонд створено при Наркоматі освіти РРФСР. У його комплектуванні взяли участь культосвітні заклади, вузи, школи Російської Федерації, наркомати освіти Азербайджанської, Вірменської, Грузинської, Казахської та Узбецької республік, а також 38 інших наркоматів і відомств країни. Держфонд відкрив свої філіали в 34 містах СРСР, зокрема, подав допомогу 25 бібліотекам Києва. Державній публічній бібліотеці УРСР передано десятки тисяч книжок Державною бібліотекою ім. В. І. Леніна, Державною бібліотекою ім. Салтикова-Щедріна, бібліотекою та науково-дослідними установами АН СРСР.

Всенародна епопея відбудови міста-героя Києва, сповнена масового ентузіазму радянських трудящих-інтернаціоналістів, — надихаючий приклад для нових поколінь будівників комунізму.

Дорогий серцю всіх народів СРСР Київ був зв'язаний тисячами нерозривних уз з містами та областями Союзу, з усіма народами-братами і насамперед — з великим російським народом. Постійне співробітництво, мобільність соціалістичної системи господарства стали надійним фундаментом успішної і швидкої відбудови промисловості й житлового фонду столиці Радянської України.

* * *

⁶⁷ «Горьковская коммуна», 15 грудня 1943 р.

⁶⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 265.

⁶⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5446, оп. 44, спр. 1076, арк. 18—31.

**УЧАСТЬ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УРСР В ІНТЕНСИФІКАЦІЇ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА
(1959—1970 рр.)**

О. О. МАЛЬКО

На сучасному етапі комуністичного будівництва основними складовими частинами політики КПРС у галузі сільського господарства є, як відомо, його комплексна механізація на основі електрифікації і широкого використання засобів автоматизації, хімізація землеробства та меліорація земель. «Наука і досвід учать,— говорив на липневому (1970 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК нашої партії Л. І. Брежнев,— що інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, його технічне переоснащення є в сучасних умовах вирішальним фактором, що визначає темпи його дальшого розвитку. Іншого шляху розв'язання цього завдання у нас немає. Ми тепер не маємо вільних земель, щоб у великих масштабах розширяти посівні площі. Навпаки, забезпеченість ріллею в розрахунку на душу населення у нас знижується. А це значить, що гектар землі з кожним роком повинен давати все більше і більше продукції»¹.

XXIV з'їзд КПРС, визначаючи генеральну лінію розвитку сільського господарства на тривалу перспективу, підкреслив, що всебічна хімізація цієї галузі, а також меліорація земель становлять найважливіші напрямки інтенсифікації сільськогосподарського виробництва на сучасному етапі². З'їзд наголосив на тому, що для розв'язання проблем сільського господарства потрібні значні строки, величезні асигнування, «...великі зусилля не тільки трудівників сільського господарства, але й всієї нашої промисловості»³.

Автор даного повідомлення прагнув показати участь робітничого класу Української РСР у здійсненні курсу партії на хімізацію колгоспно-радгоспного виробництва і широкий розвиток меліорації земель.

Характеризуючи шлях піднесення сільського господарства, В. І. Ленін вказував, що важливу роль у цій справі має бути відведено хімії. Він зазначав: «Дані про видатки на добриво і про вартість знарядь та машин є найточнішим статистичним виразом ступеня інтенсифікації землеробства»⁴.

Необхідною передумовою здійснення хімізації сільського господарства є наявність потужної, всебічно розвинутої хімічної промисловості, яка виробляє мінеральні добрива, гербіциди, стимулятори росту й розвитку, а також препарати хімічного захисту рослин і тварин від хвороб та шкідників. Завдяки постійному піклуванню Комуністичної партії і Радянської держави та внаслідок самовідданої праці народу хімічну промисловість як одну з провідних галузей індустрії було створено в нашій країні, в тому числі й в УРСР, фактично за роки Радянської влади. Уже в 1958 р. виробництво мінеральних добрив у республіці перевищило показник 1913 р. майже в 94 рази і досягло 3,4 млн. т.⁵ Однак потреби в продукції хімічної промисловості зростають швидше, ніж її виробничі потужності.

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 63.

² XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу (30 березня—9 квітня 1971 року). Стенографічний звіт, т. II, К., 1972, стор. 258.

³ Там же, т. I, стор. 67—68.

⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 27, стор. 150.

⁵ Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник, К., 1960, стор. 92 (підрозрахунки автора).

Розглядаючи збільшення виробництва мінеральних добрив та іншої хімічної продукції як необхідну передумову піднесення колгоспно-радгоспного виробництва, КПРС приділяє велику увагу розвитку індустрії мінеральних добрив. У рішеннях партійних з'їздів, пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України цьому питанню відведено багато місця. Партія і уряд постійно дбали про своєчасне введення в дію нових потужностей по виробництву добрив, хімікатів тощо, про реконструкцію та розширення діючих підприємств. Так, у липні 1962 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про розвиток виробництва мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин у 1963—1965 рр. і поставку їх сільському господарству»⁶. В ній підкреслювалося, що своєчасне введення в дію нових потужностей, необхідних для виробництва хімічної продукції сільськогосподарського призначення, є одним з найважливіших і невідкладних завдань партійних і господарських організацій. Грудневий (1963 р.) Пленум ЦК КПРС знову вказав, що тільки створення могутньої хімічної промисловості дасть змогу різко збільшити виробництво мінеральних добрив та іншої продукції для потреб села⁷. У травні 1968 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи по забезпеченню розвитку промисловості мінеральних добрив»⁸, у якій передбачалося збільшити потужності по виробництву туків, прискорити випуск технологічного обладнання для підприємств галузі, поліпшити якість і розширити асортимент добрив.

Розвиток індустрії мінеральних добрив значною мірою залежав від роботи будівельних організацій, що споруджували заводи і цехи для виробництва туків. В 1959—1970 рр. колективи будівельників неодноразово виступали ініціаторами змагання за дострокове введення в дію споруджуваних ними об'єктів. Проте під час будівництва, а також реконструкції хімічних підприємств мали місце серйозні недоліки, пов'язані з неповним освоєнням капіталовкладень, прорахунками в проектуванні, несвоечасним забезпеченням об'єктів будівельними матеріалами. Як відзначалося на березневому (1962 р.) Пленумі ЦК КПРС, плани здачі в експлуатацію потужностей для виробництва мінеральних добрив за період з 1959 по 1962 р. було значно недовиконано⁹. Партія вжила заходів до виправлення становища, зокрема було вирішено збільшити капіталовкладення на розвиток хімічної промисловості, яка виробляє продукцію сільськогосподарського призначення¹⁰.

Ділом відповідаючи на піклування Комуністичної партії, робітничий клас країни, в тому числі й Української РСР, невпинно нарощував темпи боротьби за якнайшвидше спорудження нових і розширення діючих виробництв галузі. Так, на початку 1963 р. колективи комбінату «Луганськхімбуд», тресту «Севєродонецькхімбуд» та інших організацій Міністерства монтажних і спеціальних будівельних робіт УРСР зобов'язалися підвищити продуктивність праці порівняно з попереднім роком на 16%. Будівельники звернулися до всіх колективів, що споруджували хімічні об'єкти, із закликом розгорнути соціалістичне змагання за дострокове введення в дію нових потужностей хімічної промисловості. Схвалена ЦК КПРС, Радою Міністрів СРСР і ВЦРПС, ця ініціатива

⁶ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов за 50 лет, т. 5, М., 1968, стор. 133—156.

⁷ Пленум Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза 9—13 декабря 1963 года. Стенографический отчет, М., 1964, стор. 435.

⁸ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов за 50 лет, т. 6, М., 1968, стор. 720—724.

⁹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 8, М., 1972, стор. 337.

¹⁰ Там же, стор. 344—345.

знайшла підтримку серед будівельників республіки та за її межами¹¹.

Луганські будівельники досягли високих виробничих показників. Колектив комбінату «Луганськхімбуд», наприклад, на 40 днів раніше строку виконав завдання 1959—1965 рр.¹²

В другій половині 60-х років обсяг і темпи робіт на спорудженні потужностей для виробництва добрив, хімікатів тощо швидко зростали. Особливих успіхів у цій справі було досягнуто в ході всенародної підготовки до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Прагнучи гідно зустріти знаменний ювілей, будівники хімічних підприємств Української РСР зобов'язалися протягом 1968—1969 рр. довести потужності по виробництву мінеральних добрив до 11,3 млн. т. Велику увагу цьому патріотичному почину приділив Центральний Комітет КП України¹³. Напружена праця будівельників забезпечила не тільки виконання, а й перевиконання прийнятих зобов'язань¹⁴. Протягом 1959—1970 рр. в республіці стали до ладу перша черга Ровенського заводу азотних добрив, цехи на Вінницькому, Горлівському, Сумському і Черкаському хімкомбінатах тощо. За рахунок спорудження нових, розширення та реконструкції діючих підприємств потужності по виробництву мінеральних добрив зросли на 8,1 млн. т¹⁵.

У виконанні планів прискореного розвитку хімічної промисловості важливу роль відігравали машинобудівні підприємства. Надаючи першочергового значення своєчасному забезпеченню хімічних об'єктів необхідним устаткуванням, Комуністична партія зосереджувала увагу машинобудівників на дальшому вдосконаленні машин і механізмів, повнішому використанні резервів.

Розуміння працівниками машинобудівних підприємств важливості поставлених завдань, трудовий героїзм робітників та інженерно-технічних працівників дали змогу в основному успішно виконати плани випуску устаткування для хімічних об'єктів. У боротьбі за розвиток хімії перед вели колективи київського заводу «Більшовик», Луганського ім. Жовтневої революції, Сумського ім. М. В. Фрунзе, фастівського «Червоний Жовтень» та ін. Так, комсомольці і молодь заводу «Більшовик» зобов'язалися достроково, протягом 1959 р., виготовити 109 одиниць хімічного устаткування для 10 ударних комсомольських будов країни. Виконуючи взяті зобов'язання, вони вже в серпні надіслали на будови 87 машин¹⁶. Колектив заводу ім. Жовтневої революції ще в листопаді завершив план 1963 р. і звернувся з проханням збільшити його в наступному році на 20% без нарощення виробничих потужностей¹⁷. Протягом 1959—1963 рр. випуск хімічного устаткування в УРСР зріс у 2,4 раза, за цей час створено 260 нових високопродуктивних машин і апаратів¹⁸. Завдяки хорошій роботі машинобудівників кількість механізованих та автоматизованих ліній, дільниць і цехів на хімічних підприємствах УРСР збільшилася з 15 у 1958 р. до 155 у 1966 р.¹⁹

¹¹ «Правда», 20 січня 1963 р.

¹² «Строительная газета», 3 грудня 1965 р.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-5000, оп. 1, спр. 616, арк. 18—19.

¹⁴ Там же, арк. 19.

¹⁵ Народне господарство Української РСР в 1965 році. Статистичний щорічник, К., 1966, стор. 438; Народне господарство Української РСР в 1970 році. Статистичний щорічник, К., 1971, стор. 347 (підрахунки автора).

¹⁶ Київський обласний державний архів, ф. Р-710, оп. 3, спр. 578, арк. 9—10, 24.

¹⁷ «Известия», 13 грудня 1963 р.

¹⁸ Пленум Центрального Комітета Коммунистической партии Советского Союза 9—13 декабря 1963 года, стор. 91.

¹⁹ Л. Ф. Гайдуків. КП Украины — организатор борьбы рабочих и инженерно-технической интеллигенции за ускоренное развитие химической промышленности. УССР, К., 1968, стор. 15.

Вклад колективів машинобудівних підприємств у розвиток хімічної промисловості став ще вагомішим у роки восьмої п'ятирічки. В цей час партія та уряд приділяли особливу увагу організації виробництва сучасного технологічного обладнання для індустрії мінеральних добрив. У 1968—1969 рр. машинобудівні заводи Міністерства хімічної промисловості УРСР випустили обладнання і запасних частин до нього на 1640 тис. крб. при завданні 980 тис. крб., що дало змогу тільки у 1969 р. встановити на хімічних підприємствах України нового устаткування на 1036 тис. крб. при плані 301 тис. крб.²⁰ Загалом за 1966—1970 рр. здійснено комплексну механізацію Ровенського заводу азотних добрив, Черкаського хімкомбінату, ряду цехів, відділень, дільниць на Горлівському азотнотуковому заводі, Дніпродзержинському і Северодонецькому хімкомбінатах²¹.

Значний приріст потужностей по виробництву мінеральних добрив та іншої хімічної продукції, підвищення технічної оснащеності підприємств галузі створювали сприятливі передумови для успішної роботи хіміків. Прагнучи допомогти трудівникам села, колективи хімічних підприємств республіки показували зразки самовідданої праці. Так, за почином киян робітники та інженерно-технічні працівники Дніпродзержинського азотнотукового заводу вирішили достроково виконати завдання 1960 р. і дати селу понад план тисячі тонн мінеральних добрив²². У боротьбі за виконання взятих зобов'язань попереду йшли кращі виробничники, ударники комуністичної праці Н. Г. Креч, О. Т. Косяченко, Є. Ф. Рембівська, М. М. Ілляшевич та багато інших. Наприклад, Марія Ілляшевич, апаратниця цеху мінеральних добрив, за рахунок скорочення втрат азоту додатково до завдання щозміни виробляла більше 300 кг добрив²³.

Успішно виконували замовлення для села також колективи Северодонецького і Лисичанського хімкомбінатів, збільшували виробництво добрив і гербіцидів хіміки Горлівки, Запоріжжя, Києва, Черкас. Важливими факторами збільшення випуску хімічної продукції були вдосконалення техніки і технології, краще використання устаткування, впровадження наукової організації праці. Завдяки цьому колектив Запорізького коксохімічного заводу в жовтні 1960 р. досяг рівня виробництва мінеральних добрив, запланованого на 1965 р.²⁴

Внаслідок напруженої праці з 1959 до 1963 р. колективи хімічних підприємств України виробили 1 млн. т мінеральних добрив понад план²⁵, а випуск хімічних засобів захисту рослин зріс з 5,9 тис. т у 1958 р. до 12,6 тис. т у 1963 р.²⁶

Незважаючи на це, на березневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС зазначалося, що виробництво хімічної продукції значно відстає від потреб колгоспів і радгоспів²⁷. Говорячи про важливу роль, яку відіграє хімія у справі дальшого піднесення сільського господарства,

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-5000, оп. 1, спр. 922, арк. 51; спр. 924, арк. 7.

²¹ Науково-технічний прогрес у народному господарстві Української РСР та його ефективність, К., 1971, стор. 29.

²² «Київська правда», 19 січня 1960 р.; «Серп і молот» (орган парткому, заводського комітету профспілки і заводоуправління Дніпродзержинського азотнотукового заводу), 7, 28 січня 1960 р.

²³ «Серп і молот», 6 лютого, 6 червня 1960 р.

²⁴ «Запорізька правда», 6 листопада 1960 р.

²⁵ Засідання Верховної Ради Української РСР п'ятого скликання (восьма сесія). Стенографічний звіт, К., 1963, стор. 8.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4820, оп. 20, спр. 36, арк. 22, 54.

²⁷ Пленум Центрального Комітета Коммунистической партии Советского Союза 24—26 марта 1965 года. Стенографический отчет, М., 1965, стор. 41.

Л. І. Брежнев у доповіді на Пленумі наголошував: «Треба цілком ясно уявити собі, що ефективність усіх намічених заходів набагато зросте при здійсненні широкої хімізації сільського господарства. Хімічна промисловість повинна поліпшити свою роботу, прискорити темпи виробництва і поставок високоякісних мінеральних добрив, отрутохімікатів, гербіцидів і дефоліантів»²⁸.

Важливою ділянкою роботи хіміків стало поліпшення якості мінеральних добрив, в основному, за рахунок збільшення випуску туків у гранульованих формах. Цей вид добрив краще засвоюється рослинами, не злежується, зручніший для перевезень, дає більший урожай. Тому робітники та інженерно-технічні працівники хімічних підприємств невпинно нарощували виробництво добрив у гранулах. Так, колектив Вінницького хімкомбінату ім. Я. М. Свердлова, який першим у країні освоїв випуск гранульованих добрив, уже в 1967 р. за рівнем їх виробництва вийшов на рубіж 1970 р. З другого півріччя 1967 р. всі підприємства галузі почали випускати азотні добрива тільки в гранульованому вигляді²⁹.

Із збільшенням обсягу виробництва туків зростали витрати на їх транспортування, зберігання та внесення в ґрунт. Тому проблема підвищення концентрації поживних речовин у мінеральних добривах набувала великого народногосподарського значення. Вирішуючи її, колективи хімічних підприємств розширювали асортимент туків за рахунок складних і складнозмішаних добрив: карбаміду, хлористого калію, подвійного суперфосфату і т. ін. За роки восьмої п'ятирічки значно зросла частка висококонцентрованих добрив у загальному обсязі випущених туків. Якщо в 1965 р. виробництво подвійного суперфосфату становило 6,5% від загального обсягу вироблених добрив, то в 1970 р. — 22%; частка хлористого калію зросла, відповідно, з 31% до 72%³⁰. При застосуванні складних і складнозмішаних добрив відпадає необхідність вносити в ґрунт кілька видів добрив, завдяки чому скорочуються витрати праці й часу трудівників ланів.

Розробляючи і здійснюючи заходи щодо поліпшення якості та розширення асортименту мінеральних добрив, хіміки водночас нарощували темпи випуску продукції для потреб села. Особливих успіхів у цій справі було досягнуто протягом 1967—1970 рр.

Так, лише за 9 місяців 1967 р. промисловість України випустила понад завдання 254,2 тис. т мінеральних добрив та 1099 т отрутохімікатів. Свій вагомий здобуток хіміки присвятили 50-річчю Великого Жовтня³¹.

Нове піднесення трудового ентузіазму радянських людей викликала постанова ЦК КПРС про підготовку до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. В соціалістичному змаганні, присвяченому знаменній даті, взяло участь більше 98% робітників, інженерно-технічних працівників і службовців підприємств хімічної промисловості республіки, які зобов'язалися довести в 1970 р. випуск мінеральних добрив до 10,6 млн. т³².

²⁸ Л. І. Брежнев. *Ленінським курсом*. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 82.

²⁹ «Комуніст України», 1969, № 11, стор. 27; «Радянська Україна», 5 грудня 1967 р.

³⁰ «Химия в сельском хозяйстве» (орган Міністерства хімічної промисловості СРСР і Міністерства сільського господарства СРСР), 1970, № 12, стор. 2.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-5000, оп. 1, спр. 326. арк. 50—51.

³² «Химическая промышленность Украины» (науково-виробничий збірник Міністерства хімічної промисловості УРСР і Українського республіканського правління Всесоюзного хімічного товариства ім. Д. І. Менделєєва), 1970, № 2, стор. 13; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-5000, оп. 1, спр. 616, арк. 18.

У ході підготовки до свята передові колективи хімічних заводів, кращі виробничники виступали зачинателями патріотичних починань, спрямованих на успішне виконання і перевиконання п'ятирічки, дострокові поставки селу «вітамінів» землі. На початку 1969 р. на підприємствах великої хімії розгорнувся рух за звання «Ударник Ленінської вахти». Його учасники зобов'язалися виконати завдання восьмої п'ятирічки до 22 квітня 1970 р. Одним з перших у республіці це почесне звання завоював ініціатор змагання апаратник Северодонецького хімкомбінату В. Т. Дрокін, який виконав п'ятирічну програму в листопаді 1969 р.³³ На Калуському хіміко-металургійному комбінаті в це змагання включилися 327 передовиків. Їх самовіддана праця значною мірою сприяла успіхові усього колективу, який виробив понад завдання 1970 р. 28 тис. т калійних добрив — майже в 6 разів більше, ніж передбачалося соціалістичними зобов'язаннями³⁴.

Хороших успіхів досягли також колективи Дніпродзержинського хімкомбінату, Роздольського гірничо-хімічного комбінату, Чернігівського комбінату хімволокна, які було нагороджено Ленінськими Ювілейними Почесними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС³⁵.

У 1970 р. на Україні вироблено понад 11,5 млн. т мінеральних добрив, тобто в 3,4 раза більше, ніж у 1959 р. Випуск хімічних засобів захисту рослин досяг на кінець восьмої п'ятирічки 34,6 тис. т проти 5,9 тис. т у 1959 р.³⁶ Все це дало змогу значно розширити застосування хімії в колгоспно-радгоспному виробництві. Так, з 1958 до 1970 р. поставки мінеральних добрив сільському господарству республіки зросли в 4,7 раза; якщо в 1958 р. на 1 га ріллі припадало в середньому 13,9 кг мінеральних добрив (у перерахунку на 100% вміст поживних речовин), то в 1970 р. — 65,6 кг³⁷. Хімізація колгоспного і радгоспного виробництва відкрила широкі можливості для підвищення врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва. За підрахунками економістів, реалізація сільськогосподарської продукції, одержаної додатково внаслідок застосування мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин, дала країні в 1959—1970 рр. більше 21 млрд. крб. чистого прибутку³⁸.

Важливе місце в діяльності робітничого класу, спрямованій на зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства, займає його участь у проведенні широкої програми меліорації земель. Підрахунки економістів свідчать, що у середньому по країні 1 га зрошуваних земель за продуктивністю дорівнює 7 га незрошуваних³⁹.

В. І. Ленін тісно пов'язував необхідність здійснення меліоративних робіт із розв'язанням загальних завдань піднесення соціалістичного виробництва, поліпшенням становища селян. «Зрошення особливо важливе, щоб піднести землеробство і скотарство що б то не стало...» —

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-5000, оп. 1, спр. 616, арк. 22.

³⁴ «Калуський хімік» (орган партійного комітету і дирекції Калуського хіміко-металургійного комбінату та парткому і управління тресту «Хімметалургбуд» ім. 50-річчя Радянської України), 13 лютого, 13 березня, 28 червня, 29 грудня 1970 р.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-5000, оп. 1, спр. 616, арк. 21.

³⁶ Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 114; Народне господарство Української РСР в 1970 році, стор. 139.

³⁷ Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 240; Народне господарство Української РСР в 1970 році, стор. 232.

³⁸ Л. З л о м а н о в, И. Р ы б а к о в. Промышленность — сельскому хозяйству. М., 1966, стор. 52; «Радянська Україна», 13 березня 1973 р.

³⁹ В. М. Т р е г о б ч у к. Эффективность капитальных вложений у зрошення земель на Україні, К., 1972, стор. 23.

підкреслював він.— Відразу постаратися поліпшити становище селян і почати великі роботи електрифікації, зрошення. Зрошення найбільше потрібне і найбільше перетворить край, відродить його, поховає минуле, зміцнить перехід до соціалізму»⁴⁰.

Іригаційне будівництво ведеться в нашій країні, в тому числі і в Українській РСР, з перших років існування Радянської влади. У 50-х роках роботи в цьому напрямку активізувалися: поряд із спорудженням силами колгоспів і радгоспів ділянок малого зрошення почалося будівництво великих державних зрошувальних систем. У 1952—1958 р. в республіці було збудовано державні зрошувальні системи на площі 48 тис. га⁴¹.

Розглядаючи прискорення цих робіт як один з важливих заходів щодо розвитку сільського господарства, КПРС і Радянський уряд у роки комуністичного будівництва приділяли їм неослабну увагу. Великі завдання в цій галузі було накреслено в рішеннях XXI з'їзду КПРС і XX з'їзду Комуністичної партії України. Борючись за втілення їх у життя, колективи водогосподарських організацій республіки тільки в 1959 р. обводнили більше 35 тис. га земель, осушили 29 тис. га, ввели в експлуатацію близько 2 тис. артезіанських свердловин. Активно сприяли розвиткові меліорації робітники промислових підприємств, будов, транспорту. Лише в 1964—1965 рр. завдяки шефській допомозі робітничого класу в колгоспах і радгоспах республіки було зрошено 94 тис. га земель⁴².

Обсяг меліоративних робіт особливо зріс після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС. Розвиваючи його рішення, ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли ряд постанов, якими було визначено конкретні шляхи підвищення родючості земель. Травневий (1966 р.) Пленум ЦК КПРС накреслив перспективу докорінної перебудови матеріально-технічної бази сільського господарства на основі широкого розвитку меліорації, розробив конкретний план робіт на найближчі десять років. Пленум закликав працівників промисловості все зробити для забезпечення потреб меліорації⁴³.

Для втілення в життя намічених планів виділялися великі капіталовкладення. Якщо в 1961—1965 рр. вони дорівнювали 475 млн. крб., то в 1966—1970 рр.— 1200 млн. крб.⁴⁴

Одним з основних завдань було швидке нарощування потужностей існуючих і створення нових великих будівельних організацій, укомплектування будов кваліфікованими кадрами і створення їм необхідних житлових та культурно-побутових умов. Внаслідок постійного піклування Комуністичної партії кількість працюючих у будівельних водогосподарських організаціях УРСР непинно зростала і в 1970 р. досягла 57 800 чол. проти 12 540 чол. у 1958 р.⁴⁵ Кількість будівельних трестів Міністерства меліорації і водного господарства УРСР протягом 1966—1970 рр. подвоїлась⁴⁶. Створювалася виробнича база будівництва— підприємства будівельної індустрії та промисловості будівельних матеріалів, було розпочато спорудження об'єднаних баз будіндустрії, а також великих спеціалізованих заводів збірного залізобетону, ремонтних заводів і баз механізації.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 287—288.

⁴¹ А. С. Якимчук. Боротьба КП України за розвиток зрошуваного землеробства в республіці (1959—1965 рр.).— «УІЖ», 1968, № 9, стор. 33.

⁴² «Робітнича газета», 24 червня 1966 р.

⁴³ Матеріали травневого (1966 року) Пленуму ЦК КПРС, К., 1966, стор. 3—8.

⁴⁴ «Сільські вісті», 24 червня 1966 р.; «Правда України», 5 лютого 1971 р.

⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 9, спр. 1521, арк. 28.

⁴⁶ «Правда України», 5 лютого 1971 р.

Колективи підприємств-постачальників, усвідомлюючи важливість своєчасного забезпечення потреб меліораторів, брали і успішно виконували підвищені соціалістичні зобов'язання. Так, робітники та інженерно-технічні працівники Добропільського заводу залізобетонних виробів тресту «Донбасводбуд» зобов'язалися виконати план 1966 р. до 20 грудня і дати понад завдання 600 м³ залізобетону. З ініціативи бригади арматурників, керованої М. А. Трояном, на заводі виник рух за оволодіння двома-трьома суміжними професіями. Завдяки цьому бетонники в середньому виконували норми на 136%, арматурники — на 142%, такелажники — на 154%. У другому півріччі 1966 р. на підприємстві розгорнулося змагання під девізом «Передові методи праці — відстаючим!» Перед у ньому вели кращі виробничники — члени бригади бетонників на чолі з М. М. Яницькою, бригада такелажників Ф. Ф. Ігнашина, бригада формувальників Ю. П. Волощука. Поширення цих та інших форм боротьби за підвищення продуктивності праці сприяло тому, що вже 7 грудня завод виконав завдання 1966 р. і випустив додатково до плану 1439 м³ залізобетону.

У роки восьмої п'ятирічки успішно працювали також колективи Петровського, Самарівського і Селидівського заводів залізобетонних виробів, Джанкойського ремонтно-механічного заводу та інших підприємств Міністерства меліорації і водного господарства УРСР. Тільки протягом 1970 р. вони випустили будівельних матеріалів, обладнання, запасних частин на 49 млн. крб. при завданні 45 млн. крб. Виробництво залізобетону для водогосподарського будівництва зросло з 265 тис. м³ у 1965 р. до 557 тис. м³ у 1970 р.⁴⁷

Неодмінною умовою виконання великої програми меліоративних робіт було підвищення технічної озброєності будівельних організацій. Постійно дбаючи про зростання парку будівельних і меліоративних машин, партійні органи водночас спрямовували увагу колективів машинобудівних підприємств і конструкторських організацій на створення досконаліших землерийних агрегатів, дощувальних машин тощо.

Робітники й інженерно-технічні працівники підприємств, що забезпечували потреби меліораторів, самовіддано боролися за збільшення випуску продукції. Підтримуючи заклик трудящих Луганської області примножувати фонд надпланової продукції і прибутку ювілейного 1967 р., колектив київського заводу «Червоний екскаватор» включився у змагання за право носити ім'я Великого Жовтня. В авангарді, як і завжди, йшли комуністи, кращі виробничники В. К. Семинський, В. П. Столяренко, М. Н. Кучеренко, А. Л. Ліплянський, Ф. В. Макогон та ін. Так, токар механічного цеху № 1 Столяренко викликав на змагання токарів Михайлова і Борисова з Ленінградського та Дмитрівського екскаваторних заводів і зобов'язався виконати особистий п'ятирічний план за 3 роки. Завдяки вдосконаленню технології, підвищенню культури виробництва, впровадженню наукової організації праці комуніст Столяренко з честю додержав слова: завершив виконання п'ятирічної програми ще в червні 1968 р., тобто за 2,5 роки. Натхнення праця передовиків значною мірою забезпечила успіх усього колективу, який за 2,5 роки восьмої п'ятирічки випустив понад план більше 500 екскаваторів. Свій успіх кияни присвятили 50-річчю Комуністичної партії України⁴⁸.

⁴⁷ «Правда України», 5 лютого 1971 р.

⁴⁸ «Червоний екскаватор» (орган партійного комітету, завкому профспілки, комітету ЛКСМУ та дирекції ордена Трудового Червоного Прапора заводу «Червоний екскаватор»), 16 серпня, 18 жовтня 1967 р., 12 червня, 10 липня 1968 р.

В 1959—1970 рр. машинобудівні підприємства значно збільшили випуск будівельної техніки: екскаваторів — з 2232 (1958 р.) до 7871 (1970 р.), тракторних скреперів, відповідно, — з 1610 до 5760 штук⁴⁹ і т. д. Тільки за 1966—1970 рр. в УРСР створено 119 типів нових будівельних та землерийних машин⁵⁰. Це дало змогу значно поліпшити забезпечення водогосподарських організацій, а також колгоспів високоякісною технікою і устаткуванням. З 1959 до 1970 р. кількість екскаваторів у будівельних організаціях Міністерства меліорації УРСР зросла з 253 до 2802, бульдозерів — з 455 до 2866, скреперів — з 408 до 2582. Якщо в 1958 р. в колгоспах і радгоспах республіки було близько 800 дощувальних машин і установок, то в 1970 р. — 14 500⁵¹.

Розвиток і зміцнення виробничо-технічної бази водогосподарських організацій сприяли зростанню темпів меліоративних робіт, поліпшенню якості зрошувальних та осушувальних систем, здійсненню великого обсягу різноманітних заходів щодо підвищення родючості ґрунтів. Лише в 1966—1967 рр. на Україні було зрошено 190 тис. га земель, тобто майже стільки ж, як з 1917 до 1957 р.⁵²

У наступні роки масштаби водогосподарського будівництва продовжували зростати. Хороших показників у соціалістичному змаганні на честь 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, XXIV з'їзду КПРС досяг колектив тресту «Дунайводбуд». Передовики виробництва, члени бригади монтажників БМУ-16 під керівництвом В. О. Суханя, бетонники БМУ-18 на чолі з Т. А. Стрельцовим, скреперисти пересувної мехколони № 98 Р. Т. Лукашевича та багато інших виконували норми виробітку на 140—190%. Успішній роботі колективу тресту сприяли широке застосування прогресивних методів будівництва, ефективне використання засобів механізації, впровадження сітьового графіку. За підсумками Всесоюзного соціалістичного змагання у III кварталі 1970 р. колектив тресту «Дунайводбуд» одержав перехідний Червоний Прапор Міністерства меліорації і водного господарства СРСР і ЦК профспілки робітників і службовців сільського господарства і заготівель. В цілому по республіці в 1970 р. будівельні організації Міністерства меліорації виконали робіт на 325,44 млн. крб., тобто на 25,86 млн. крб. більше плану і майже в 2 рази більше, ніж у 1965 р.

Важливим фактором зростання площі зрошуваних та осушених земель у цей період, як і раніше, була шефська допомога колгоспам і радгоспам з боку колективів промислових підприємств, будов і транспорту.

Внаслідок постійного піклування Комуністичної партії, наполегливої праці робітничого класу, трудівників села, всього радянського народу в 1970 р. площа зрошуваних земель у республіці досягла 923,3 тис. га, тобто збільшилася проти 1958 р. майже в 4 рази, а осушених, відповідно, 1594,3 тис. га і в 1,5 раза⁵³.

У 1959—1970 рр. на Україні було збудовано ряд зрошувальних і осушувальних систем: Бортницьку, Інгuleцьку, Трубизьку, почалося спо-

⁴⁹ Народне господарство Української РСР в 1970 році, стор. 145; Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 117.

⁵⁰ Народне господарство Української РСР в 1970 році, стор. 146 (підрахунки автора).

⁵¹ Архів Міністерства сільського господарства УРСР, ф. 1, оп. 25, спр. 1, арк. 12—13; оп. 18, спр. 1, арк. 39—40; ф. 27, оп. 1, спр. 95, арк. 28—29; оп. 46, спр. 438, арк. 27 (підрахунки автора).

⁵² «Правда України», 31 січня 1968 р.; Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 235; К. К. Шубладзе. Меліорація земель, М., 1970, стор. 57.

⁵³ Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 237; Народне господарство Української РСР в 1970 році, стор. 233 (підрахунки автора).

рудження першої черги Каховської зрошувальної системи і Північно-Кримського каналу. Вжито заходів до кращого використання меліорованих земель, поліпшення лук і пасовищ, ліквідації водної та вітрової ерозії ґрунтів⁵⁴. Тільки у 1966—1970 рр. проведено вапнування 4,8 млн. га кислих ґрунтів, тобто в 2,5 рази більше, ніж за попередню п'ятирічку⁵⁵. Все це сприяло збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції, зміцненню економіки колгоспів і радгоспів. Так, середньорічна урожайність зернових культур за восьму п'ятирічку зросла майже на 4 ц і становила 21,4 ц з гектара⁵⁶. В 1970 р. зрошувані землі у республіці займали трохи більше 2% площі сільськогосподарських угідь, а валова продукція, вирощена на них, становила 5% всієї продукції землеробства⁵⁷. На липневому (1970 р.) Пленумі ЦК КПРС Л. І. Брежнев говорив: «Хоч обсяг робіт, виконаних за останні роки по меліорації земель, ще не такий великий, ми дедалі більше відчуваємо плоди цієї винятково важливої для нашої країни справи»⁵⁸.

У напруженій боротьбі за великий хліб особливо яскраво проявився нерозривна єдність інтересів міста й села, сила непорушного союзу робітників і селян, усіх трудящих нашої великої Батьківщини.

⁵⁴ «Радянська Україна», 25 липня 1970 р.; К. К. Шубладзе. Назв. праця, стор. 57—59.

⁵⁵ «Робітнича газета», 24 червня 1966 р.; «Правда України», 28 березня 1971 р.

⁵⁶ XXIV з'їзд Комуністичної партії України (17—20 березня 1971 року). Стенографічний звіт, К., 1972, стор. 39.

⁵⁷ В. М. Трегубчук. Назв. праця, стор. 23.

⁵⁸ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 3, стор. 80.

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ЗМІЦНЕННЯ КОМСОМОЛЬСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ В 1946—1950 рр.

В. Г. ВРУБЛЕВСЬКИЙ

Перші післявоєнні роки займають важливе місце в діяльності ВЛКСМ. В той час партія поставила перед комсомолом завдання — мобілізувати членів спілки, всіх юнаків і дівчат на відбудову зруйнованого народного господарства і дострокове виконання четвертого п'ятирічного плану. Це завдання комсомол міг успішно виконати лише в результаті організаційного зміцнення своїх рядів, активізації первинних організацій.

Особливого значення це питання набувало на Україні. Після зволення республіки від німецько-фашистських загарбників партійні і комсомольські органи провели значну роботу щодо відновлення і створення комсомольських організацій. На початку 1945 р. в Українській РСР діяло 24 обкоми, 72 міськкоми, 813 райкомів ЛКСМУ і 53 389 первинних організацій, які в більшості були нечисленними. На кінець 1946 р. в 60% відновлених та створених комсомольських організаціях налічувалося від 3 до 10 членів ВЛКСМ¹. XV Пленум ЦК КП(б)У (березень 1947 р.), обговоривши питання «Про заходи по виконанню постанови ЦК ВКП(б) «Про заходи піднесення сільського господарства

¹ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, К., 1968, стор. 404; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 2, спр. 233, арк. 55.

в післявоєнний період», поставив перед партійними і комсомольськими органами завдання дальшого організаційно-політичного зміцнення комсомольських організацій; щоб кожна первинна організація стала справжнім, бойовим ватажком молоді і помічником партії у виконанні накреслень першої післявоєнної п'ятирічки².

Успішна мобілізація комсомольців і молоді на розв'язання завдань, накреслених планом відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр., піднесення організаційної та ідейно-виховної роботи комсомольських організацій значною мірою залежали від правильного добору і виховання численного загону комсомольських працівників та активістів, які повинні були очолити роботу первинних організацій та комітетів комсомолу.

В. І. Ленін підкреслював, що вирішувати питання добору того чи іншого працівника потрібно всебічно: «а) з точки зору добросовісності, б) з політичної позиції, в) знання справи, г) адміністраторських здібностей...»³. Партія постійно керувалася цими настановами.

Вже наприкінці 1946 р. з 5645 комсомольських працівників України 2783 були членами і кандидатами в члени партії, 3870 чол. мали середню, незакінчену вищу і вищу освіту. На 1 січня того ж року серед 50 473 секретарів первинних комсомольських організацій 13 328 мали середню, 1097 — незакінчену вищу та вищу освіту, 1777 були комуністами, майже половина мали стаж комсомольської роботи більше року⁴.

XIII Пленум ЦК КП(б)У (серпень 1946 р.), обговоривши рішення ЦК ВКП(б) «Про підготовку, добір і розподіл керівних партійних та радянських кадрів в українській партійній організації», зобов'язав усі парторганізації докорінно поліпшити роботу з цього питання, особливо увага зверталася на ідейне виховання кадрів⁵. Все це повністю стосувалося й роботи з керівними комсомольськими працівниками.

Партійні організації республіки стали більше приділяти уваги вивченню ділових і політичних якостей керівних працівників і активістів та висуненню в апарат комсомольських органів перевірених на низовій роботі членів ВЛКСМ. Значних успіхів у цій справі досягли, наприклад, партійні та комсомольські органи Дніпропетровської області. Тільки під час звітів і виборів, що проходили у грудні 1947 р.—січні 1948 р., першими та другими секретарями райкомів і міськкомів ЛКСМУ тут було обрано 46 активістів з низової роботи, 17 працівників висунуто на партійну роботу⁶.

Увага партійних органів до комсомольських кадрів сприяла тому, що в республіці рік у рік зменшувалась їх плінність, поліпшувався якісний склад. Так, у 1947 р., порівняно з попереднім, серед секретарів обкомів кількість комуністів збільшилася з 79% до 93,8, а серед перших секретарів міськкомів, райкомів ЛКСМУ — до 94,6%. Кількість секретарів міськкомів, райкомів комсомолу, які не мали середньої освіти, зменшилась до 13,3%. Про поліпшення роботи з кадрами свідчить і те, що під час звітів і виборів 1947—1948 рр. на партійну роботу було рекомендовано 123 перших секретарі міськкомів і райкомів ЛКСМУ проти 13 чол. у 1946 р. На 1 січня 1948 р. поліпшився якісний склад і секретарів первинних комсомольських організацій. На 539 чол.

² Про заходи по виконанню постанови ЦК ВКП(б) «Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період». Постанова XV Пленуму ЦК КП(б)У, Львів, 1947, стор. 74—75.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 45, стор. 184.

⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 3, спр. 848, арк. 82; оп. 9, спр. 18, арк. 7; спр. 83, арк. 4.

⁵ «Партробітник України», 1946, № 8, стор. 10—11.

⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 6; спр. 24, арк. 11.

зросла кількість секретарів з вищою і незакінченою вищою та на 1416 чол. з середньою освітою⁷.

В досліджуваний період партійні організації республіки під керівництвом ЦК ВКП(б) значно поліпшили добір і розстановку комсомольських ватажків. Наприкінці 1950 р. серед звільнених комсомольських працівників республіки партійне ядро збільшилось до 54,2%, вищим став і їх освітній рівень⁸.

Партійні органи приділяли велику увагу навчанню комсомольських кадрів. Підготовка і перепідготовка комсомольських працівників, переважна більшість яких зовсім не мала досвіду роботи, здійснювалась через систему партійних шкіл і короткотермінових курсів. На початок 1946 р. 152 працівники закінчили комсомольське відділення річної партійної школи при ЦК КП(б)У, 22 — Центральну комсомольську школу при ЦК ВЛКСМ, на шестимісячних курсах при обкомах партії пройшли підготовку 608 чол., в тому числі 259 секретарів міськкомів, райкомів ЛКСМУ⁹. Наприкінці року в комсомолі склалася чітка система навчання. В центральній комсомольській дворічній школі готувалися працівники обласного, крайового і республіканського масштабів, при ній діяли шестимісячні курси перепідготовки секретарів, завідуючих відділами обкомів, крайкомів і ЦК ЛКСМ союзних республік та їх заступників, а також секретарів міськкомів великих міст.

Значна увага надавалася також навчанню комсомольських працівників на місцях. Для цього встановлювалася система семінарів при обкомах, крайкомах і ЦК ЛКСМ союзних республік. Раз на рік проводилися 10-денні семінари для перших та других секретарів райкомів, міськкомів комсомолу, 5-денні — для завідуючих відділами, 3—5-денні — для завідуючих секторами обліку, інструктивні наради для працівників міськкомів, райкомів скликалися раз в 2—3 місяці. При райкомах, міськкомах комсомолу раз на рік проводилися 5-денні семінари для секретарів первинних комсомольських організацій колгоспів та 2—3 денні семінари один раз на 2 місяці для решти секретарів¹⁰.

В 1946 р. на базі республіканських партійної і пропагандистської шкіл була створена республіканська партійна школа при ЦК КП(б)У з дворічним строком навчання, де було відкрито і комсомольське відділення. Комсомольські відділення діяли також при обласних партійних школах у Харкові, Сталіно (нині Донецьк), Одесі, Дніпропетровську і Львові, а пізніше — в Ужгороді, Станіславі (нині Івано-Франківськ) і Тернополі. Значну роботу у справі перепідготовки партійних, радянських і комсомольських працівників проводили й партійні курси при республіканській партійній школі та при 14 обкомах КП(б)У¹¹.

Влітку 1948 р. відбувся перший випуск слухачів комсомольських відділень республіканської партійної школи та обласних партшкіл, а також Центральної комсомольської школи (ЦКШ). 24 працівники закінчили комсомольське відділення партійної школи при ЦК КП(б)У, 29 — ЦКШ, більше 100 чол. — обласні партійні курси. Всього по республіці комсомольські відділення партшкіл та ЦКШ щорічно закінчувало близько 120 чол., перепідготовку на партійних курсах проходило близько 400 чол. за випуск¹².

⁷ Там же, оп. 3, спр. 859, арк. 130—134; оп. 6, спр. 1477, арк. 2—4.

⁸ Там же, оп. 6, спр. 1527, арк. 18—19.

⁹ Там же, оп. 3, спр. 876, арк. 34.

¹⁰ «Комсомольский работник», 1947, № 12, стор. 11—12.

¹¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, спр. 589, арк. 18; В. І. Юрчук. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.), К., 1965, стор. 57—58.

¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 6, спр. 149, арк. 20, 39, 40—42; спр. 285, арк. 13; оп. 5, спр. 8, арк. 248.

Існуюча система підготовки і перепідготовки комсомольських працівників не могла повністю вирішити кадрової проблеми. Ось чому ЦК КП(б)У та ЦК ЛКСМУ дбали про поліпшення підготовки комсомольських працівників на місцях. Насамперед треба було підняти загальноосвітній рівень комсомольських працівників.

Значну увагу цій справі приділяли, наприклад, партійні та комсомольські організації Київської області. Навчання комсомольських працівників неодноразово обговорювалося на бюро обкому партії, обкому ЛКСМУ. На 1 липня 1949 р. у вузах, технікумах і школах робітничої та сільської молоді навчалось 110 працівників області, а на 1 січня 1950 р. — 208 чол. (48% від загальної кількості). У Жовтневому, Дарницькому, Богуславському, Димерському, Ротмістрівському, Лисянському та Вищедубечанському районах навчалися всі комсомольські працівники¹³.

В Ровенській, Одеській та Кіровоградській областях обкоми комсомолу склали перспективні плани навчання кадрів, проводили співбесіди з комсомольськими працівниками. Ровенський обком ЛКСМУ, наприклад, тільки за 6 місяців 1948 р. провів 35 таких співбесід, заочно у вузах і технікумах тут вчилось 48 чол.¹⁴ На 1 липня 1950 р. у вузах, технікумах і школах робітничої та сільської молоді в цілому по республіці навчалось 2122 проти 1420 на 1 січня 1947 р.¹⁵ На кінець досліджуваного періоду поліпшився якісний склад секретарів обкомів, міськкомів та райкомів ЛКСМУ. Серед 108 секретарів обкомів 36 були з вищою освітою, 62 навчалися у вузах, з 927 перших секретарів міськкомів, райкомів 756 мали вищу і середню освіту, а 533 чол. навчалися у вузах і технікумах. Кількість секретарів з неповною середньою освітою зменшилася до 129 чол. (14%)¹⁶.

Партійні організації республіки приділяли багато уваги марксистсько-ленінському навчанню комсомольських працівників і активістів. На Харківщині, наприклад, у 1949 р. всі комсомольські працівники були охоплені різними формами навчання: 105 чол. навчалось у вузах, 34 — в технікумах, 10 — у вечірньому університеті марксизму-ленінізму, 13 — у вечірніх школах, 93 — в райпартшколах, 57 — самостійно. В 1948—1949 рр. обком ЛКСМУ провів 3 науково-теоретичні конференції; співбесідами з теоретичних питань було охоплено 22 секретарі та 27 завідуючих відділами райкомів, міськкомів ЛКСМУ¹⁷.

На 1 липня 1950 р. в республіці з 6430 комсомольських працівників навчалось 6059 чол., в тому числі 17 — у заочній Вищій партійній школі, 137 — у вечірніх університетах марксизму-ленінізму, 2332 — у вечірніх райпартшколах, 1770 — у вузах і технікумах, 352 — у вечірніх школах робітничої і сільської молоді, 1451 — працювали над підвищенням політичного рівня самостійно¹⁸.

Успішна робота первинної організації багато в чому залежить від секретаря комсомольської організації. Саме тому партійні та комсомольські комітети повсякденно піклувалися про навчання цього найчисленнішого загону комсомольських кадрів.

Партійні органи республіки подавали значну допомогу у проведенні 10-денних семінарів секретарів колгоспних комсомольських організацій.

¹³ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 779, оп. 1, спр. 1106, арк. 240; спр. 1104, арк. 311; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 6, спр. 132, арк. 3.

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 5, спр. 8, арк. 211—212.

¹⁵ Там же, оп. 6, спр. 1712, арк. 111; оп. 9, спр. 18, арк. 6.

¹⁶ Там же, оп. 6, спр. 101, арк. 41; спр. 1515, арк. 6.

¹⁷ Там же, ф. 7, оп. 6, спр. 92, арк. 7.

¹⁸ Там же, спр. 1712, арк. 111.

Цей важливий захід райкоми партії взяли під свій контроль. Вони, зокрема, допомагали райкомам ЛКСМУ у доборі лекторів для читання лекцій. Активну участь в роботі семінарів брали відповідальні партійні працівники.

В досліджуваний період партійні організації республіки надавали важливого значення перебудові внутрішньої роботи комсомольських організацій, підвищенню їх бойовистості, активізації всіх комсомольців. Завдяки цьому стали регулярно проходити комсомольські збори, пленуми, активи, з 1945 р. відновлено проведення звітів і виборів.

ЦК КП(б)У вимагав від обкомів, міськкомів і райкомів партії поліпшити керівництво ідейно-політичною і організаційною роботою комсомолу, глибше вникати в її зміст, всебічно підтримувати і реалізовувати ініціативу комсомольських організацій, систематично обговорювати на засіданнях бюро та пленумах питання їх діяльності¹⁹.

Про увагу партійних органів до комсомольських організацій свідчить, наприклад, перелік питань, розглянутих Київським обкомом партії: «Про роботу Ставищанського РК ЛКСМУ і партійне керівництво РК КП(б)України комсомолом», «Про утворення і організаційно-політичне зміцнення сільських комсомольських організацій області», «Про роботу комсомольської організації колгоспу ім. Сталіна с. Пашківка Бишівського району», та ін. Всього протягом 1946—1950 рр. бюро заслухало 16 різноманітних питань, пов'язаних з роботою комсомольських організацій²⁰.

Значно поліпшилось партійне керівництво комсомолом також і з боку райкомів та міськкомів партії.

Обговорення питань комсомольської роботи на бюро і пленумах райкомів не було самоціллю. В рішеннях, які приймалися, накреслювалися заходи, необхідні для поліпшення діяльності комсомольських організацій. Райкоми партії систематично перевіряли хід виконання цих рішень і добивалися їх виконання.

Поліпшення внутрішньої роботи комсомольських організацій значною мірою залежало від рівня керівництва ними з боку обкомів, міськкомів і райкомів ЛКСМУ.

В більшості керівних комсомольських органів змінився стиль роботи, скоротилася кількість засідань, менше стало проявів формалізму і бюрократизму, поліпшився контроль за виконанням прийнятих рішень. Це дало змогу працівникам апарату глибше вникати у справи первинних організацій, оперативно і по-діловому керувати ними.

Велике значення для піднесення внутрішньої роботи та розгортання внутрікомсомольської демократії мали звіти і вибори.

Питання підготовки та проведення звітно-виборних зборів і конференцій у комсомолі обговорювалися на нарадах і семінарах секретарів парторганізацій. Для допомоги райкомам і міськкомам ЛКСМУ в період звітів і виборів партійні органи виділяли своїх активістів.

Організаційне зміцнення комсомольських організацій тісно пов'язане з ростом рядів ВЛКСМ. В роки четвертої п'ятирічки партійні та комсомольські організації значно поліпшили ідейно-виховну та агітаційно-масову роботу з позаспілковою молоддю. Для підготовки юнаків і дівчат до вступу в комсомол існувала широка мережа гуртків з вивчення Статуту ВЛКСМ. В результаті прийом у члени ВЛКСМ збільшувався. Так, у 1947 р. в комсомол по республіці було прийнято 250 355

¹⁹ Там же, ф. 1, оп. 145, спр. 749, арк. 23.

²⁰ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, спр. 982, 1008, 1038.

чол., в 1948 р.— 337 771, в 1949 р.— близько 400 тис. в 1950 р.— 497 513 чол.²¹.

Збільшення кількісного складу комсомольських організацій дало змогу обкомам комсомолу східних областей республіки з 1949 р. приступити до масового створення комсомольських груп та комітетів комсомолу. На 1 вересня 1949 р. на промислових підприємствах діяло близько 4 тис., а в колгоспах — більше 20 тис. комсомольських груп²².

В результаті організаційного зміцнення комсомольських організацій значно зріс їх авторитет серед молоді, поліпшилась внутрішнішня та ідейно-виховна робота. Комсомольські організації активно мобілізували юнаків і дівчат на дострокове виконання четвертого п'ятирічного плану. Особливого розмаху набрало соціалістичне змагання на честь 30-річчя ВЛКСМ, в якому брало участь 600 тис. юнаків і дівчат України. До 29 жовтня 1948 р. 6 тис. молодих робітників достроково виконали п'ятирічку, а 315 тис.— річні норми. В сільському господарстві за першість змагалось 25 тис. комсомольсько-молодіжних ланок високого врожаю²³.

Отже, завдяки постійній увазі і допомозі партійних організацій республіки в роки четвертої п'ятирічки була проведена значна робота щодо організаційного зміцнення комсомольських організацій. В результаті цього поліпшився якісний склад комсомольських працівників і активістів, зменшилась плінність кадрів, партійні і комсомольські організації стали більше приділяти уваги вихованню молоді. Зросла громадсько-політична активність комсомольців, пожвавилась робота комсомольських організацій, зміцніла внутрішнішня дисципліна. Все це сприяло тому, що комсомол республіки був на передньому краї боротьби за дострокове виконання завдань четвертої п'ятирічки.

²¹ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 7, оп. 6, спр. 537, арк. 6; спр. 114, арк. 4, 14, 17, 20; ф. 1, оп. 127, спр. 405, арк. 2; Архів ЦК ВЛКСМ, ф. 1, оп. 2, спр. 267, арк. 55 (підрахунки автора).

²² ПА ІПП ЦК КП України, ф. 7, оп. 6, спр. 112, арк. 43.

²³ ВЛКСМ в цифрах и фактах. М., 1949, стор. 89, 92; «Партійне життя», 1949, № 6, стор. 11.

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ МОРЯКІВ ЧОРНОМОРСЬКО-АЗОВСЬКОГО ФЛОТУ З ТРУДЯЩИМИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН (1921—1925 рр.)

О. Г. ЩЕГЛЕНКО

Пролетарський інтернаціоналізм, що виник ще в минулому сторіччі в ході класової боротьби робітників різних країн, особливо яскраво і дієво виявив свою силу після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Інтернаціональні зв'язки трудящих нашої країни в роки відбудовного періоду (1921—1925 рр.) досліджували радянські історики¹, але

¹ Э. Б. Генкина. Интернациональные связи рабочего класса СССР в годы восстановительного периода (1921—1925 гг.).— «Из истории рабочего класса и революционного движения. Памяти академика А. М. Панкратовой. Сборник статей», М., 1958; А. А. Макаренко. Мировой пролетариат — Стране Советов, К., 1963; Л. И. Яковлев. Интернациональная солидарность трудящихся зарубежных стран с народами Советской России. 1917—1922, М., 1964; Г. Я. Тарле. Дружбы Страны Советов, М., 1968, та ін.

роль моряків торгового флоту СРСР у встановленні й розвитку цих зв'язків вивчена ще недостатньо. Навіть у книзі А. Я. Панкратова, присвяченій діяльності профспілки транспортників на міжнародній арені², а також у нарисах історії Чорноморського пароплавства, Одеського і Миколаївського портів, профспілки робітників морського і річкового флоту³ це питання не дістало всебічного висвітлення.

Тим часом його вивчення безперечно становить науковий і політичний інтерес. Ленінське визначення «Транспорт — матеріальне знаряддя зв'язків із закордоном»⁴ дуже влучно підкреслює чи не найголовніше призначення морського торгового флоту, який є винятково важливим знаряддям міжнародних економічних зв'язків. Та й не тільки економічних. У своїй повсякденній роботі моряки більше, ніж будь-хто, зустрічаються з представниками інших країн. І цілком природно, що в розвитку інтернаціональних зв'язків трудящих СРСР радянським морякам належала особлива роль: вони першими приймали іноземних моряків на радянській землі і, перебуваючи в ті роки у закордонному плаванні, першими репрезентували Країну Рад перед широкими масами трудящих капіталістичного світу.

Методологічною основою при розкритті даної теми були праці В. І. Леніна, рішення з'їздів і конференцій нашої партії та постанови її Центрального Комітету. Джерелознавча база виявилась досить багатого: документи центральних і місцевих архівів, матеріали з'їздів і конференцій профспілки водників, звіти делегатів міжнародних конференцій транспортних робітників, протоколи зборів портових колективів та екіпажів суден, листи зарубіжних моряків⁵, преса досліджуваного періоду⁶. Значний інтерес становлять спогади комуністів — організаторів партійної і профспілкової роботи серед транспортних робітників, зокрема серед працівників морського транспорту⁷, і ряд праць, написаних видатним діячем радянського і міжнародного профспілкового руху генеральним секретарем Червоного Інтернаціоналу профспілок С. А. Лозовським⁸.

У розвитку зв'язків робітничого класу СРСР із зарубіжним пролетаріатом вирішальна роль належала ВКП(б) та Комуністичному Інтернаціоналу. Велику роботу в цьому напрямі проводив також Червоний Інтернаціонал профспілок (Профінтерн), що був тісно зв'язаний з Ко-

² А. Я. Панкратов. Международная деятельность советских профсоюзов (1918—1941 гг.), Горький, 1972.

³ Под флагом Родины. Очерки истории Черноморского пароходства, Одесса, 1967; Я. Штерштейн. Морские ворота Украины, Одесса, 1960; Б. Нестеровский. Огни на причалах. Очерк истории Николаевского морского порта, Одесса, 1972; На голубых дорогах. Очерки истории профсоюза рабочих морского и речного флота, М., 1965.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 122.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС: ф. 17, ф. 96, ф. 479, ф. 111; ЦДАЖР СРСР: ф. 5455, ф. 5504; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 29; ЦДАЖР УРСР: ф. 2767, ф. 2758; Одеський обласний державний архів, ф. 1965, та ін.

⁶ «Известия» [орган Одеського губернського комітету Комуністичної партії (більшовиків) України і губернського виконавчого комітету (далі «Известия» (Одеса)]; «Моряк» (профспілкова газета робітників морського транспорту Чорноморсько-Азовського басейну); «Южный транспорт» (орган Райполіту і Одеського бюро Дорпрофсожу, Політвідділу Чорномортрану і Одеського райкомвуду), 1920—1921 рр.

⁷ Г. П. Ачканов. Как мы боролись и строили свой союз, М., 1923; його ж. Международное движение транспортников, М.—Л., 1927, його ж. Железнодорожники в международном профдвижении, М., 1930, та ін.

⁸ С. Лозовский. Мировое наступление капитала и единый пролетарский фронт, М., 1922; його ж. Мировое профессиональное движение до и после войны, М., 1922; його ж. Москва или Амстердам? М., 1925; його ж. За единство международного профессионального движения, М., 1925; його ж. Пять лет Профинтерна, М., 1925.

мінтерном і твердо стояв на позиціях єдиного пролетарського фронту. Це міжнародне об'єднання революційних профспілок, засноване влітку 1921 р., виступало за єднання всіх пролетарських сил у боротьбі проти наступу капіталу й небезпеки нової імперіалістичної війни, за зближення робітників інших країн з робітничим класом СРСР.

Згуртуванню лав міжнародного пролетаріату всіляко перешкоджав Амстердамський інтернаціонал профспілок, який виник у 1919 р., був зв'язаний з опортуністичним 2-м Інтернаціоналом і об'єднував реформістські профспілки різних країн, спрямовуючи їх діяльність на зрив революційної боротьби робітничого класу. У 1919—1921 рр. з реформістських профспілок було виключено багатьох комуністів і революційно настроєних робітників, а ті профспілкові організації, в яких переважали прихильники революційної класової боротьби, повністю виводилися з Амстердамського інтернаціоналу. Радянські профспілки в його ряди не допускались. Тоді профспілкові центри, які перебували поза Амстердамським інтернаціоналом (ВЦРПС, Загальна конфедерація праці — найбільше профспілкове об'єднання Франції та багато ін.), а також опозиційні групи всередині реформістських профоб'єднань утворили Червоний Інтернаціонал профспілок.

Міжнародні комітети пропаганди, створені за рекомендацією I конгресу Профінтерну, повинні були шляхом пропагандистської роботи революціонізувати рядових членів реформістських профспілок, згуртувати революційні спілки робітників споріднених професій та революційні меншості в реформістських спілках і координувати їх дії⁹.

Енергійну діяльність розвинув Міжнародний комітет пропаганди транспортників (МКПТ). Особливо сильну опору він знайшов у профорганізаціях радянських водників. Ще в 1919 р. Всеросійська спілка робітників водного транспорту закликала робітників-транспортників усіх країн утворити єдиний пролетарський фронт. Але через складність міжнародної обстановки ця ініціатива відсутніх наслідків не дала. 1920 р. Всеросійська спілка водників зробила спробу вступити в Амстердамський інтернаціонал, але реформістські лідери останнього стали на перешкоді. Після створення Профінтерну профспілкові організації радянських водників стали найактивнішими провідниками його політики, спрямованої на згуртування робітників. Діяльну участь у цій роботі взяли моряки Чорноморсько-Азовського басейну. Їх представник Г. П. Ачканов був одним з керівників Міжнародного комітету пропаганди транспортників¹⁰.

Завдяки зусиллям МКПТ уже в серпні 1921 р., через три тижні після I конгресу Профінтерну, в Москві відбулася перша міжнародна конференція транспортників¹¹, на якій були представлені профспілки Радянської Росії, Німеччини, Франції, Англії, Голландії, Італії, Сполучених Штатів Америки, Аргентини та інших країн. Конференція приділила велику увагу інтернаціоналістській пропаганді і організаторській роботі серед моряків. Міжнародному комітетові пропаганди транспортників було запропоновано організувати свої бюро в портах різних

⁹ А. Я. Панкратов. Назв. праця, стор. 164.

¹⁰ Г. П. Ачканов (1887—1939) — судновий механік, член Комуністичної партії з 1904 р., ветеран революційного руху на Україні. В 1917 р. був одним з організаторів спілки чорноморських моряків і Всеросійської спілки робітників водного транспорту. Після виникнення Профінтерну був обраний членом бюро, а згодом — генеральним секретарем МКПТ. (Див.: От февраля к Октябрю. Из анкет участников Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1957, стор. 24—25; А. Я. Панкратов. Международная деятельность советских профсоюзов, стор. 166).

¹¹ Г. П. Ачканов. Международное движение транспортников, стор. 18.

країн¹². Такі бюро, при яких функціонували інтернаціональні клуби чоряків, незабаром з'явилися в ряді радянських портів, зокрема в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Феодосії, Маріуполі, Новоросійську, Поті й Батумі, за кордоном їх вдалося організувати тільки в Гамбурзі та Роттердамі¹³.

Працюючи під керівництвом МКПТ і місцевих партійних органів, портіві бюро Чорноморсько-Азовського басейну стали центрами активної пропаганди міжнародної пролетарської солідарності. Вони організовували для іноземних моряків лекції, доповіді, бесіди про міжнародне становище, профспілковий рух та революційні події в різних країнах, знайомили їх з життям радянських людей, влаштовували концерти, зустрічі з радянськими моряками і робітниками¹⁴.

Перші кроки діяльності інтернаціонального клубу моряків в Одесі знайшли широке висвітлення у місцевій пресі. Так, газета «Известия» повідомляла, що 4 грудня 1921 р. в клубі було влаштовано вечір для команд іноземних пароплавів, які стояли в Одеському порту. Голова клубу від імені радянських моряків привітав гостей і детально розповів їм про становище в Радянській країні. «Ви можете тут наочно переконатися, — сказав він, — у брехливості буржуазної пропаганди і тих наклепів на адресу більшовиків, які поширюються в капіталістичних країнах». Промова була перекладена на німецьку, турецьку та інші іноземні мови. Потім відбувся концерт. Іноземні моряки, дякуючи радянським товаришам за спільно проведений вечір, говорили, що він «сприятиме дальшому зближенню радянських та іноземних трудівників моря»¹⁵.

Того ж місяця відбулася ще одна цікава зустріч. Зібралися моряки різних національностей — англійці, німці, італійці, греки, турки, прийшов також представник англійських вуглекопів у Профінтерні, який перебував тоді в Одесі. Почалася жвава розмова: гості ставили численні питання на різні політичні теми, господарі — радянські моряки — відповідали. Глибоке враження справив на всіх виступ представника англійських вуглекопів, який закликав до пролетарської солідарності, до єднання сил у боротьбі за робітничу справу. Звертаючись до німецьких моряків, він запевняв їх у тому, що англійський народ не винен у тих тяжких умовах, в яких опинились німецькі трудящі внаслідок Версальського договору, нав'язаного Німеччині Антантою. Адже цей грабіжницький договір продиктували англійські капіталісти, а не робітники, і закінчив свою промову здоровцею на честь трудящих Країни Рад, які борються за інтереси робітників усього світу¹⁶.

Яскравою демонстрацією міжнародної пролетарської солідарності була зустріч з екіпажем італійського пароплава «Амількаре Чіпріані» в березні 1922 р. Якраз у ті дні йшла підготовка до Генуезької конференції, на якій верховоди імперіалістичних держав, скориставшись з економічних труднощів Радянської країни, ускладнених голодом, сподівалися з допомогою дипломатичного тиску змусити її до поступок, які вели б до реставрації капіталізму. А в цей час з Генуї до радянських берегів вирушив пароплав з продовольством і меди-

¹² Г. П. Ачканов. Как мы боролись и строили свой союз, стор. 113.

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5455, оп. 6, спр. 2, арк. 211.

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 11, спр. 487, арк. 9; ЦДАЖР СРСР, ф. 5455, оп. 6, спр. 2, арк. 205; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, спр. 900, арк. 35; ЦДАЖР СРСР, ф. 5455, оп. 6, спр. 8, арк. 380.

¹⁵ «Известия» (Од.), 6 грудня 1921 р.

¹⁶ «Известия» (Од.), 22 грудня 1921 р.

каменами, закупленими на кошти, зібрані серед робітників Італії, для голодуючого населення Поволжя і Півдня України.

В Одесі екіпаж «Амількаре Чіпріані» і делегація італійських робітників, яка прибула на цьому пароплаві, зустрілися з радянськими моряками і представниками місцевих радянських та громадських організацій в інтернаціональному клубі, а також на борту судна. Радянські люди щиро дякували за допомогу, одержану від братів по класу. Гості говорили про глибоку повагу і співчуття трудящих Італії до першої в світі держави робітників і селян¹⁷.

«В Італії становище пролетаріату тяжке, панує безробіття, але робітники, відриваючи від себе і своїх дітей, охоче вносили свою лепту на допомогу трудящим Радянської країни. Всупереч брехні й наклепам буржуазних газет, робітники Італії знають правду про Радянську Росію, знають, якої розрухи і нестатків зазнає наша країна внаслідок громадянської війни і блокади, і прагнуть всіляко підтримувати її».

«Робітники Італії жадають побачити радянських делегатів у Генуї. Посланці вашої країни зустрінуть у нас моральне співчуття, братерський прийом і підтримку».

«Ленін — найпопулярніша людина в Італії. Про нього у нас співають пісень, а вигуки робітників: «Хай живе Ленін!» стали звичайним явищем на вулицях італійських міст».

Подібних зустрічей в Одеському інтернаціональному клубі було немало. Тільки до 1 січня 1923 р. його відвідали 430 іноземних моряків¹⁸.

Велика робота проводилась і в інтерклубах інших портових міст Чорноморсько-Азовського басейну. Так, одного липневого дня 1923 р. у Новоросійському інтерклубі зібралась досить строката за національним складом група моряків: 15 англійців, 11 італійців, 3 угорці, 2 німці. Розмова зайшла про болюче для кожного з них питання — умови праці й життя моряків капіталістичних країн. Матрос з англійського пароплава «Ейшіетік» розповів про тяжке становище команди: працювати доводиться вдень і вночі, а зарплату подовгу затримують — вже два місяці команда нічого не одержує, у багатьох зносився одяг, а купити новий немає за що. Інші розповіли про подібні факти. Бесіда торкнулась й діяльності «жовтих» профспілок, які зраджували інтереси трудящих. Згадали про недавній страйк німецьких моряків, що закінчився поразкою через зраду соціал-угодовських верховодів профспілки транспортників Німеччини. Висновок був цілком закономірний: щоб поліпшити своє становище, моряки повинні згуртуватися в профспілках, які стоять на платформі Профінтерну¹⁹.

В серпні того ж року один із вечорів у Новоросійському інтерклубі був присвячений боротьбі з фашизмом²⁰. Свідченням плідної діяльності Миколаївського інтерклубу є лист матросів з англійського пароплава «Чесвік». «Хочемо сказати кілька похвальних слів про гостинну доброту й товариську ширість, виявлені до всіх членів команди міжнародним клубом моряків у Миколаєві, — зазначалося в ньому. — Ми знайшли в клубі цінне джерело інформації про Червоний Профінтерн; мітинги, які проходили щовечора, були для нас цікавими і повчальними. Було б надзвичайно корисним для моряків мати такі клуби в кожному порту, і ми сподіваємося, що вони будуть відкриті в майбутньому»²¹.

¹⁷ Див.: «Известия (Од.)», 25 березня, 27 березня, 31 березня 1922 р.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5455, оп. 6, спр. 8, арк. 381.

¹⁹ «Моряк», 25 липня 1923 р.

²⁰ «Моряк», 19 серпня 1923 р.

²¹ «Моряк», 7 листопада 1923 р.

1923 р. керівники Міжнародної федерації транспортників, яка входила в Амстердамський інтернаціонал, під тиском рядових членів профспілок змушені були піти на встановлення контактів з Міжнародним комітетом пропаганди транспортників при Профінтерні. 23—24 травня в Берліні відбулася міжнародна конференція з участю представників обох названих організацій, яка розробила програму спільних дій у боротьбі проти фашизму й загрози нової війни²². Невдовзі в ряді великих портів Німеччини — Гамбурзі, Бремені та інших відбулися збори моряків і портових робітників, на яких були ухвалені рішення про створення комітетів дії для боротьби з небезпекою війни і фашизмом, зокрема для контролю над перевезенням зброї і військового спорядження. Але керівництво Амстердамського інтернаціоналу заявило, що не вважає себе зв'язаним ухвалами Берлінської конференції²³. «Те, що було прийнято Міжнародною конференцією транспортників, — писав згодом генеральний секретар Профінтерну С. А. Лозовський, — зустрівло гостру відсіч з боку Амстердамського інтернаціоналу»²⁴.

Через свої портові бюро та інтернаціональні клуби МКПТ повідомив про це широкі маси радянських та іноземних трудівників морського транспорту. Нова зрада Амстердамського інтернаціоналу викликала серед них гнів і обурення.

19 серпня 1923 р. у Новоросійському інтерклубі відбулися збори робітників водного транспорту, на які були запрошені й моряки іноземних пароплавів, що стояли в порту. Доповідь про Берлінську конференцію зробив її учасник Г. П. Ачканов. В одностайно ухваленій резолюції говорилося: «Ми визнаємо постанови Берлінської конференції, як такі, що відповідають інтересам міжнародного пролетаріату, і глибоко обурені діями правих лідерів Амстердамського інтернаціоналу, які саботують ці рішення»²⁵. Позачергові делегатські збори спілки робітників водного транспорту, що відбулися в Одеському інтерклубі, у своїй резолюції на доповідь Г. П. Ачканова записали: «Тавруючи ганьбою правих лідерів міжнародної федерації транспортників, їх двозначну політику зриву постанов Берлінської конференції, констатуючи саботаж Берлінської угоди з боку бюро Амстердамського інтернаціоналу, закликаємо широкі маси моряків і залізничників капіталістичних країн як тих, що примикають до революційних профспілок, так і до реформістських, згуртуватися в єдиний фронт шляхом створення міжнародного комітету дії»²⁶.

Портові бюро розповсюджували серед іноземних моряків революційну літературу, випускали для них спеціальні бюлетені²⁷. Так, улітку 1923 р., коли загострення класових протиріч викликало нове піднесення революційного руху в Німеччині і там спалахнув загальний страйк, Одеське портове бюро висвітлювало ці події у бюлетені, який воно випускало німецькою мовою щоденно протягом тривалого часу²⁸.

Велику допомогу портовим бюро в їх пропагандистській роботі серед зарубіжних моряків подавала газета «Моряк». Статті, присвячені особливо важливим подіям міжнародного життя і питанням інтернаці-

²² Г. П. Ачканов. Международное движение транспортников, стор. 20.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5455, оп. 6, спр. 8, арк. 350.

²⁴ С. Лозовский. Мировое профессиональное движение до и после войны, стор. 98.

²⁵ «Моряк», 25 серпня 1923 р.

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5455, оп. 6, спр. 13, арк. 195.

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5455, оп. 6, спр. 2, арк. 202—203. Див.: А. Я. Панкратов. Международная деятельность профсоюзов, стор. 168—169.

²⁸ «Моряк», 22 серпня 1923 р.

ональної пролетарської солідарності, друкувались у ній з перекладами на іноземні мови — англійську, французьку, німецьку.

Для ознайомлення з життям трудящих в СРСР портові бюро влаштовували екскурсії іноземних моряків на заводи Одеси, Миколаєва та інших міст²⁹. У Феодосії, наприклад, їх запрошували на засідання місцевих профспілкових органів, робітничі збори. В одному з чорноморських портів матроси іноземних суден мали можливість відвідати радянський підводний човен і ознайомитися з побутом червонофлотців³⁰.

Успіхові пропаганди пролетарського інтернаціоналізму серед іноземних моряків значною мірою сприяли живі приклади міжнародної солідарності трудящих, які подавали радянські моряки. Так, у січні 1923 р., коли в Рурі застрайкували гірники, вантажники Одеського порту надіслали їм 500 пудів хліба³¹. Влітку того ж року екіпаж пароплава «Пестель», дізнавшись про страйк німецьких моряків, одностайно ухвалив до його закінчення відраховувати на користь страйкарів 2% зарплати і, крім того, відкрити збір добровільних пожертвуваль³².

Виступаючи 18 грудня 1923 р. на II Чорноморському з'їзді робітників водного транспорту, німецький моряк мав усі підстави висловити впевненість у тому, що «в разі необхідності російські робітники і селяни нас не забудуть і прийдуть нам на допомогу»³³.

Траплялися непоодинокі випадки, коли матроси іноземних суден, вирішивши з допомогою страйку домогтися задоволення своїх вимог, приурочували здійснення цих намірів до прибуття пароплавів у радянські порти, бо знали, що там вони матимуть товариську підтримку, а хазяї не знайдуть штрейкбрехерів. Улітку 1923 р., наприклад, на норвезькому пароплаві «Матільда» протягом тривалого часу капітан годував команду тухлою рибою, деякі члени екіпажу захворіли. Моряки терпіли два місяці до приходу в радянський порт Поті, а потім оголосили страйк і зажадали поліпшити харчування. З ініціативи портового бюро МКПТ вантажники порту подали допомогу страйкарям і вирішили припинити навантаження норвезького судна, доки не будуть задоволені вимоги команди. Капітан був змушений піти на поступки.

Подібний випадок трапився й на голландському пароплаві під час його стоянки в Новоросійську. В листі, надісланому згодом до портового бюро, матроси цього судна писали: «Ми наочно переконалися, що Радянська республіка захищає права трудящих усіх країн»³⁴. Про глибоку вдячність за дружню підтримку, одержану від радянських моряків у чорноморських портах, писали до Виконавчого бюро Профінтерну грецькі моряки³⁵.

Зближенню робітників зарубіжних країн з трудящими СРСР сприяли також закордонні рейси радянських суден, хоча в той період, через надзвичайну нечисленність нашого флоту, такі рейси були рідкісним явищем. Особливо значних втрат зазнав Чорноморський торговий флот у роки воєнної інтервенції та громадянської війни. Білогвардійські полчища і війська інтервентів, відкочуючись на Південь, захоплювали всі хоч скільки-небудь придатні для плавання судна й тікали на них за кордон. Багато суден було затоплено. У 1920 р. на Чорному морі залишилося тільки 5 процентів того тоннажу, який був у 1916 р.³⁶

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5455, оп. 6, спр. 691, арк. 4.

³⁰ «Моряк», 11 липня 1923 р.

³¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, спр. 625, арк. 19.

³² «Моряк», 15 серпня 1923 р.

³³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5455, оп. 6, спр. 8, арк. 360.

³⁴ «Моряк», 25 липня, 15 серпня 1923 р.

³⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 60, спр. 782, арк. 42.

³⁶ И. Д. Михайлов. Эволюция русского транспорта. 1913—1925. М., 1925, стор. 174.

Завдяки піклуванню ЦК РКП(б), Радянського уряду і особисто В. І. Леніна, а також внаслідок героїчних зусиль моряків і судноремонтників Чорноморського басейну за порівняно короткий строк вдалося відбудувати ряд суден, і вже в 1922 р. пароплав «Феликс Дзержинський» вийшов у перший закордонний рейс ³⁷.

Восени 1923 р. Чорноморському торговому флоту було передано з Балтійського пароплавання 10 суден ³⁸. Першим з Балтики у Чорне море попрямував пароплав «Рылеев». По дорозі він зайшов у 3 західноєвропейські порти — Гамбург, Роттердам і Ліссабон, і в кожному з них радянських моряків привітно зустрічали сотні робітників — комуністів і безпартійних ³⁹.

Влітку 1924 р. під час перебування пароплава «Ильич» в італійських портах Трієст і Барі радянське судно відвідали тисячі робітників, хоч за це їм і загрожували репресії з боку поліції. Італійські трудящі цікавилися радянською літературою і газетами, просили подарувати їм на пам'ять портрет Леніна або значок з його зображенням. За словами уповноваженого ЦК Італійської комуністичної партії по Трієсту, «прихід російських суден в Італію допоміг італійським комуністам викривати фашистські провокації, викликав інтерес до компартії з боку робітників, які раніше ставилися до неї пасивно» ⁴⁰.

Того ж року в Амстердамський порт прийшли з вантажем радянські судна «Ленинград» і «Карл Либкнехт». Портова адміністрація спровокувала конфлікт з вантажниками, і вони оголосили страйк. Ця провокація була задумана властями для того, щоб затримати розвантаження радянських суден і завдати Союзу РСР економічної шкоди. Але вороги прорахувалися: роботи були припинені на всіх суднах, що стояли в порту, крім радянських, для яких докери зробили виняток ⁴¹.

Передові робітники капіталістичних країн прагнули всіляко допомогти Радянській державі. Багато з них виявили бажання переселитись у нашу країну, щоб своєю працею допомогти радянським людям швидше подолати господарську розруху. До середини 1924 р. для роботи в народному господарстві СРСР прибуло більше 2000 робітників із США, Канади, Німеччини, Чехословаччини, Австрії та інших країн ⁴². Частина з них об'єдналась тут у сільськогосподарські комуні, а деякі групи взяли участь у відбудові промисловості і транспорту. Зокрема, одна група робітників, які переселились з Німеччини, прибула в Одесу для участі у відбудові морського торгового порту ⁴³.

Це були прояви пролетарської солідарності, того міжнародного союзу, який, за словами В. І. Леніна, «...ніде не записаний, не оформлений, нічого не являє собою з точки зору «державного права», а в дійсності, в капіталістичному світі, що розкладається, являє собою все» ⁴⁴.

Таким чином, працівники радянського морського транспорту, зокрема моряки і портовики Чорноморсько-Азовського басейну, внесли вагомий вклад у розвиток інтернаціональних зв'язків трудящих СРСР з робітниками капіталістичних країн у перші роки мирного будівництва в Країні Рад.

³⁷ «Известия» (Од.), 19 січня 1922 р.

³⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5455, оп. 5, спр. 81, арк. 5.

³⁹ «Моряк», 30 листопада 1923 р.

⁴⁰ ПІ ІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, спр. 897, арк. 72—72 зв.

⁴¹ «Моряк», 28 вересня 1924 р.

⁴² И. Б. Берхин. История СССР (1917—1971 гг.), М., 1972, стор. 215—216.

⁴³ «Известия» (Од.), 12 лютого 1922 р.

⁴⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 406.

«Життя,— сказав Л. І. Брежнев на урочистому засіданні, присвяченому 50-річчю утворення СРСР,— повністю підтвердило висновок великого Леніна про те, що Союз Радянських Соціалістичних Республік, його зміцнення потрібні «всесвітньому комуністичному пролетаріатові для боротьби з всесвітньою буржуазією і для захисту від її інтриг»⁴⁵.

⁴⁵ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 27; В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 551.

АНГЛІЙСЬКИЙ РОБІТНИЧИЙ КЛАС НА НОВИХ РУБЕЖАХ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ

Г. П. МАЛАШОНОК

Кінець 60-х — початок 70-х років ознаменувався настанням нового етапу в історії робітничого руху Англії. Про це свідчать різке піднесення страйкової боротьби, включення в неї нових загонів трудящих, розширення кола вимог страйкарів, застосування нових методів боротьби з наступом капіталу і, як наслідок, помітне поліпшення робітничого руху країни.

Загострення боротьби між працею і капіталом — результат послаблення позицій британського імперіалізму, скорочення його можливостей в галузі соціального маневрування. З приходом до влади у червні 1970 р. консервативного уряду Е. Хіта почався новий широкий наступ на права трудящих. Правлячі кола намагаються перекласти на плечі народних мас всі труднощі, що їх переживає англійська економіка на сучасному етапі (низькі темпи росту виробництва, інфляція, нестійкість платіжного балансу тощо). Особливої гостроти ці проблеми набули у зв'язку із вступом Англії до «Спільного ринку». Консерватори скорочують асигнування на охорону здоров'я та соціальне забезпечення. Згідно з новим законом про фінансування житлового будівництва значно зростає квартплата. Свідомо плануючи безробіття, що нібито служить засобом для економічного оздоровлення країни, консерватори довели число тих, які не мають роботи, до 1 млн. чол.

Та головним об'єктом наступу капіталу на життєвий рівень трудящих стала заробітна плата. Хоч на початку свого перебування при владі Е. Хіт і виступав на словах проти регулювання доходів, неофіційно зростання заробітної плати не повинно було перевищувати 70%. А в листопаді 1972 р. уряд заявив про її повне заморожування.

Щоб паралізувати опір робітників, послабити позиції профспілок і поставити їх під контроль держави, в 1971 р. було прийнято закон «Про відносини у промисловості», згідно з яким різко обмежувалися права трудящих на страйк і вносилися зміни у практику проведення переговорів і укладення колективних договорів. Цей акт означає «найгрунтовнішу реформу британського профспілкового законодавства»¹.

Для встановлення суворого контролю за їх діяльністю уперше в історії Англії введено напівпримусову систему реєстрації профспілок, які віднині повинні подавати свій статут на розгляд державному чиновнику і вносити туди зміни згідно його вказівок.

¹ "The Economist", 19 червня 1971 р., стор. 67.

Право страйкувати мають лише зареєстровані профспілки. Страйк дозволяється тільки тоді, коли він оголошений керівництвом профспілок. Неофіційні страйки, які становили 95%, забороняються. Крім того, надалі забороняються й офіційні страйки, якщо вони являють собою «несправедливу промислову практику». За підрахунками спеціалістів, у Акті подається близько 200 прикладів такої практики². Слід зазначити, що тлумачення цього терміну настільки широке, що практично будь-який страйк може бути віднесеним до цієї категорії. До «несправедливих» дій (ст. 33, 36, 54, 96, 97, 98) відносяться порушення юридично обов'язкового колективного договору, страйк з питань про визнання профспілки, страйк або загроза страйку з метою примусити підприємця звільнити з роботи робітника, якщо він не є членом профспілки, політичні страйки та страйки солідарності. «Несправедливими» також вважаються робота «за правилами», заборона понаднормових, уповільнення темпів праці. Але якщо навіть зареєстрована профспілка оголошує офіційний страйк, який не належить до категорії «несправедливих», то тоді у конфлікт може втрутитися держава. Намагаючись зірвати страйк, його початок відтягують. Інколи страйк припиняється і вводиться так званий «оохолоджувальний період» терміном до 60 днів. Якщо ж після всього цього профспілка й розпочне страйк, то підприємці вже мали достатньо часу, щоб підготуватися й розгромити його.

Своїм вістря акт спрямований проти бойового профспілкового керівництва і, насамперед, шоп-стюардів — низового профспілкового активу. Безкорисливі слуги свого класу, шоп-стюарди часто очолюють неофіційні страйки. Відповідно до закону 1971 р. віднині керівники неофіційних страйків будуть притягуватися до судової відповідальності, штрафуватися й підлягатимуть ув'язненню. Дирекція має право визначати кількість шоп-стюардів на підприємстві й давати згоду на висунення тієї чи іншої кандидатури. Цим самим робітники позбавляються можливості вибирати тих шоп-стюардів, які б найефективніше захищали їх інтереси. Спрямовуючи головний удар проти бойового профспілкового керівництва, консерватори намагалися змінити співвідношення сил у профспілковому русі, недопустити посилення в ньому впливу лівих сил. Крім того, закон заохочує штрейкбрехерство, неприєднання до профспілок і вихід із них. Уперше під захист береться право робітників не бути членом профспілки.

Внесено зміни й у практику колективних договорів. Якщо раніше вони змінювалися в залежності від співвідношення сил між підприємцем і профспілкою й питання про підвищення заробітної плати могло ставитися до закінчення терміну дії договору, то зараз колективні договори юридично обов'язкові і профспілки, що порушують їх, переслідуються судом.

На незареєстровані профспілки штрафи можуть бути необмеженими, для зареєстрованих же розміри штрафу визначаються в залежності від розміру профспілки. Наприклад, для профспілки з кількістю членів більше 100 000 чол. — 100 000 фунтів стерлінгів. Положення про компенсацію спрямовані на те, щоб знекровити найбільш численні й бойові профспілки (в Англії налічується 20 профспілок з кількістю членів у кожній з них більш як 100 тис. чол. В їх лавах перебуває 80% членів профспілок країни³).

² R. G. Harvey. Industrial Relations. Including the Industrial Relations Act 1971 with annot. by G. R. N. Gusworth, London, Butterworth, 1971, стор. 6.

³ B. Remelson. Carr's bill and to kill it, London, 1971, стор. 6.

Таким чином, закон «Про відносини у промисловості» завдає відчутного удару по профспілковому руху Англії.

На наступ капіталу трудящі маси відповідають посиленням страйкової боротьби. «В Англії,— відзначав у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії тов. Л. І. Брежнев,— класова боротьба досягла високого ступеня напруженості, а за масштабами, за кількістю учасників нинішні страйки можна порівняти лише з загальним страйком 1926 року»⁴. Наприкінці 60-х років кількість страйків різко збільшилася й перевищила 3 тис. на рік. Щодо цього 1970 р. був рекордним за весь післявоєнний період: англійські робітники провели 3 906 страйків. Швидко зростала кількість страйкарів. Якщо раніше щороку страйкувало в середньому 700 тис. чол., то наприкінці 60-х — початку 70-х років — більше 1,6 млн. чол.⁵ Кількість втрачених в результаті страйків робочих днів досягла в 1972 р. 24 млн.⁶

Важливе місце у страйковій боротьбі посідають великі галузеві страйки. Статистика свідчить, що кількість втрачених робочих днів у страйках, де брало участь більше 5 тис. чол., збільшилася з 1961 по 1970 рік у 5 разів, а з кількістю страйкуючих менше 100 чол. — лише в 2,5 раза, що свідчить про значне зростання страйкового руху в країні.

Великі загальнонаціональні виступи трудящих відбулися в 1970—1973 рр. Так, у липні 1970 р. застрайкували 47 тис. докерів (перший офіційний страйк, починаючи з 1926 р.), а у вересні — листопаді службовці муніципалітетів. У грудні 1970 р. 125 тис. електриків почали працювати «за правилами», що означало своєрідну форму страйку. Початок 1971 р. ознаменувався виступом 215 тис. поштових службовців. Перемогою завершився страйк 45 тис. автомобілебудівників з 22 заводів Форда в Англії, що відбувся у лютому — березні 1971 р.

Важливою подією в цей період була боротьба суднобудівників Верхнього Клайда за право на працю. У червні 1971 р. консервативний уряд відмовився виділити для збанкрутілого концерну Верхнього Клайда необхідні 6,5 млн. фунтів стерлінгів або націоналізувати його. Це означало закриття верфей і звільнення 6 тис. робітників, що працювали там, і ще 20 тис. з суміжних підприємств. «Якщо тут і будуть які-небудь звільнення, то лише через наші трупи. Ми краще померемо на верфі», — заявив цеховий староста Дж. Росс⁷. 30 липня робітники Клайдбенка — одного з чотирьох відділень концерну — зайняли верф, що дало змогу перешкодити вивозу резервів сировини. Звільнені робітники продовжували будувати кораблі. Їм виплачувався середній заріток, який вони одержували до звільнення. Оплата проводилася з фонду боротьби (джерелом надходження коштів у цей фонд були відрахування у розмірі 50 пенсів, які вносилися робітниками 4 верфей щотижня).

Робітничий клас країни сприйняв цю битву як свою кровну справу. Гроші для мужніх суднобудівників поступали від робітників, службовців, студентів, домогосподарок, а також з-за кордону. В 1971 р. радянські корабелі надіслали своїм англійським колегам 15 тис. фунтів стерлінгів⁸.

З першого дня цього своєрідного страйку його штабом став об'єднаний комітет цехових старост на чолі з комуністом Дж. Ейрлі. Робітники швидко й оперативно виконували розпорядження комітету, зав-

⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 19.

⁵ Annual Abstract of Statistics, 1971, N 108, стор. 144.

⁶ "Morning Star", 31 січня 1973 р.

⁷ W. Thompson and F. Hart. The UCS work-in, London, 1972, стор. 51.

⁸ «Правда», 12 березня 1972 р.

дяки зразковій дисципліні зростала продуктивність праці. Для успішного проведення «уорк-іну»^{*} було створено декілька підкомітетів, одним із головних завдань яких було поширення в країні правильної інформації про події на верфі. З цією метою щотижня випускався бюлетень, у якому детально аналізувався хід подій, організовувалися виступи робітників-страйкарів на численних мітингах тощо.

Уряд намагався розколоти єдність робітників, висуваючи плани збереження одних верфей за рахунок інших. Та суднобудівники стояли на своєму: збереження всіх 4 верфей і всіх робочих місць. Страйкарів підтримав і адміністративно-технічний персонал.

В країні широко розгорнувся рух солідарності з шотландськими суднобудівниками. Робітничий клас Англії провів 2 могутні політичні демонстрації. Навіть лідери лейбористської партії і БКТ (Британського конгресу тред-юніонів) виступили під тиском мас на підтримку страйкарів. Консервативний уряд був змушений відступити й виділити необхідні кошти. Робітники перемогли. Вони продемонстрували свої організаторські здібності, вміння керувати великим господарським механізмом, відчули впевненість у своїх силах. Авторитет робітничого класу зріс. Приклад суднобудівників наслідували робітники 50 інших підприємств країни⁹.

«Уорк-ін» означав встановлення робітничого контролю над підприємством. Хоч він і не передбачав знищення капіталістичних відносин, все ж він дав поштовх новому піднесенню робітничого руху в Англії, ще раз засвідчив важливість єдності лівих сил. Видатна роль в організації й проведенні «уорк-іну» належала Комуністичній партії Великобританії. Багато її членів (Дж. Рід, Дж. Ейрлі, С. Барр та ін.) входило до об'єднаного комітету й підкомітетів.

Визначною подією 1972 р. був великий офіційний страйк 280 тис. шахтарів, які вимагали підвищення заробітної плати. «Уряд вирішив боротися з шахтарями до останнього»,— писала 10 січня 1972 р. англійська газета «Дейлі мейл». Буржуазна преса розпочала кампанію всіякого цькування шахтарів, поширювала плітки про відсутність у шахтарів бойового настрою і єдності. Незважаючи на це, страйк почався організовано. Насамперед, робітники взяли під контроль усі запаси вугілля, виставивши пікети біля вугільних складів, воріт електростанцій, залізничних станцій, портів. Пікетування здійснювалось вдень і вночі, в суботу і неділю. Загалом у ньому взяло участь 200 тис. чол.¹⁰.

Перевезення вугілля в країні припинилося. 2 млн. 200 тис. т палива так і залишилося на складах¹¹. Значною мірою це було досягнуто завдяки руху солідарності. Водії та залізничники відмовлялися перевозити вугілля, робітники електростанцій—розвантажувати й використовувати його, докери—обслуговувати кораблі з імпортованим вугіллям.

Робітники допомагали сім'ям шахтарів матеріально, забезпечували пікетників продуктами харчування й житлом. 10 лютого 40 тис. машинобудівників Бірмінгема провели страйк солідарності. Комуністи організували численні збори на підтримку шахтарів, надрукували й розповсюдили 250 тис. листівок, взяли активну участь у пікетуванні.

Разом з тим, Комуністична партія Великобританії закликала робітників не обмежуватися лише економічними вимогами, а добиватися

^{*} Означає «залишитися й працювати». Цей термін міцно ввійшов у лексикон робітничого класу Англії.

⁹ J. Woddis. Time to change course, London, 1973, стор. 102.

¹⁰ «Morning Star», 3 березня 1972 р.

¹¹ «Комсомольская правда», 16 лютого 1972 р.

проведення загальних виборів і приходу до влади лейбористського уряду, який під тиском народних мас проводив би ліву політику. В процесі боротьби зростав авторитет Компартії. Лише в січні — лютому 1972 р. з проханням про вступ до її лав звернулося 800 робітників¹².

Щоб зламати опір страйкарів, уряд заявив про введення в країні надзвичайного стану й різко обмежив забезпечення заводів та установ електроенергією. Більшість підприємств переводилася на триденний робочий тиждень. Тисячі робітників залишилися без роботи. На 15 лютого 1972 р. кількість безробітних в Англії зросла до 2200 тис. чол.¹³.

На думку уряду, ці суворі заходи мали спрямовувати суспільну думку проти учасників страйку. Але результати опиту показали, що $\frac{3}{4}$ населення підтримує шахтарів¹⁴. Консерватори змушені були відступити. Робітники добилися найбільшого за весь післявоєнний період підвищення заробітної плати (в середньому на 26%) й одержали ряд інших пільг.

Страйк шахтарів — один з найбільших класових виступів англійського пролетаріату протягом останніх 40 років. Економічний за своїми вимогами, він мав велике політичне значення, завдавши серйозного удару по внутрішній політиці уряду.

8 грудня 1970 р. трудящі провели масовий політичний страйк протесту проти антипрофспілкового закону. В страйку взяло участь 750 тис. чол.¹⁵ 12 січня 1971 р. відбувся ще більший масовий виступ трудящих (5 млн. чол.)¹⁶. 21 лютого 1971 р. близько 150 тис. робітників пройшли вулицями Лондона на знак протесту проти підготовленого урядом законодавства¹⁷. Генеральний секретар БКТ назвав цю демонстрацію «найбільшою з усіх, які будь-коли проводилися у Великобританії»¹⁸. Слід зазначити, що рух протесту розвивався в складній політичній обстановці. Хоч керівництво БКТ і лейбористської партії й виступили проти закону, але тактика, яку вони вибрали, не могла сприяти його відміні. Основна увага приділялася боротьбі в парламенті й завоюванню громадської думки. Наприклад, 16 березня 1971 р. Генрада заявила, що вона надсилає 25 тис. грампластинок для профспілок, членів парламенту, преси й телебачення. На одному боці пластинок було зроблено запис промови В. Фезера, в якій він критикував закон, а на другій — пісня проти закону¹⁹. Праве керівництво профспілок і лейбористської партії різко засудили проведення страйків як засобу боротьби з антипрофспілковим законом. Це пояснюється тим, що реформістські лідери завжди намагалися згладити класову боротьбу. Крім того, багато з них були заінтересовані у здійсненні ряду положень цього закону. Як зазначав англійський дослідник А. Семпсон, більшість лейбористів «виступали в парламенті проти закону лише із службового обов'язку і полегшено зітхнули, коли його було прийнято»²⁰. І все ж реформісти не змогли перешкодити масовому руху проти закону. Особливо активно діяли комуністи та ліві лейбористи.

З самого початку Комуністична партія Великобританії послідовно виступала проти антипрофспілкового урядового закону й закликала

¹² "Morning Star", 26 лютого 1972 р.

¹³ "Labour Research", квітень, 1972, стор. 73.

¹⁴ "Morning Star", 18 лютого 1972 р.

¹⁵ "Labour Research", лютий, 1971, стор. 32.

¹⁶ "Labour Research", березень, 1971, стор. 50.

¹⁷ "The Times", 22 лютого 1972 р.

¹⁸ «Труд», 23 лютого 1971 р.

¹⁹ "Labour Research", травень, 1971, стор. 86.

²⁰ A. Sampson. The New Anatomy of Britain, London, 1971, стор. 650.

робітників не допустити його прийняття. Вона організовувала кампанії протесту, в тому числі загальний страйк, мітинги і демонстрації. Комуністи вимагали скликати надзвичайний конгрес до березня 1971 р. Бойовим центром руху став Комітет на захист профспілок, очолюваний комуністами К. Хелпіном і Дж. Хайлсом. Визнаючи видатну роль Компартії Великобританії у боротьбі прогресивних сил проти антипрофспілкового закону, слід зауважити, що основа цього руху була значно ширшою. Активна роль у ньому належить шоп-стюардам, керівникам низових і навіть великих національних профспілок. Єдність лівих сил, що дедалі міцніє, створює сприятливі умови для послаблення впливу опортунізму та реформізму в англійському робітничому русі.

Белике значення у боротьбі з законом мала ініціатива, з якою виступило керівництво найбільших профспілок, що стояли на лівих позиціях. Об'єднана спілка машинобудівників провела 2 великі страйки, в яких взяло участь 1 березня 1971 р. 2 млн. чол. і 18 березня — в день відкриття надзвичайного конгресу тред-юніонів — 3 млн. чол. Скликання надзвичайного конгресу (вдруге за всю історію існування БКТ) було значним успіхом лівих сил. Рішення конгресу бойкотувати закон, безумовно, було прогресивним, але все ж недостатнім для того, щоб перешкодити його прийняттю. Генрада добилася схвалення своїх рекомендацій, згідно з якими страйк, як засіб боротьби з законом, відхилявся, і це стало серйозним недоліком у рішеннях конгресу. По суті профспілки прирікалися на бездіяльність і мали чекати, коли до влади прийдуть лейбористи. В той же час конгрес означав певну консолідацію лівих сил в країні. Про це свідчило й те, що за точку зору лівих делегатів, які відстоювали визнання страйків як засобу політичної боротьби, було подано 3 992 тис. голосів. На жаль, незважаючи на це, антипрофспілковий закон було прийнято, і він набрав чинності з 6 серпня 1971 р.

В 1972 р. робітничий рух розвивався в умовах існування реакційного законодавства. Прогресивні сили, і передусім комуністи, доводили, що прийняття закону не означає закінчення боротьби, що єдність усіх загонів трудящих, їх наступальна тактика не дадуть змоги здійснити цей закон на практиці і згодом він буде відмінений.

Більшість профспілок бойкотували закон. До кінця лютого 1972 р. з 10 млн. членів БКТ повну реєстрацію пройшли тільки 200 тис.²¹

В липні 1972 р., коли за рішенням Національного суду з промислових відносин було заарештовано й ув'язнено 5 докерів — профспілкових активістів, у країні виник могутній рух протесту. Генрада вирішила провести загальний страйк. Уряд був змушений капітулювати й звільнити шоп-стюардів. Ці події ще раз продемонстрували, що робітничий клас, коли він рішуче виступає на захист своїх прав, здатний досягти значних успіхів.

Під впливом масової боротьби трудящих керівництво лейбористів внесло до «Зеленої книги», виданої в 1972 р., обіцянку відмінити закон, як тільки партія прийде до влади.

В процесі боротьби зріс авторитет і вплив Компартії Великобританії на маси, зміцніли її позиції у ряді профспілок. Була досягнута певна ступінь єдності лівих сил, з ряду питань комуністи і лейбористи виступали спільно.

Вдавшись у 1972 р. до заморожування заробітної плати, уряд фактично визнав поразку закону, його неспроможність стримати страйкову боротьбу.

²¹ "Labour Research", березень, 1972, стор. 5.

Виступи за підвищення свого життєвого рівня, збереження демократичних прав і свобод показали, що робітничий клас Англії йде в авангарді антиімперіалістичної боротьби, є головним противником монополій.

Відмітною рисою досліджуваного періоду є те, що слідом за робітничим класом службовці та інтелігенція дедалі ясніше усвідомлюють своє місце в класовій боротьбі, ширше використовують страйки для захисту своїх прав. Страйкують службовці пошт і муніципалітетів, учителі та молодший медичний персонал. В процесі боротьби вони все більше починають розуміти, що їх союзник — це робітничий клас.

Характерною особливістю сучасного етапу страйкової боротьби є різноманітність її форм — страйк і загроза страйку, робота «за правилами» й заборона понаднормових, «уорк-іни», «сіт-іни» * тощо.

Страйкова боротьба англійських трудящих в основному ще носить економічний характер. Питома вага страйків, під час яких висуваються вимоги підвищення заробітної плати, становлять 50%. Проте розміри вимог значно зросли. Так, шахтарі й робітники заводів Форда добивалися підвищення заробітної плати на 35%, залізничники — на 16%.

Значного розмаху набула боротьба з безробіттям. На сучасному етапі державно-монополістичного капіталізму, коли рівень заробітної плати дедалі більше регулюється урядом, а безробіття використовується ним як засіб «економічного оздоровлення» країни, ця боротьба набирає політичного забарвлення. Все частіше робітники висувають політичні вимоги, зокрема проведення демократичної націоналізації. І хоч політичні виступи були поки що спрямовані, в основному, проти антипрофспілкового закону, вони стали можливими завдяки зростанню класової свідомості робітників і службовців.

Велике значення мають і вимоги загальнодемократичного характеру. Свідченням того, що робітничий клас країни не байдужий до зовнішньої політики уряду, були рішучі виступи проти приєднання Англії до «Спільного ринку», а також за припинення війни у В'єтнамі.

В ході класових битв робітничий клас все глибше усвідомлює необхідність об'єднання своїх рядів як всередині країни, так і на міжнародній арені. Важливим щодо цього є рішення конгресу БКТ (1972 р.) про ліквідацію заборони обирати комуністів делегатами на з'їзди профради.

З кожним днем робітничий клас Англії завойовує позиції для дальшого наступу на монополістичний капітал.

* Здійснення робітниками контролю над підприємством, щоб перешкодити демонтаж устаткування й зберегти робочі місця.

Занітки

З історії радянського будівництва

А. І. Чорний
ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО
ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЦЕВИХ
РАД УКРАЇНИ
(1966—1971 рр.)

Комуністична партія завжди приділяла велику увагу діяльності місцевих Рад, підвищенню їх ролі в житті радянського суспільства. «Партія бачить свій обов'язок у тому, щоб зміцнювати зв'язки

з масами, розвивати соціалістичну демократію, поліпшувати діяльність державних і громадських організацій», — говориться у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їздові партії¹.

Значну роль в активізації місцевих Рад відіграли жовтневий (1964 р.), листопадовий (1964 р.) пленуми ЦК КПРС та рішення XXIII з'їзду партії, які відновили територіально-виробничий принцип побудови партійних і радянських органів, а також постанови ЦК КПРС «Про поліпшення роботи сільських і селищних Рад депутатів трудящих» (1967 р.), «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи районних і міських Рад депутатів трудящих» (1971 р.), Укази Президії Верховної Ради СРСР про основні права і обов'язки сільських і селищних, районних і міських Рад депутатів трудящих та Постанови Ради Міністрів СРСР про заходи, спрямовані на зміцнення матеріально-фінансової бази виконкомів сільських, селищних, районних і міських Рад депутатів трудящих, закон «Про статус депутатів Рад депутатів трудящих в СРСР»².

Місцеві Ради у досліджуваній період нагромадили значний досвід управління господарським та культурним будівництвом, що знайшло відображення в історико-партійній літературі³. У більшості праць дослі-

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 335.

² «Правда», 11 березня 1967 р.; 14 березня 1971 р.; «Известия», 14 квітня 1968 р.; «Ведомости Верховного Совета СССР», 1968, № 16, стор. 131; Закон Союза Советских Социалистических Республик «О статусе депутатов Советов депутатов трудящихся в СССР», прийнятий на Четвертой сессии Верховного Совета СССР восьмого созыва 20 сентября 1972 г., М., 1972.

³ А. И. Лепешкин. XXIII съезд КПСС о местных Советах, М., 1967; А. В. Смирнова. Партийное руководство Советами (библиотечка депутата), М., 1970; Н. Х. Аратюнян. Партия и Советы, М., 1970; Е. Я. Совершаева. Гласность в работе Совета, Л., 1971; Совершенствовать работу Советов депутатов трудящихся. Сборник постоянно-действующих курсов в ВПШ при ЦК КПСС, 1970; Л. А. Гиргорян. Советы — органы власти народа, М., 1971; Г. Атаманчук, О. Кушніров. Місцеві Ради — організатори господарського будівництва, Львів, 1971; М. П. Бапных. Участие общественности в деятельности исполкомов местных Советов, М., 1972; М. Петренко. Керівна роль Комуністичної партії — запорука розвитку радянської демократії, К., 1970; В. В. Цветков, Л. П. Юзьков, О. Ф. Фрицький. Наука управління і місцеві Ради, К., 1970; К. Є. Федонюк, О. І. Лимаренко. Місцеві Ради Української РСР — органи народовладдя, Львів, 1968; Місцеві Ради Української РСР і комуністичне будівництво, К., 1970.

джуються проблеми вдосконалення стилю і методів організаційно-масової роботи місцевих Рад, але недостатньо висвітлене керівництво ними з боку партійних організацій.

У даній замітці зроблена спроба показати партійне керівництво діяльністю місцевих Рад у галузі культурно-освітньої роботи серед трудящих.

На XXIII з'їзді партії відзначалося, що формування у трудящих марксистсько-ленінського світогляду, високих ідейно-політичних якостей, норм комуністичної моралі залишаються і надалі центральним завданням ідеологічної роботи партії і радянських органів.

Партійні організації республіки у досліджуваний період значно поліпшили масово-політичну роботу серед трудящих, нагромадили чималий досвід у застосуванні різноманітних форм і методів політичного виховання радянських людей. Цьому значною мірою сприяло святкування 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 100-річчя від дня народження В. І. Леніна.

Більш досконалим стало партійне керівництво діяльністю місцевих Рад у галузі культурно-масової роботи. Позитивний досвід мали партійні організації Хмельницької області. Наприклад, первинні партійні організації Славутського райкому партії, партгрупи Рад приділяли увагу організаційно-масовій роботі місцевих Рад та виконкомів. Вони заслухали звіти депутатів-комуністів, залучали їх до ідейно-виховної роботи серед трудящих району. У травні 1967 р. бюро РК КП України обговорило питання «Про поліпшення роботи сільських і селищних Рад депутатів трудящих» і визнало за необхідне вивчити й узагальнити досвід роботи виконавчих комітетів Нетишинської і Березовської сільських Рад та практику підготовки і проведення сесій Головельською сільською Радою, перевірити діяльність виконкомів Кутської і Довжанської сільських Рад, спрямовану на дотримання соціалістичної законності і громадського порядку. Для виконання даного рішення райком партії мобілізував 488 депутатів-комуністів району.

Партійні групи місцевих Рад району підвищили вимоги до депутатів-комуністів. На зборах партійної групи Варваровської сільської Ради, наприклад, депутат-комуніст І. Т. Ніколайчук звітував про виконання свого доручення, а в с. Жовтневе партгрупа заслухала звіт голови депутатської комісії комуніста М. Т. Бондарук. Подібні звіти відбулися в партійних групах сільських Рад сіл Аннополь, Хомяков, Івановка, Крупець, Киликів⁴ та ін. Роботу, спрямовану на керівництво місцевими Радами, здійснювали інші партійні комітети області. Наприклад, Шепетівський міськком КП України на засіданнях бюро обговорив діяльність комуністів-голів Судилківської і Городищенської сільських Рад, керівників відділів і служб виконкому міської Ради депутатів трудящих. Разом з виконкомом районної та міської Рад депутатів трудящих міськком партії підтримав ініціативу жителів с. Четирбоки, робітників і службовців локомотивного депо ст. Шепетівки розгорнути боротьбу за високу культуру і зразковий громадський порядок⁵. Місцеві Ради Хмельниччини приділяли значну увагу не тільки господарським питанням, але й культурно-масовій та виховній роботі. Заслуговує схвалення робота постійної депутатської комісії по народній освіті і культурі Хмельницької обласної Ради. Комісія разом з обласним відділом культури узагальнила досвід багатьох культурно-освітніх закладів, зокрема Лисоводського, Гуменецького, Куражинського сільських клубів і зро-

⁴ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 364, оп. 23, спр. 13, арк. 39.

⁵ Там же, ф. 461, оп. 11, спр. 13, арк. 118—122; ф. 461, оп. 13, спр. 11, арк. 27; спр. 16, арк. 38.

била його надбанням усіх сільських культурних закладів області. В результаті цього за роки восьмої п'ятирічки на Хмельниччині було відкрито 200 клубів, 300 бібліотек, 15 музичних і три художні школи, 80 народних музеїв⁶.

Багато цікавого було, наприклад, у роботі парторганізації артілі ім. Чапаєва Таращанського району Київської області, яка приділяла постійну увагу діяльності місцевої сільської Ради. Її досвід було схвалено на засіданні бюро Таращанського РК КП України і запропоновано всім партійним організаціям та сільським Радам району.

Питання підвищення загальноосвітнього і культурного рівня трудівників села (навчання виробничників у вечірній школі та заочних загальноосвітніх і спеціальних навчальних закладах) були в центрі уваги Северинівської сільської Ради цього ж району. Райком партії та виконком районної Ради вивчили роботу Северинівської сільської Ради, провели семінар голів, секретарів виконкомів сільських Рад та голів постійних комісій⁷.

Успіх роботи партійних і радянських органів значною мірою залежить і від активного залучення до неї широкої громадськості. Комінтернівський райком КП України Харкова з метою залучення керівних партійних і радянських працівників до участі в масово-політичній роботі створив 7 груп (по 8—10 чол. кожна). В останню п'ятницю кожного місяця члени цих груп приходили на збори трудящих, виступали з політичними доповідями, відповідали на запитання, розглядали скарги, обговорювали пропозиції, звітували про свою роботу тощо. Матеріали кожної такої зустрічі аналізувалися і узагальнювалися райкомом партії, розроблялися заходи по виконанню пропозицій трудящих⁸.

Більше уваги органи Радянської влади на місцях стали приділяти трудовому, інтернаціональному, патріотичному та атеїстичному вихованню трудящих. Особливо активно в досліджуваний період місцеві Ради впроваджували сучасні свята та обряди.

В 1971 р. в Івано-Франківську проходив республіканський семінар, присвячений цим питанням. Прибули на нього працівники культосвітніх установ республіки, науковці Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР, керівники провідних республіканських музично-хорових колективів, композитори, поети. Прикарпаття не випадково стало місцем проведення семінару. Огляд-конкурс роботи сільських і міських Рад депутатів трудящих по впровадженню в життя нових радянських свят і обрядів, проведений в 1970 р., показав, що в Івано-Франківській області успішно працюють будинки та комітети урочистих подій, впроваджуються сучасні свята, звичаї та обряди. Якщо, наприклад, у 1965 р. в області урочисто реєстрували шлюби 20,1% наречених, то в 1969 р. — уже 72%⁹. Традиційними в області стали посвята в робітники і колгоспники, Дні підприємств, свята Серпа і Молота, Пісні і Праці, зустріч Нового року, свято Івана Купала, весілля, проводи в армію, новосілля, дитячі та юнацькі свята та ін. Де комуністи виступають організаторами партійного впливу на підвищення культури народу, його освіченості і духовного рівня, там виховуються активні будівники комунізму.

⁶ «Радянське Поділля», 7 березня 1970 р.; 15 січня 1971 р.

⁷ І. Пилипенко. Громадським організаціям — повсякденну увагу. — Комуністи на чолі мас. Збірник матеріалів з досвіду організаційно-партійної роботи Київської обласної партійної організації, К., 1969, стор. 125—126.

⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 243, спр. 9, арк. 39—40.

⁹ «Прикарпатська правда», 12 вересня 1971 р.

А. А. Дабіжа
ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ
СІЛЬСЬКИХ РАД
У 1928—1929 РР.

Пожвавлення роботи сільських Рад і перетворення їх у єдиний державний орган, здатний згуртувати та мобілізувати трудяще селянство на виконання завдань соціалістичного

будівництва, було одним з важливих завдань партії у досліджуваний період. Поліпшення роботи Рад особливо гостро постало після того, як XV з'їзд ВКП(б) узяв курс на колективізацію сільського господарства. «Необхідно,— відзначалось у резолюції з'їзду,— поставити як першочергове завдання на основі дальшого кооперування селянства поступовий перехід розпорошених селянських господарств на рейки великого виробництва (колективний обробіток землі на основі інтенсифікації і машинізації землеробства), всіляко підтримуючи і заохочуючи паростки усупільненої сільськогосподарської праці»¹. З'їзд звернув особливу увагу на залучення безпартійного бідняцько-середняцького активу до низових органів влади, а також висування жінок на керівну роботу до Рад².

Щоб поліпшити партійно-організаційну роботу серед бідняцько-середняцької маси, необхідно було зміцнити групи бідноти при Радах і кооперативах. Відповідно до рішення XV з'їзду партії при партійних комітетах були створені відділи по роботі на селі. На Україні у 1928 р. вони діяли при ЦК КП(б)У, 27 окружках та обкомі партії Молдавської АСРР³.

Для активізації діяльності сільських Рад необхідно було усунути ненормальності, які склались у стосунках між ними та земельними товариствами (до 1927 р. вони вирішували найважливіші справи господарського життя села, а сільради здебільшого займались адміністративними питаннями). XV з'їзд партії врегулював взаємовідносини сільрад і земельних товариств «під кутом зору забезпечення керівної ролі Рад і позбавлення права голосу в земельних громадах (на сходах) виключених із списків виборців Рад»⁴. Цим було зроблено крок уперед на шляху до зміцнення сільрад та присічення антирадянських дій куркульства.

Для дальшого зростання ролі сільських Рад необхідно було укріпити їх матеріальну базу, без якої вони не могли стати дійовим органом влади на селі. Тимчасом у законі нічого не було сказано про передачу сільським Радам усіх доходів земельних товариств. Слід зазначити, що в деяких селах України вже існували самостійні сільбюджети до середини 1928 р. їх мали 5,6% сільрад республіки. У липні 1928 р. РНК УРСР і Президія ВУЦВК вирішили запровадити в 1928/29 господарському році у всіх без винятку селах місцевий бюджет. До початку 1929 р. сільбюджети на Україні становили 31,5%⁵.

Партійні органи та партосередки спрямовували свої зусилля на підвищення ролі сільських Рад у втіленні в життя важливих рішень партії і уряду. На засіданнях бюро і пленумів окружкомів та райкомів партії, на партконференціях систематично обговорювались питання про керівництво фракцій окружних та районних виконавчих комітетів діяльністю низових органів влади.

¹ КПРС в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 406.

² Там же, стор. 451.

³ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 365.

⁴ КПРС в резолюціях... ч. II, стор. 451.

⁵ «Вісті», 28 липня 1928 р., 20 жовтня 1929 р.

Бюро Куп'янського окружного КП(б)У, наприклад, розглянувши у грудні 1928 р. питання про роботу Рад, відзначило, що їх діяльність стала більш плановою і колегіальною. Поліпшилось керівництво земельними товариствами. Майже всі Ради успішно справлялися з такими господарсько-політичними кампаніями, як хлібозаготівля, позика, самооподаткування. В сільради прийшла працювати значна кількість висуванців з низових працівників⁶.

XIII Одеська окружна партконференція (1928 р.), відзначивши деяке погирлявлення в роботі сільрад, звернула увагу партійних і радянських органів на недоліки в доборі кадрів (плинність низового радянського апарату), вказала на необхідність висунення до Рад активістів з числа робітників і селян⁷.

Погирлявилась діяльність сільських Рад у розв'язанні питань господарського і культурного будівництва. Якщо протягом першого півріччя 1926/27 господарського року ці питання в сільрадах Одеського округу склали 14,7% від усіх розглянутих, то за той же період наступного року — 35,5%⁸. Регулярно стали скликатися засідання сільрад. В першому півріччі 1926/27 р. по 26 округах УРСР (46% сільрад республіки) на одну Раду в середньому припадало 9,3 засідань, а за той же час 1927/28 р. по 41 округу (94,6% всіх сільрад України) — 10,7 засідань. Значно підвищився інтерес виборців до роботи радянських органів. Відвідування ними засідань сільрад, наприклад, в першому півріччі 1927/28 р. збільшилося порівняно з попереднім роком на 30%⁹. Змістовнішою стала робота комісій, особливо земельної, частіше стали скликатися збори виборців.

XI Всеукраїнський з'їзд Рад, підбивши підсумки діяльності сільських Рад у нових умовах, констатував, що зміцнення низових органів влади дало позитивні наслідки. Особливо яскраво це проявилось під час перевиборів Рад у 1928—1929 рр. В республіці, як і по всій країні, вони проходили в обстановці гострої класової боротьби. Куркулі та їх спільники, намагаючись зірвати виборчу кампанію, вдавалися до підпалів, підкупів, наклепів, убивств та знущань над активістами.

В тих умовах партійні організації повинні були виявити високу активність, щоб мобілізувати трудящих села для рішучої відсічі ворогам. У розв'язанні цього завдання велику допомогу сільським комуністам подав робітничий клас таких промислових центрів, як Луганськ, Харків, Одеса, Київ, Артемівськ, та інших міст. Тільки в Харкові для участі у виборах були організовані виїзди робітничих бригад з 16 підприємств та установ (всього 280 чол.). Наприкінці 1928 р. шефські організації Одеси направили своїх представників для участі у виборчій кампанії в 42 села¹⁰.

Партосередки сіл разом з представниками робітничого класу, бідняцько-наймитського активу, комітетів незаможних селян забезпечили участь у виборчій кампанії широких мас трудового селянства.

Підсумки виборів до сільрад України в 1928—1929 рр. свідчать про зростання, порівняно з попередніми виборами, активності трудящих. Якщо в 1925—1926 рр. явка на вибори складала 54%, в 1926—1927 рр. — 51,6%, то в 1928—1929 рр. — 64,7%. До управління державою були залучені нові маси трудового селянства. В сільські Ради було

⁶ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, спр. 205, арк. 8.

⁷ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, спр. 1585, арк. 298.

⁸ Одеський обласний державний архів, ф. Р-969, оп. 1, спр. 702, арк. 8.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 655, арк. 50; спр. 827, арк. 2.

¹⁰ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, спр. 29, арк. 277; «Червоний степ», 28 грудня 1928 р.

обрано 59,3%, в райвиконкоми — 63,5%. Зросла кількість комуністів у складі Рад (в 1925/26 господарському році їх було 6,9%, 1926/27 р.— 9,0%, в 1928/29 р.— 10,7%)¹¹.

Підбиваючи підсумки виборів до сільських Рад по всій країні, ЦК ВКП(б) відзначив, що, «незважаючи на посилення боротьби, куркульства за вплив на середняцькі маси, партія досягла нових успіхів у справі закріплення бідняцько-середняцького блоку і загального зміцнення позицій пролетарської диктатури на селі»¹².

Певну роль у пожвавленні і зміцненні сільських Рад відіграла чистка держaparату від бюрократичних елементів. На Україні вона розпочалася 1 липня 1929 р. з низової ланки і здійснювалася під керівництвом РСІ. Партійні й радянські органи, партосередки республіки провели значну підготовчу роботу до цього важливого державного заходу, обговорювали це питання на бюро і пленумах окружкомів, райкомів партії, зборах партосередків, засіданнях окрвиконкомів, райвиконкомів, сільрад, зборах трудящих. Тільки в 259 районах у чистці взяли участь 1 222 734 чол.

Чистка радянських установ на селі супроводжувалась гострою класовою боротьбою. Куркульство та його агентура намагалися зривати збори, компрометували чесних працівників і захищали своїх висуванців. До кінця 1929 р., за попередніми даними 33 округів, чистка була в основному завершена в 320 районах України. З перевірених 117 483 чол. комісія по чистці увільнила 14 205 чол. (12% з числа перевірених). В 7 округах під час чистки було увільнено 21,9% голів і секретарів сільрад, КНС, споживчих товариств¹³. Для тих, хто прийшов працювати замість увільнених працівників, були організовані курси. У 36 округах тільки в 1929 р. на 84 різних курсах навчалася 5523 працівники сільрад, 2429 чол. відвідували курси голів і секретарів сільських Рад¹⁴.

На 1 жовтня 1929 р. на Україні налічувалося 16 тис. колгоспів, які об'єднували 10,4% загальної кількості селянських господарств, певна заслуга в цьому належала й сільським Радам республіки¹⁵. І все ж до початку масового колгоспного руху (осінь 1929 р.) більшість із них відставала від завдань соціалістичної перебудови села. Це пояснюється недостатнім рівнем підготовки більшості керівних працівників сільрад, нечисленністю сільських партосередків (у 1928/29 на один сільський партосередок України в середньому припадало 4 сільради). Негативно позначалась і відсутність необхідної матеріальної бази у багатьох сільрадах, та низька зарплата їх голів і секретарів, що призводило до значної плинності кадрів. Інколи до Рад потрапляли ворожі елементи, які чинили опір заходам Радянської влади.

В умовах великого перелому, що настав восени 1929 р., і різкого загострення класової боротьби партія та уряд здійснили нові ще більш дійові заходи щодо перебудови роботи сільських Рад. Це підвищило їх роль у боротьбі за перемогу соціалізму на селі.

¹¹ «Большевик Украины», 1929, № 14, стор. 55, 59, 63.

¹² «Правда», 16 червня 1929 р.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 5, спр. 78, арк. 74.

¹⁴ Там же, оп. 6, спр. 603, арк. 319.

¹⁵ История Украинской ССР, т. 2, К., 1969, стор. 276.

Н. О. Ткачова
З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ
ТА ДІЯЛЬНОСТІ
ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ
ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ
[1917—1922 РР.]

Сучасний розвиток міжнародних відносин, позитивні зміни, що сталися останнім часом у світі, зміцнення могутності Радянської Батьківщини означають торжество зовнішньополітичної діяльності Комуністичної партії. Це відповідає корін-

ним інтересам усього людства земної кулі.

Запорукою перемог нашої країни, вирішальним фактором зміцнення її міжнародних позицій стало єднання усіх народів в боротьбі проти поневолення, за мир і міжнародне співробітництво.

З перших днів виникнення радянських республік, ще до утворення Союзу РСР, вони перебували в тісних союзних відносинах з РРФСР, яка координувала також і їх зовнішньополітичну діяльність. Свою державність український народ здобув завдяки керівництву Комуністичної партії і її вождя В. І. Леніна, перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції і тісному співробітництву з РРФСР. Так на ділі знаходили підтвердження слова вождя світового пролетаріату В. І. Леніна про те, що тільки «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»¹. Виступаючи в багатьох дипломатичних акціях, РРФСР рішуче підтримувала, відстоювала інтереси Радянської України на міжнародній арені. Таким чином, управління іноземними справами здійснювалося Українською РСР у тісному контакті з РРФСР, оскільки зовнішня політика радянських республік була єдиною.

У зовнішніх зносинах УРСР виступала через Всеукраїнський з'їзд Рад, Центральний Виконавчий Комітет Рад і Народний Секретаріат. Однак у складі державного апарату, сформованого після I Всеукраїнського з'їзду Рад, не було спеціального органу по здійсненню зовнішньополітичної діяльності.

Питання консульського характеру, пов'язані з перебуванням на Україні іноземних підданих, вирішувались секретарством міжнаціональних справ, яке мало таку назву у зв'язку з тим, що постановою I Всеукраїнського з'їзду Рад Радянська Україна з самого початку свого утворення була визнана федеративною частиною РРФСР. Після підписання 3 березня 1918 р. Брест-Литовського договору згідно з його статтею VI РРФСР була змушена відмовитись від федеративних зв'язків з Україною. Тому з 1918 р. секретарство міжнаціональних справ було перейменоване на секретарство закордонних справ.

До компетенції секретарства закордонних справ входили зовнішні зносини Радянської України з іншими державами, справи іноземних підданих, у тому числі й військовополонених².

З перших днів свого існування Радянська країна почала здійснювати активну зовнішню політику, в основі якої був мир. За період з часу виникнення УРСР й до окупації її німецькими інтервентами (грудень 1917 — квітень 1918 рр.) були зроблені спроби припинити війну дипломатичним шляхом. Але всі пропозиції не знайшли підтримки з боку іноземних держав.

Після вигнання німецьких окупантів з території України 28 листопада 1918 р. було утворено Тимчасовий робітничо-селянський уряд Української Радянської Республіки, який, будучи єдиним діючим центральним органом державної влади, мав функції не тільки уряду, а й з'їзду Рад і ВУЦВК. Для здійснення зовнішньополітичної діяльності при уряді

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 3, арк. 33.

було створено іноземний відділ³. На чолі відділів стояли завідуючі і колегиї, які призначались урядом УРСР.

Спочатку іноземний відділ очолював глава уряду. Пізніше, 5 лютого 1919 р., коли відділи були перейменовані у народні комісаріати, завідуючі відділами почали іменуватися народними комісарами. Новостворений наркомат закордонних справ знаходився у віданні Раднаркому й звітувався тільки перед ним.

До прийняття Конституції УРСР головним змістом зовнішньополітичної діяльності України були боротьба проти білогвардійщини, буржуазно-націоналістичної контрреволюції і збройної інтервенції, сприяння іншим народам в їх боротьбі за своє визволення.

Конституція УРСР, прийнята III з'їздом Рад 10 березня 1919 р., чітко визначила систему органів зовнішніх зносин Української РСР. Це були: Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад і Рада Народних Комісарів.

Конституція УРСР законодавчо закріпила зовнішньополітичну діяльність Радянської України, поклавши управління в цій галузі на спеціальний комісаріат з іноземних справ.

Слід зазначити, що функціонування державних органів зовнішніх зносин України у 1919 р. відбувалося в дуже важких умовах боротьби Української РСР проти загарбницьких зазіхань імперіалістичних держав, яким запопадливо сприяли українські буржуазні націоналісти. Щоб захистити завоювання революції й відстояти державний суверенітет, необхідно було проводити гнучку зовнішню політику⁴.

Перехід Радянської України до мирного розвитку викликав великі зміни як в державному апараті, так і в самій системі зовнішньополітичних органів. У зв'язку з тим, що відпала необхідність у збереженні режиму воєнного часу і військових засобів управління, 16 лютого 1920 р. Всеукрревком склав свої повноваження й припинив діяльність.

У лютому 1920 р. були відновлені центральні органи Радянської влади — ВУЦВК, його Президія і РНК⁵, а в березні того ж року на підставі постанови ЦВК і РНК УРСР відновив свою діяльність НКЗС УРСР. Апарат НКЗС складався з секретаріату*, інформаційного і господарського відділів та бюро реєстрації іноземців. У 1921 р., крім зазначених, почали функціонувати економічно-правовий і фінансовий відділи, а також підвідділи статистики, юрисконсульство та ін. Як особливий орган при комісаріаті існувала комісія для розгляду претензій іноземців, майно яких підлягало евакуації на підставі договорів.

Місцевою установою НКЗС УРСР в жовтні 1920 р. було управління уповноваженого НКЗС в Одесі. Воно займалося головним чином прийомом прибуваючих з-за кордону радянських та іноземних громадян, місій, оформленням віз тощо.

³ Там же, спр. 13, арк. 2.

⁴ Про зовнішньополітичну діяльність Української РСР в цей період див: Документи внешней политики СССР, т. I, стор. 210—211, 242, 248, 249, 246; Документи внешней политики СССР, т. II, стор. 61—64, 81, 84, 124, 148—151, 172—173, 217, 223—225, 228—230; Українська РСР в період громадянської війни, т. 2, К., 1968, стор. 157, 158, 159; Р. Г. Симоненко. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 році, К., 1962, стор. 133—149.

⁵ Порядок утворення, діяльність цих органів передбачались нормативними актами (див. постанову «О Всеукраинском Центральном Исполнительном Комитете». — Сборник узаконений (далі — СУ), 1920, № 11, ст. 210; постанову «О Президиуме Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета». — СУ, 1920, № 11, ст. 211).

* До березня 1920 р. діловодство НКЗС велось секретаріатом Ради Народних Комісарів, і лише у березні 1920 р. було введено посаду секретаря комісаріату, який виконував усю поточну роботу. Пізніше штат секретаріату було розширено.

Зміст діяльності Комісаріату закордонних справ УРСР становили: 1) розпорядча і інструкційна діяльність (видання інструкцій, циркулярних роз'яснень і розпоряджень, розробка, підготовка й видання, а також переробка законів, статутів, положень, правил); 2) розв'язання справ про становище іноземних громадян (маються на увазі конфліктні справи з особистих і майнових прав іноземців)**; 3) прибуття й від'їзди за кордон, які включали: а) масові та індивідуальні від'їзди й прибуття окремих громадян (військовополонених, біженців, іноземних підданих); б) прибуття й відправлення місій. 4) Організація місій і делегацій. 5) Інформаційна діяльність. 6) Окремі завдання: а) участь представників комісаріату у роботі інших відомств і установ для вироблення проектів різних законів, регулювання питань зовнішньої торгівлі у спірних юридичних справах і т. д.; б) охорона кордонів й вироблення відповідних правил, інструкцій і вказівок; в) виконання міжнародних договорів загального типу.

У 1920 р. державні органи зовнішніх зносин УРСР спільно з НКЗС РРФСР розпочали більш активну діяльність, спрямовану на встановлення мирних відносин з усіма народами і державами, відвернення агресії. Спільно ними було направлено ряд нот і заяв імперіалістичним державам⁶. Великою подією в історії Української Радянської держави було укладення 28 грудня 1920 р. у Москві союзного робітничо-селянського договору між УРСР і РРФСР⁷, який односторонньо ратифікував V Всеукраїнський з'їзд Рад.

З метою оборони країни, а також в інтересах господарського будівництва обох республік, було об'єднано сім наркоматів, у тому числі й Наркомат зовнішньої торгівлі. Об'єднаний Наркомат зовнішньої торгівлі виступав від імені як Російської, так і Української республік, що забезпечувало єдність зовнішньоторговельної політики, максимальну централізацію й суворий облік всіх товарів, призначених для експорту.

З метою успішного проведення союзної економічної політики НКЗ торгівлі в масштабі усієї федерації, а також для виявлення потреб народного господарства УРСР у закордонному товарообміні, в Раді Народних Комісарів УРСР була введена посада уповноваженого Наркомзовнішторгу РРФСР при Раді Народних Комісарів УРСР, якому підпорядковувались всі органи Народного Комісаріату зовнішньої торгівлі, що діяли на території УРСР.

Робітничо-селянський договір від 28 грудня 1920 р., встановивши єдність дій зовнішньоторговельних органів, не торкнувся питання зовнішньополітичної діяльності, що залишалася, як і раніше, у віданні республік.

** У зв'язку з надходженням в НКЗС скарг і заяв Народний Комітет юстиції видав циркуляр № 21 «О сообщении Народному Комисариату иностранных дел о каждом случае ареста иностранных граждан». (СУ, 1920, № 16, ст. 310).

⁶ Див. Нота Уряду УРСР урядові Польщі від 6 березня 1920 р.— Документи зовнішньої політики СССР, т. II, стор. 392—400; Телеграма Народного Комісара закордонних справ РРФСР Чичеріна на ім'я міністра закордонних справ Польщі від 22 грудня 1919 р.— Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, част. II; От империалистической войны до снятия блокады с Советской России, М., 1926. стор. 423—424; Нота урядів РРФСР і УРСР урядам Англії, Франції, США і Японії про готовність почати мирні переговори з Польщею від 7 березня 1920 р.— Документи зовнішньої політики СССР, т. II, стор. 400—402; Нота урядів РРФСР і УРСР урядам Англії, Франції, США, Італії з протестом проти підтримки збройного нападу Польщі від 19 травня 1920 р.— Документи зовнішньої політики СССР, т. II, стор. 530—532; Нота протесту урядів УРСР і РРФСР урядам західних держав від 11 липня 1920 р.— Документи зовнішньої політики СССР, т. II, стор. 565—566, та ін.

⁷ Документи зовнішньої політики СССР, т. III, М., 1959, стор. 433—435.

На початку 1921 р. у Москві при уряді РРФСР почала діяти українська дипломатична місія, яка пізніше була перейменована у Повноважне представництво УРСР в РРФСР.

Повноважне представництво сприяло дипломатичному і господарському співробітництву УРСР з РРФСР та іншими союзними республіками. Крім того, через своє представництво Українська РСР підтримувала дипломатичні відносини з Персією, Латвією, Канадою, Великобританією, Китаєм, Литвою⁸, представники яких були акредитовані при уряді РРФСР.

У зв'язку з провалом іноземної воєнної інтервенції проти молодого Країни Рад уряди капіталістичних держав почали усвідомлювати об'єктивну необхідність розширення дипломатичних і торговельних зв'язків з радянськими республіками. З цією метою в 1921—1923 рр. Україну відвідало ряд місій. Так, у січні 1921 р. для укладення торговельних угод в Одесу прибула румунська делегація, з якою велись також переговори і з питань безпеки, свободи судноплавства й рибного промислу в районі Дністровського лиману⁹.

В 1923 р. Україну відвідали американські сенатори¹⁰, група французьких фінансистів на чолі з представником «Банк Юніон Паризьєн», промисловці Бельгії, дві групи англійських капіталістів і австрійська торговельна делегація.

В 1921 р. у Празі (Чехословаччина) перебувала українська репатриційна й торговельна місія. В свою чергу, такі ж місії були прийняті в УРСР. В 1921—1922 рр. для встановлення дипломатичних відносин і економічних зв'язків й укладення договору в Туреччину прибула українська надзвичайна місія, яку очолював член ВУЦВК, заступник голови Раднаркому УРСР М. В. Фрунзе. 2 січня 1922 р. переговори завершилися укладенням договору про дружбу і співробітництво. З 1921 р. Радянська Україна встановила дипломатичні відносини з Німеччиною, Польщею, Туреччиною, прибалтійськими країнами, напівдипломатичні — з Австрією, Італією, Чехословаччиною, Китаєм, Персією¹¹, а також торговельні угоди з цілим рядом інших держав¹².

Слід зазначити, що до 1921 р. важка воєнна обстановка значною мірою ускладнювала діяльність зовнішньополітичних органів Країни Рад і ставила їх роботу у виключно несприятливі умови. Майже вся увага зосереджувалась на суто військових питаннях, а діяльність державних органів влади була підпорядкована інтересам оборони. Та, незважаючи на це, Радянська Україна, поряд з іншими радянськими республіками, послідовно проводила гнучку і ефективну зовнішню політику, яка відіграла велику роль у справі розгрому контрреволюції.

Після закінчення громадянської війни, коли капіталістичні держави усвідомили необхідність визнання Радянської країни, з'явилися реальні можливості для активної діяльності на міжнародній арені. Спираючись на братерську допомогу РРФСР, Радянська Україна уклала міжнародні договори з цілим рядом іноземних держав, встановила дипломатичні й торговельні відносини, брала активну участь у міжнародних конференціях.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 3, оп. 7, спр. 75, арк. 181—182; спр. 76, арк. 202; спр. 73, арк. 42, спр. 79, арк. 8.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 86, арк. 1—22.

¹⁰ Там же, спр. 462, арк. 272.

¹¹ Список іноземних місій у 1921 р. при Наркомзаксправ УРСР див.: ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 466, арк. 122—129; спр. 467, арк. 2.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 447, арк. 122; ф. 1424, оп. 1, спр. 255, арк. 1; ф. 1, оп. 2, спр. 927, арк. 27 та ін.

На цей час слід віднести остаточне оформлення структури апарату НКЗС, який проіснував до 1923 р. і був ліквідований постановою ВУЦВК від 20 вересня 1923 р. у зв'язку з утворенням Наркомзаксправ Союзу РСР*.

Необхідне для здійснення спільних завдань об'єднання диктувалося самою міжнародною обстановкою: загрозою іноземного поневолення, дипломатичною ізоляцією, економічною блокадою — всією політикою ворогів Радянської влади, спрямованою на знищення завоювань Великого Жовтня. Таким чином, склалися обставини, які обумовили об'єднання республік в Союз. Вступ України до складу СРСР став логічною неминучістю. «Военно-політичний союз, який склався в ході громадянської війни, найтісніша координація зовнішньополітичної діяльності, спільні зусилля по відбудові народного господарства, економічному розвитку і зміцненню обороноздатності природно сприяли переходові до об'єднання рівноправних народів в одну соціалістичну сім'ю»¹³. Утворення СРСР сприяло зростанню могутності радянських республік, які через загальносоюзні органи зовнішніх зносин, а також договори і угоди, що були заключені у попередній час й поширені на союзні республіки, продовжували відігравати активну роль у міжнародних відносинах.

Радянський Союз сприяє прогресивному розвитку народів світу і запорука його могутності — це єдність радянських народів. Ось чому об'єднання радянських республік в єдину союзну державу мало величезне міжнародне значення.

За півстоліття існування Союзу Радянських Соціалістичних Республік в світі сталися істотні зміни і «в усіх цих історичних змінах, — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, — чималу роль відіграв Радянський Союз — самий факт його існування, сила прикладу нашого соціалістичного суспільства, активна міжнародна політика нашої держави»¹⁴.

* Наркомзаксправ СРСР почав функціонувати з 6 липня 1923 р. після того, як Декларація і Договір про утворення Союзу РСР від 30 грудня 1922 р. були затверджені другою сесією ЦВК СРСР і введені в дію як основний закон СРСР.

¹³ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 9—10.

¹⁴ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 27.

* * *

О. А. Спірін
РОБОТА ПАРТІЙНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ
ПО ВДОСКОНАЛЕННЮ
ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ
КЕРІВНИХ КАДРІВ
[1966—1971 РР.]

В сучасних умовах, коли високими темпами розгортається науково-технічна революція, важливого значення набуває економічна підготовка керівних партійних, радянських та господарських кадрів. При цьому партія керується ленінською постановою про те, що кожний керівник повинен знати економічні закономірності розвитку суспільства, виявляти ініціативу і самостійність, володіти організаторськими здібностями і достатнім рівнем наукових і технічних знань. «Ми цінімо комунізм тільки тоді, — писав В. І. Ленін, — коли він обґрунтований економічно»¹.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 162.

За останні роки партія значно посилила увагу до економічної освіти керівних кадрів і всіх трудящих. Про це свідчать рішення XXIII і XXIV з'їздів партії та ряду пленумів ЦК КПРС. Ці питання висвітлені в історико-партійній літературі². Проте більшість авторів розглядає лише окремі форми економічного навчання переважно на матеріалах однієї-двох партійних організацій.

Необхідність поліпшення економічної освіти керівних працівників у досліджуваній період диктувалася рядом факторів. По-перше, розгортання науково-технічної революції і глибокі якісні зміни в техніці і технології, в матеріальній базі виробництва поставили вищі вимоги до загальноосвітнього та професійного рівня керівників. По-друге, економічна реформа, яка здійснювалася за рішенням березневого і вересневого (1965 р.) Пленумів ЦК КПРС, XXIII з'їзду партії, порушила проблеми управління економікою, способи соціалістичного господарювання як у країні в цілому, так і на кожному підприємстві. По-третє, завдання восьмого п'ятирічного плану поставили в центр економічної політики партії питання, пов'язані з прискоренням науково-технічного прогресу і підвищенням ефективності суспільного виробництва як головної умови створення матеріально-технічної бази комунізму і неухильного росту добробуту народу.

Виконуючи рішення XXIII з'їзду партії про підвищення кваліфікації та ідейно-теоретичної підготовки керівних кадрів, ЦК КПРС прийняв постанови «Про організацію постійно діючих курсів по перепідготовці керівних партійних і радянських кадрів» (1966 р.), «Про організацію в республіках, краях та областях постійно діючих курсів по перепідготовці партійних і радянських працівників» (1967 р.) та «Про заходи по поліпшенню підготовки і перепідготовки працівників Рад депутатів трудящих» (1967 р.)³. З лютого 1967 р. у Вищій партійній школі при ЦК КПРС та в 15 містах країни стали працювати постійно діючі курси перепідготовки керівних партійних і радянських кадрів, а в січні наступного — налічувалися 121 постійно діючі курси з три-чотиритижневим строком навчання, де проходили перепідготовку партійні та радянські працівники середньої і нижчої ланки. (В навчальних планах значне місце відводилося вивченню питань партійного та радянського будівництва, економіки і організації виробництва, наукових основ управління, обміну досвідом організаційної та політичної роботи в масах). 1970 р. в країні діяло 36 інститутів підвищення кваліфікації та 53 їх філіали, 70 факультетів і 96 курсів при вузах, більше 500 курсів на підприємствах, в установах, технікумах.

За період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС постійно діючі курси перепідготовки кадрів закінчило близько 200 тис. партійних і радянських працівників, у тому числі більше 32 тис. на Україні. Лише на курсах у ВПШ при ЦК КП України перепідготовку пройшло понад 7 тис. працівників, у тому числі 386 чол. з Молдавії. Навчанням у системі підви-

² В. Орлов. КПРС — організуюче ядро радянської суспільної системи, К., 1972; Воспитание деловитости, Донець, 1968; Партійна освіта і життя. З досвіду роботи партійних організацій республіки, К., 1972; А. М. Бурлаков. Економіка — забота партийная, Донець, 1968; І. В. Руденко. По-ленінському виховувати кадри, К., 1970; Ф. Рудич. Наступальність і творчість в ідеологічній роботі, К., 1971; А. Ночовкін. Озброювати кадри економічними знаннями. — «Під прапором ленінізму», 1971, № 10; В. Петрикін. Поліпшення економічного навчання кадрів — вимога часу. — «Комуніст України», 1966, № 9; Л. Швайко. Экономическая подготовка кадров. — «Партійная жизнь», 1971, № 11.

³ Справочник партийного работника, вып. 7-й, М., 1967, стор. 314—323; вып. 8-й, М., 1968, стор. 308—310.

щення кваліфікації в 1970 р. було охоплено 1 млн. спеціалістів народного господарства⁴.

Активізувалася ця робота й на Україні. Партійні організації республіки створювали курси, школи, постійно діючі семінари. У Харківській області, наприклад, в 1966 р. працювало 32 спеціальних семінари, 242 економічні школи, багато гуртків з вивчення економічної теорії, де навчалось більш як 22,5 тис. керівників підприємств, цехів, відділів, бригад, 1675 партійних, профспілкових і комсомольських працівників, 5700 передовиків виробництва⁵. У 20 вузах республіки діяли курси для перепідготовки керівних кадрів органів управління та виробництва, а при Харківському інженерно-економічному інституті було створено факультет з підготовки організаторів промислового виробництва і будівництва⁶.

В період, що тут розглядається, ЦК КПРС провів значну роботу щодо вдосконалення економічних знань керівних кадрів через систему політичної освіти: університети марксизму-ленінізму, міські та районні школи партійного активу, теоретичні семінари при партійних комітетах. У 1965—1966 навчальному році в республіці працювали 41 університет марксизму-ленінізму, 277 міських та районних шкіл і 363 семінари партійно-господарського активу при партійних комітетах, де підвищували ідейний рівень та економічні знання 40 тис. керівних працівників. В 1970—1971 навчальному році кількість слухачів лише в постійно діючих семінарах і школах партійно-господарського активу при обласних, міських та районних комітетах партії становила близько 50 тис. чоловік⁷.

Важливу роль у підвищенні економічної освіти керівних кадрів відігравали університети марксизму-ленінізму (УМЛ) міських комітетів партії, насамперед, факультети партійно-господарського активу. Головними формами навчання тут були семінарські заняття, підготовка рефератів, проведення теоретичних конференцій, захист дипломних робіт тощо. Викладачі прагнули допомогти слухачам визначити шляхи самостійного вивчення кожної теми, розкрити проблематику та історіографію того чи іншого питання, виявити його зв'язок із сучасністю. Це сприяло розвитку пізнавальних інтересів слухачів, допомагало глибокому, творчому обговоренню теоретичних питань на семінарських заняттях, служило основою для активізації самостійної роботи. Певне значення для підвищення економічної підготовки кадрів мали їх зустрічі з керівниками підприємств, аналіз конкретного місцевого досвіду господарювання. Це давало змогу викладачам творчо проводити кожне семінарське заняття, підвищило інтерес до вивчення економічних проблем.

Ефективною формою навчання в університетах марксизму-ленінізму було написання рефератів та їх обговорення на заняттях. Готуючи реферати, слухачі вчилися робити глибокі економічні розрахунки, шукати шляхи та резерви зростання продуктивності праці, підвищення рентабельності виробництва.

⁴ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, т. I, К., 1971, стор. 9; XXIV з'їзд Комуністичної партії України. 17—20 березня 1971 року. Стенографічний звіт, К., 1972, стор. 67; «Ленінець» (орган ректорату, парткому, профкому та місцевому Вищій партійній школі при ЦК КП України), 13 грудня 1971 р.; Коммунисты и реформа, М., 1972, стор. 215.

⁵ Нариси історії Харківської обласної партійної організації, Харків, 1970, стор. 759.

⁶ «Економіка Радянської України», 1966, № 3, стор. 2; № 7, стор. 9.

⁷ «Радянська Україна», 21 липня 1966 р.; «Комуніст України», 1966, № 7, стор. 68; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 70.

Широко застосовували цю форму роботи із слухачами факультетів партійно-господарського активу кафедри УМЛ Макіївського, Донецького, Ждановського, Запорізького, Полтавського, Сімферопольського, Хмельницького⁸ міськкомів КП України. Як правило, робота над рефератами тут не закінчувалась їх обговоренням під час занять. З розробленої теми слухачі виступали з лекціями перед трудящими, кращі реферати партійні організації використовували як методичні посібники для пропагандистів.

В навчальному процесі УМЛ великого поширення набули теоретичні конференції з економічних питань. Вони допомагали слухачам краще усвідомити ленінські принципи соціалістичного господарювання, значення економічних важелів у розвитку виробництва, сприяли виявленню нових резервів виробництва тощо. Про це свідчить досвід роботи УМЛ при Горлівському, Київському, Харківському, Черкаському⁹ та ряді інших міськкомів КП України.

Велику роль у закріпленні набутих теоретичних знань відігравали підготовка та захист слухачами університетів марксизму-ленінізму курсових і дипломних робіт. Ця робота, крім обґрунтування вибору теми, її актуальності та практичного значення, вимагає від слухачів уміння всебічно вивчити досліджуване питання, дати практичні рекомендації, визначити їх можливу економічну ефективність.

Так, слухач УМЛ Ждановського міськкому КП України А. П. Пехов у курсовій роботі «Економічна ефективність впровадження наукової організації праці на заводі «Азовсталь» виявив значні виробничі резерви, показав їх використання, обґрунтував доцільність своїх пропозицій. Проаналізувавши причини невиконання плану збору масел багатьма цехами, він запропонував дванадцять конкретних заходів, здійснення яких забезпечило щорічний економічний ефект на суму понад 15 тис. крб.¹⁰

Позитивний досвід підготовки дипломних робіт нагромадили Одеський та Сімферопольський університети марксизму-ленінізму. В дипломних творах слухачі розробляли конкретні економічні проблеми, узагальнювали досвід господарської діяльності підприємств у нових умовах, практику партійної, радянської роботи. Висновки та пропозиції, що містилися у цих працях, узагальнювалися міськими комітетами партії, найцінніші з них рекомендувалися для впровадження у виробництво¹¹.

Проведення теоретичних конференцій, підготовка рефератів, курсових та дипломних робіт не тільки сприяли вдосконаленню економічних знань слухачів, а й прищеплювали їм навички виховної роботи в масах. Про це свідчить досвід університету марксизму-ленінізму Одеського міськкому КП України. У 1966—67 навчальному році його слухачі прочитали 1200 лекцій і доповідей, в 1967—68 — більше 3 тис., у 1971—72 — стільки ж. Часто виступали з лекціями та доповідями слухачі Дніпропетровського, Київського та багатьох інших університетів мар-

⁸ «Під прапором ленінізму», 1970, № 18, стор. 33; «Правда», 6 жовтня 1970 р.; «Социалистический Донбасс», 6 травня 1967 р.; «Экономическая газета», 1972, № 11, стор. 10; «Правда Украины», 30 серпня 1967 р.; «Политическое самообразование», 1967, № 4, стор. 96; «Економіка Радянської України», 1971, № 9, стор. 95.

⁹ Университеты идейной закалки. Из опыта работы университетов марксизма-ленинизма, М., 1970, стор. 22; «Радянська Україна», 21 вересня 1967 р.

¹⁰ Партійна освіта і життя, К., 1971, стор. 19; «Під прапором ленінізму», 1970, № 18, стор. 33.

¹¹ «Политическое самообразование», 1972, № 8, стор. 122—123; «Правда Украины», 26 грудня 1968 р.; 31 серпня 1972 р.

ксисту-ленінізму¹². Університети марксизму-ленінізму перетворились у навчально-методичні центри партійних комітетів і посідають чільне місце в ідейному загартуванні керівних працівників та пропагандистських кадрів. В досліджуваний період УМЛ при міськкомах КП України закінчило більш як 120 тис. чоловік¹³.

Керуючись рішеннями XXIV з'їзду КПРС, партійні комітети дбають про дальше вдосконалення роботи УМЛ, розробляють перспективні плани навчання керівних кадрів. Протягом 1972—1975 рр. у Запорізькому університеті марксизму-ленінізму планується підвищити теоретичну підготовку та економічну освіту 1609 керівників, у Харківському — більше 2 тис., в Одеському близько 3 тис.¹⁴ В навчанні керівних працівників дедалі ширше впроваджується спеціалізація. Так, в УМЛ Донецького, Дніпропетровського, Ждановського та Київського міськкомів КП України діяли відділення та групи для секретарів партійних комітетів і первинних партійних організацій, директорів та головних спеціалістів підприємств, у Ворошиловградській, Кримській, Черкаській та інших областях — філіали УМЛ для партійного активу міст і районів, віддалених від обласних центрів¹⁵.

Для підвищення економічних знань керівних кадрів партійні організації активно використовували міські та районні школи партійного активу. Економічна підготовка слухачів у них складалася з двох частин — курсу політичної економії та курсу організації економіки промисловості і сільського господарства. Особлива увага зверталася на зв'язок теоретичних питань з практичною діяльністю слухачів щодо підвищення ефективності виробництва та прискорення науково-технічного прогресу. Найефективнішим засобом зміцнення цього зв'язку був метод практичних завдань.

Позитивний досвід у цьому питанні мала Краснолуцька (Ворошиловградська обл.) міська школа партактиву. Так, при вивченні матеріалів вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС слухачу школи, начальника шахти «Новолавлівська» І. О. Борисенку доручили розробити і здійснити ряд заходів щодо наукової організації праці. Разом з інженерно-технічними працівниками та спеціалістами Донецького науково-дослідного інституту вугілля на підприємстві була проведена теоретична конференція, присвячена питанням наукової організації праці.

За участю І. О. Борисенка комплексна бригада І. В. Іванченка розробила заходи, спрямовані на підвищення продуктивності праці. Їх здійснення дало змогу досягти найвищої в країні продуктивності комбайна УКР-1 (за 30 робочих днів з однієї лави бригада видобула близько 80 тис. т антрациту). Цей досвід бригади І. О. Борисенко узагальнив у рефераті, з яким виступив на семінарському занятті школи, а згодом — на шахтах тресту «Краснолучвугілля» і комбінату «Донбас-антрацит»¹⁶.

Певну увагу на зв'язок економічних проблем, що вивчалися, з практичною діяльністю слухачів шкіл партактиву звертали й партійні комітети Запорізького, Львівського¹⁷ та інших обкомів КП України. Це допо-

¹² «Знамя коммунизма», 21 червня 1966 р.; 4 червня 1968 р.; «Правда Украины», 7 березня 1969 р.; 31 серпня 1972 р.; «Київська правда», 9 червня 1968 р.

¹³ «Комуніст України», 1971, № 9, стор. 6.

¹⁴ «Индустриальное Запорожье», 31 серпня 1972 р.; «Правда», 16 вересня 1972 р. «Правда Украины», 31 серпня 1972 р.

¹⁵ «Правда», 29 серпня 1971 р.

¹⁶ «Политическое самообразование», 1972, № 11, стор. 10; «Правда Украины», 11 вересня 1966 р.; Творчість в ідеологічній роботі, К., 1968, стор. 26.

¹⁷ «Экономическая газета», 1972, № 11, стор. 10; «Вільна Україна», 6 квітня 1968 р.

магало слухачам не тільки усвідомлювати творчий характер марксистсько-ленінської економічної теорії, але підвищувати науковий рівень господарювання, удосконалювати мистецтво політичної роботи у масах.

Тільки в 1968 р. слухачами шкіл партактиву Вінниччини, наприклад, було прочитано більше 18 тис. лекцій з різних питань¹⁸.

Однією з форм удосконалення економічних знань керівних працівників були теоретичні семінари партійно-господарського активу при обласних, міських, районних комітетах партії. Беручи участь у колективних обговореннях актуальних проблем теорії та практики комуністичного будівництва, партійні, радянські та господарські працівники оволодівали ленінським стилем роботи, вчилися мобілізувати зусилля мас на виконання економічних та політичних завдань. Виправдала себе практика перспективного планування навчання керівних кадрів у цих семінарах. Так, перспективним планом, прийнятим після XXIII з'їзду КПРС Київським обкомом КП України, передбачалося вивчення ленінських праць, партійних документів, проблем науково-технічної революції та її соціально-економічних наслідків, наукових основ управління соціалістичним виробництвом¹⁹. Таке планування широко використовували й інші обкоми КП України²⁰. Щоб допомогти слухачам у їх самостійній роботі, на заняттях теоретичних семінарів виступали відповідальні працівники ЦК КПРС, ЦК КП України, обкомів партії, вчені з Москви, Києва та інших міст. Для слухачів теоретичного семінару при Київському обкомі КП України обласна газета «Київська правда» організувала спеціальну рубрику, де друкувалися методичні поради щодо вивчення основних тем²¹. Різноманітні форми активізації слухачів обласних семінарів партійно-господарського активу використовували Ворошиловградський, Донецький, Івано-Франківський, Одеський обкоми КП України. У тісному зв'язку з життям вивчали економічні питання слухачі семінарів Дніпродзержинського та Львівського міськкомів КП України, Миронівського, Таращанського (Київська обл.), Городенківського, Калуського (Івано-Франківська обл.), Комінтернівського (Харківська обл.) та ряду інших райкомів партії. Слухачі розробляли заходи, спрямовані на краще використання резервів виробництва, поліпшення масово-політичної роботи в колективах. Вивчення проблем завершувалося, як правило, теоретичними конференціями з актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії, економічної політики КПРС, ідеологічної роботи партії. На них слухачі виступали з доповідями, вносили конкретні рекомендації, спрямовані на виконання завдань, що вирішувалися партійними організаціями. Ефективно використовували цю форму освіти партійні організації Київської, Львівської, Харківської, Донецької та інших областей. Тільки в 1966—1967 рр. в Донецькій області, наприклад, відбулося більш як 1500 економічних конференцій, у роботі яких взяв участь майже весь партійно-господарський актив²².

Дієвою формою удосконалення економічної освіти керівних кадрів були школи економічних знань. Позитивний досвід їх створення має, наприклад, Київський обком КП України. В 1965 р. тут почала діяти Вища школа економічних знань для партійно-господарського активу міста та області²³. На лекційних заняттях велика увага приділялась

¹⁸ Б. Кірше, П. Симон, Г. Фесун. Джерела ідейної наснаги, Одеса, 1969, стор. 41.

¹⁹ «Комуніст України», 1971, № 5, стор. 18.

²⁰ «Правда», 6 жовтня 1970 р.; «Під прапором ленінізму», 1971, № 2, стор. 21.

²¹ «Київська правда», 26 жовтня 1969 р., 4 січня, 20 лютого 1970 р.

²² Воспитание деловитости, Донецк, 1968, стор. 5.

²³ «Київська правда», 31 травня 1967 р.; «Экономическая газета», 1969, № 40, стор. 4.

актуальним теоретичним проблемам економіки, організації та плануванню виробництва, НОП, вивченню економічної політики партії, питанням переходу на нову систему господарювання. Практичні заняття проходили на базових підприємствах міста. В кінці кожного навчального року відбувалися підсумкові теоретичні конференції, на яких слухачі висвітлювали актуальні проблеми, узагальнювали досвід роботи в нових умовах планування та економічного стимулювання.

Значну роботу провадили також економічні школи при Донецькому, Харківському, Дніпродзержинському, Житомирському, Львівському, Одеському міськкомом КП України. Економічні школи були також створені на багатьох підприємствах, установах для керівників середньої ланки. Тільки у Дніпропетровській області, наприклад, у 1966—1967 навчальному році працювали 184 такі школи з загальною кількістю слухачів 6300 чол.²⁴.

Київський міськком КП України створив для керівних працівників промисловості, будівельників міста «Ділові економічні клуби». На їх засіданнях виносились такі питання: «Шляхи та методи удосконалення організації виробництва і внутрізаводського планування», «Економічна ефективність боротьби за високу якість продукції» та ін.

У підвищенні економічних знань кадрів, всіх трудящих значну роль відіграла республіканська преса, яка повністю виправдала своє призначення, ставши насправді знаряддям економічного перевиховання мас, знаряддям ознайомлення мас з тим, як треба налагоджувати працю по-новому²⁵.

Редакція обласної газети «Знамя коммунизма» з 1965 р. разом з обласним та районними комітетами партії регулярно проводила засідання «Ленінської школи економіки», на які запрошувалися керівники промислових підприємств, партійні працівники, вчені, відповідальні працівники міністерств та відомств республіки. Теми занять були присвячені найважливішим питанням економічної реформи, проблемам підвищення ефективності суспільного виробництва. За роки восьмої п'ятирічки відбулося близько 50 занять²⁶.

Питання організації економічного навчання керівних кадрів регулярно розглядалися на бюро та пленумах обласних, міських і районних комітетів партії, рішення їх були спрямовані на зміцнення зв'язків економічної освіти з досвідом партійного керівництва народним господарством, усунення елементів формалізму, спрощеного підходу до вивчення актуальних питань економічної теорії, проблем сучасності.

Значну допомогу в організації економічної підготовки керівних кадрів здійснювали Будинки політичної освіти обкомів КП України. Тут розроблялися програми курсів, учбові плани семінарських занять, методичні рекомендації, вивчався й узагальнювався передовий досвід економічної освіти в різних ланках працівників. Все це сприяло вихованню в партійних, радянських та господарських кадрів важливих якостей, необхідних для успішного виконання рішень партії та уряду, державних планів та соціалістичних зобов'язань.

Програма дальшого поліпшення роботи партійних організацій щодо економічної підготовки керівних кадрів накреслена в постановах ЦК КПРС «Про поліпшення економічної освіти трудящих» (1971 р.) та «Про марксистсько-ленінське навчання та економічну освіту керівних кадрів

²⁴ Животворна сила. Про досвід роботи партійних організацій республіки по проведенню в життя економічної реформи, К., 1967, стор. 22.

²⁵ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 175.

²⁶ «Знамя коммунизма», 22 жовтня 1966 р., 1 березня, 26 липня 1968 р., 3 червня 1969 р., 13 березня 1970 р.

в Ташкентській міській партійній організації»²⁷ (1972 р.). Використання набутого досвіду в попередні роки сприятиме дальшому розгортанню та вдосконаленню форм і методів роботи партійних організацій щодо економічної освіти керівних кадрів.

²⁷ Вопросы идеологической работы КПСС. Сборник важнейших решений КПСС (1965—1972 гг.), М., 1972, стор. 289—297; 338—346.

В. С. Крижановський
ЗАХОДИ КОМУНІСТИЧНОЇ
ПАРТІЇ УКРАЇНИ
ЩОДО ПОЛІПШЕННЯ
УМОВ ПРАЦІ
ТА ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я РОБІТНИКІВ
У ШОСТІЙ П'ЯТИРІЧЦІ

Питанням поліпшення умов праці і охорони здоров'я робітничого класу — провідної сили соціалістичного суспільства Комуністична партія приділяла і приділяє велику увагу. «Всесірне оздоровлення і полегшення умов праці — одно з важливих завдань піднесення народного добробуту»¹, — говоритьсь

в Програмі КПРС. Крім того, умови праці трудящих мають зворотний вплив на саме виробництво, на зростання продуктивності праці, бо, як зазначав К. Маркс, «все те, що впливає на людину, цього *суб'єкта* виробництва, модифікує в більшій чи меншій мірі всі її функції і види діяльності, значить також і ті її функції і види діяльності, які вона виконує як творець матеріального багатства...»².

XX з'їзд КПРС серед заходів, спрямованих на дальше піднесення життєвого рівня трудящих, намітив зокрема поліпшення роботи по охороні праці і запобіганню захворювань робітників і службовців промислових підприємств шляхом полегшення умов праці, посилення темпів механізації основних і допоміжних робіт, здійснення в шостій п'ятирічці скорочення робочого дня, забезпечення дальшого розвитку охорони здоров'я трудящих³. Велику увагу цим питанням приділив також грудневий (1957 р.) Пленум ЦК КПРС, який посилив відповідальність партійних, профспілкових і господарських органів за дальше поліпшення умов праці та усунення причин травматизму робітників⁴.

ЦК КП України та місцеві партійні організації, виконуючи постанови партії, проявляли особливу турботу щодо створення безпечних і здорових умов праці у вугільній промисловості республіки, де відносно частіше траплялись випадки травматизму. У лютому 1958 р. голови раднаргоспів, начальники вугільних, шахтобудівних комбінатів, керуючі гірничобудівних трестів були зобов'язані протягом місяця провести на всіх шахтах і будовах перевірку стану гірничих розробок, механізмів, обладнання, складів вибухових речовин, розробити заходи щодо поліпшення техніки безпеки і охорони праці і забезпечити їх виконання⁵.

Партійні організації вугільних районів стали конкретніше займатися питаннями охорони праці гірників. На шахтах проводилися місячні громадських оглядів стану техніки безпеки і охорони праці з залу-

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 84.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. I, стор. 265.

³ Резолюції XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1956, стор. 51; 76—77; 84.

⁴ Справочник партийного работника, М., 1959, р., стор. 145—146.

⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. I, оп. 145, спр. 2407, арк. 11—12.

ченням партійного, профспілкового і комсомольського активу, громадських інспекторів по охороні праці, передовиків виробництва, редакцій газет. Результати перевірки обговорювались на робітничих або відкритих партійних зборах, партійно-господарських активах. Лише на підприємствах вугільної промисловості Сталінської області в квітні — липні 1958 р. було подано і більшістю реалізовано 10,5 тис. пропозицій, спрямованих на поліпшення умов праці шахтарів⁶. Партійні комітети вугільних районів здійснювали систематичний контроль за виконанням розроблених заходів. Так, бюро Горлівського міськкому партії розглянуло у 1958 р. такі питання: «Про охорону праці робітників очисних і підготовчих забоїв на шахтах тресту «Калінінвугілля» (травень), «Про стан техніки безпеки на шахтах тресту «Горлівськвугілля» (червень), «Про хід будівництва вентиляційного комплексу на шахті «Кочегарка» (листопад), «Про стан техніки безпеки на шахті ім. Румянцева тресту «Калінінвугілля» (грудень)⁷.

Питання про створення безпечних і здорових умов праці були в центрі уваги Дніпропетровського обкому партії, Харківського, Дніпро-дзержинського, Криворізького, Ждановського міськкомів, Московського райкому м. Києва та ін. Партком ХТЗ у березні 1957 р. обговорив питання «Про стан охорони праці і техніки безпеки на заводі» і ухвалив в найкоротший строк поліпшити умови праці робітників, розробив відповідні заходи⁸.

Під керівництвом партійних організацій проводились громадські огляди стану охорони праці, техніки безпеки та промислової санітарії. З 1 квітня по 1 серпня 1958 р. проходив республіканський громадський огляд, під час якого працювало 13 тис. комісій і рейдових бригад, в них брали участь більше 300 тис. чол., вони внесли 230 тис. пропозицій, спрямованих на вишукування внутрішніх резервів виробництва і поліпшення умов праці⁹. Внаслідок огляду в Дніпропетровській області виробничий травматизм знизився більш як на 20%, у тому числі в металургійній промисловості — на 24,6%, в гірничодобувній — на 15%. Лише в головних будівельних трестах Кривого Рога, Дніпропетровська, Нікополя було прискорено введення в дію в першому півріччі 1958 р. 173 вентиляційних установок, 44 душових, 185 групових умивальників, 128 кімнат обігріву та ін.¹⁰.

Партійні комітети контролювали виконання колективних договорів, залучаючи до цієї справи широку громадськість, слухали звіти адміністрації підприємств і профспілок про виконання пунктів, що передбачали заходи по охороні праці і техніці безпеки¹¹. Після грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС профспілкові і господарські органи поліпшили практику заключення колективних договорів (підсумки їх виконання обговорювались на робітничих зборах і конференціях, де вносились також пропозиції щодо поліпшення умов праці). В обговоренні результатів виконання 9108 колективних договорів 1957 р. та вироблених умов на 1958 р., наприклад, на підприємствах республіки взяло участь 70—90% працюючих. В 1958 р. Укрпрофрада організувала масову перевірку виконання колективних договорів на підприємствах

⁶ Архів Української Республіканської Ради профспілок (далі — УРРПС), ф. Р-2605, оп. 8, спр. 1659, арк. 5.

⁷ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 232, оп. 20, спр. 9, арк. 154; спр. 10, арк. 188; спр. 14, арк. 98; спр. 15, арк. 10.

⁸ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 87, оп. 1, спр. 808, арк. 70—72.

⁹ А. Митюков. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности, К., 1965, стор. 70.

¹⁰ «Робітнича газета», 13 листопада 1958 р.; Архів УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 1659, арк. 5; спр. 1768, арк. 2.

¹¹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 22, спр. 11, арк. 10.

Дніпропетровської, Харківської, Запорізької, Київської, Херсонської, Житомирської, Черкаської та Кіровоградської областей¹².

Щорічно держава асигнувала на охорону праці і техніку безпеки значні кошти. Лише на підприємствах чорної металургії УРСР в 1956 р. було витрачено 58,6 млн. крб.— на 12,5 млн. крб. більше проти 1955 р. 1957 р. витрати по республіці становили в цьому плані 600 млн. крб., 1958 р.— 660 млн. крб. Тільки по колективних договорах по країні на заходи по техніці безпеки і виробничій санітарії за 1956—1958 рр. витрачено близько 9 млрд. крб. і на видачу безплатного спецодягу — 13,5 млрд. крб. В 1958 р. лише на охорону праці гірників в нашій країні було витрачено більше 320 млн. крб. Виробничий травматизм в 1959 р. порівняно з 1958 р. зменшився на Україні на 10%, в тому числі в металургійній промисловості на 14,2%, в хімічній — на 18,7%¹³.

Важливі наслідки для полегшення умов праці і особливо скорочення ручної і важкої фізичної праці мало впровадження у виробництво механізації, автоматизації, електрифікації багатьох трудомістких процесів. Партійні організації республіки успішно перетворювали в життя рішення XX з'їзду партії і липневого (1955 р.) Пленуму ЦК КПРС про прискорення технічного прогресу. Рівень механізованого навалювання вугілля на шахтах Сталінської області, наприклад, на кінець 1959 р. становив 55%, а навантаження породи при проходженні горизонтальних виробок — 75%, в Луганській області було впроваджено гідравлічний спосіб видобування вугілля, всі шахти 1959 р. переведено на перервний робочий тиждень, що також дало змогу значно поліпшити умови праці шахтарів¹⁴.

Одним з найважливіших заходів Комуністичної партії, спрямованих на поліпшення умов праці робітників у досліджуваній період, було скорочення робочого дня. Відповідно до директив XX з'їзду КПРС в шостій п'ятирічці першими на скорочений 7-годинний (а робітники провідних професій, зайняті на підземних роботах, — на 6-годинний) перейшли працівники вугільної промисловості і чорної металургії слідом за ними — трудівники кольорової металургії та хімічної промисловості, виробництва залізобетонних виробів і конструкцій, видобування солі та озокериту. В 1960 р. на скорочений 7-годинний робочий день перейшли в країні 56 млн. робітників і службовців і 6 млн. чол.— на 4 і 6-годинний робочий день (включаючи підлітків до 18 р.). Крім того, Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР від 8 березня 1956 р., з 10 березня 1956 р. на 2 години був скорочений робочий день у передвихідні та передсвяткові дні¹⁵.

ЦК КП України, партійні організації спрямовували діяльність господарських органів на своєчасну і старанну підготовку підприємств до роботи в нових умовах з тим, щоб забезпечити виконання виробничих планів і завдань.

Партія і уряд значну увагу приділяли розвитку медичного обслуговування трудящих, організації їх відпочинку, залученню до занять фізкультурою і спортом. 1959 р. державні асигнування на охорону здоров'я і фізкультуру в нашій країні становили 44 млрд. карбованців¹⁶.

¹² Архів УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 1415, арк. 30—31; спр. 1534, арк. 4; спр. 1768, арк. 4—5.

¹³ Там же, спр. 1286, арк. 20; спр. 1768, арк. 2; «Робітнича газета», 14 травня 1958 р.; «Охрана труда и социальное страхование», 1959, № 4, стор. 7; 1960, № 4, стор. 16; В. Стадник. Про життя щасливе, К., 1962, стор. 69.

¹⁴ XXI з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду, К., 1960, стор. 60, 77.

¹⁵ Рабочий класс СССР в 1951—1965 гг., М., 1969, стор. 213; Справочник партийного работника, М., 1957, стор. 258.

¹⁶ «Охрана труда и социальное страхование», 1960, № 4, стор. 17.

Партійні організації займалися питаннями добору, розстановки і виховання медичних кадрів, будівництва і обладнання лікарняних установ, вдосконалення профілактичної роботи серед населення, поширення досвіду роботи кращих медичних закладів. 28 листопада 1956 р. на міській нараді активу медичних працівників столиці України, наприклад, обговорювалось питання про хід виконання рішень XX з'їзду КПРС в справі дальшого поліпшення медичного обслуговування населення м. Києва. Ці питання стояли на порядку денному пленуму Київського міського комітету партії, який відбувся 14 серпня 1958 р.¹⁷ Вони були в центрі уваги Дніпропетровського обкому партії, Харківського міськкому та інших партійних організацій республіки¹⁸. Щоб узагальнити передовий досвід роботи лікувально-профілактичних закладів, поліпшити медичне обслуговування трудящих, зосередити зусилля науковців на розв'язанні найактуальніших проблем медицини, 29 червня — 1 липня 1959 р. в Києві з ініціативи ЦК КП України відбулася нарада працівників охорони здоров'я УРСР¹⁹.

У досліджуваній період число лікарняних ліжок (без госпіталів) збільшилось з 248,1 тис. в 1955 р. до 318,6 тис. в 1959 р., чисельність лікарів — відповідно з 64,7 тис. чол. до 80,7 тис., середнього медичного персоналу з 183,6 тис. чол. до 258 тис.; лікарняних ліжок на 10 тис. чол. населення — з 62,4 шт. до 75,1. На початок 1960 р. на заводах і фабриках, шахтах і рудниках республіки діяло 279 медико-санітарних частин, 1386 лікарських і 3570 фельдшерських здоровпунктів²⁰. Тільки робітників «Запоріжсталі» в 1958 р. обслуговувало 90 лікарів, завод мав стаціонар на 200 ліжок з різними відділеннями, чотири рентгенкабінети, іррадіаторій, фізкабінет, промислово-санітарну лабораторію і сірководогрязелікарню²¹. Під керівництвом партійних організацій на промислових підприємствах проводилася пропаганда санітарно-гігієнічних і медичних знань, наводилась чистота на робочих місцях, впорядковувались і озеленювались території підприємств, практикувалось проведення місячників, двомісячників і «Днів здоров'я»²². Партійні організації подавали допомогу в роботі медико-санітарних частин. У жовтні 1958 р. партком заводу «Азовсталь», наприклад, розглянув питання про роботу медсанчастини заводу і, відзначивши поліпшення медичного обслуговування робітників підприємства та санітарно-освітньої роботи, зобов'язав дирекцію сприяти забезпеченню необхідним інвентарем медико-санітарної частини, технічному обслуговуванню машин швидкої допомоги, трудовлаштуванню робітників, що мали хронічні захворювання тощо²³.

Партія та уряд вживали заходи щодо дальшого розвитку і вдосконалення санаторно-курортної справи, розширення і зміцнення оздоровчої бази. В здравницях країни щороку відпочивало і лікувалось близько 5 млн. чол., на оздоровлення трудящих у санаторіях і будинках відпочинку витрачалось понад 2 млрд. крб. За путівками, виданими

¹⁷ Партархів Київського обкому КП України, ф. 1, оп. 16, спр. 222, арк. 14, 113; «Робітнича газета», 15 серпня 1958 р.

¹⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, спр. 849, арк. 150; Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 24, спр. 7, арк. 3, 6.

¹⁹ «Робітнича газета», 30 червня 1959 р.; «Радянська Україна», 2 липня 1959 р.

²⁰ Народне господарство Української РСР в 1960 р., К., 1961, стор. 507; «Охрана труда и социальное страхование», 1960, № 3, стор. 25.

²¹ «Робітнича газета», 27 липня 1958 р.

²² «Робітнича газета», 21 серпня 1959 р.

²³ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 693, оп. 8, спр. 1, арк. 289.

профспілками колективам промислових підприємств, за рахунок коштів соціального страхування 1959 р. в здравницях країни побували 3,5 млн. робітників і службовців²⁴.

Збереженню здоров'я робітників сприяло також залучення їх до занять фізкультурою і спортом. Значно активізувалась ця робота під час підготовки і проведення 1956 р. Першої Спартакіади народів СРСР. На Україні на той час число фізкультурників і спортсменів становило більше 5 млн. чол., а фізкультурних колективів — 45 тис.²⁵.

Важливу роль у розвитку фізкультурно-спортивного руху відіграли заходи ЦК КП України 1957 р., спрямовані на дальший розвиток фізичної культури та спорту в республіці. Партійні органи обговорювали стан фізкультурної і спортивної роботи на місцях і накреслювали заходи щодо її поліпшення. Міністерства та відомства розглядали на колегіях плани будівництва нових і ремонту існуючих спортивних споруд на 1957—1960 рр., брали на баланс підприємств спортивні споруди, широко використовували в оздоровчих цілях виробничу гімнастику та ін.²⁶. Спортивні товариства профспілок на березень 1958 р. мали в своєму розпорядженні 216 стадіонів, більше 1,5 тис. футбольних полів, близько 10 тис. баскетбольних, волейбольних майданчиків і тенісних кортів, 92 водні станції, тоді як у 1954 р. було лише 124 стадіони, 60 водних станцій, в два рази менше тенісних кортів та ін. В 1958 р. раднаргоспи України виділили на будівництво спортивних споруд і їх капітальний ремонт понад 80 млн. крб.²⁷.

Під керівництвом партійних організацій підвищився рівень фізкультурно-масової роботи безпосередньо на промислових підприємствах.

Наведені факти свідчать, що в шостій п'ятирічці партійні організації України добились нових успіхів в справі підвищення життєвого рівня робітничого класу — головної продуктивної сили соціалістичного суспільства.

²⁴ «Радянська Україна», 21 травня 1959 р.; «Охрана труда и социальное страхование», 1960, № 2, стор. 3.

²⁵ Очерки истории физической культуры, М., 1967, стор. 61.

²⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 147, спр. 2015, арк. 20—23.

²⁷ Архів УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 1880, арк. 2, 4.

Р. М. Матейко
діяльність комсомолу
Львівщини
по трудовому вихованню
учнів сільських шкіл

Важливим завданням партійних та комсомольських організацій є підготовка до трудової діяльності сільської учнівської молоді, її профорієнтація. Від зростання культурно-технічного рівня, трудової і

творчої активності нинішніх школярів залежить дальший розвиток усіх галузей сільськогосподарського виробництва.

Комсомольські організації Львівщини в період між XXII і XXIII з'їздами КПРС багато зробили для поповнення хліборобської сім'ї випускниками сільських шкіл, для зміцнення економіки колгоспно-радгоспного виробництва.

У своїй повсякденній діяльності комсомольці разом з педагогічними колективами шкіл керувалися ленінською настановою про те, що «...не можна собі уявити ідеалу майбутнього суспільства без поєд-

нання навчання з продуктивною працею молодого покоління...»¹. Втілюючи в життя вказівки партії та уряду, комсомольці Львівщини розгорнули активну роботу, спрямовану на трудове виховання підростаючого покоління, організацію виробничого навчання старшокласників. Комсомольці закладали шкільні та колгоспні сади, ремонтували навчальні приміщення, споруджували майстерні, теплиці, спортзали та стадіони, географічні майданчики. Учні працювали в шкільних виробничих майстернях, допомагали колгоспам та радгоспам, збирали металолом, макулатуру.

Важливу роль у трудовому вихованні сільських школярів, підготовці їх до участі в колгоспно-радгоспному виробництві відіграли учнівські виробничі бригади. Влітку 1963 р. в сільських школах Львівщини працювало 150 таких бригад (8,5 тис. учнів), які обробляли 4 тис. га землі.

В ряді шкіл було створено добру виробничо-навчальну базу. Так, у Ясенівській середній школі працювали кабінети агротехніки, машинознавства. У виробничій бригаді цієї школи, яка мала 5 тракторів і комбайн, виховувалися кваліфіковані кадри для сільського господарства². Необхідні умови для кращого вивчення учнями агротехніки, матеріальної частини трактора і автомашини були створені у Краковецькій середній школі Яворівського району³.

Працюючи у виробничих бригадах, майбутні хлібороби домоглися чималих успіхів. У 1962 р., наприклад, члени учнівських виробничих бригад Золочівського району виростили на своїх ділянках по 50—60 ц зерна кукурудзи з кожного га⁴. Учнівська виробнича бригада Луківської середньої школи Рудківського району збрала по 54 ц кукурудзи на кожному з 12 га, а члени учнівської виробничої бригади Краковецької — по 60 ц кукурудзи на кожному з 10 га⁵.

Велике значення для трудового виховання сільських школярів мало зміцнення зв'язків учнівських комсомольських організацій з комсомольсько-молодіжними колективами колгоспів і радгоспів та передовиками сільського господарства. Так, у Монастирецькій середній школі Жидачівського району працювала школа озернят, якою керувала ланкова Розалія Семчишин. Її члени стали справжніми проводирями шкільних комсомольців, які змагалися за право називатися резервом ланки комуністичної праці. Постійно проводилися спільні засідання комітетів комсомолу колгоспу і школи, комсомольські збори, вечори, диспути, культпоходи, трудові недільники. Молоді виробничники працювали загоновими вожатими. Доярка колгоспу «Дружба» Радехівського району Зіновія Ковальчук, яка працювала вожатою в місцевій школі, прищеплювала школярам любов до сільськогосподарської праці, проводила цікаві бесіди, культпоходи, вчила дітей танцювати, співати.

Добре зарекомендували себе літні табори праці й відпочинку для старшокласників. У 1965 р., наприклад, в області працювало 145 таких таборів, за якими було закріплено 2734 га землі. З метою підготовки надійної хліборобської зміни комсомольські організації Львівщини систематично проводили вечори вшанування ветеранів та передовиків сільського господарства, Героїв Соціалістичної Праці, зустрічі з ними, екскурсії в колгоспи і радгоспи, свята весни, врожаю. Учні обладнували кімнати та кутки трудової слави, стенди, фотомонтажі тощо.

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 2, стор. 464.

² Партархів Львівського обкому КП України, ф. 2992, оп. 1, спр. 11, арк. 106.

³ «Ленінська молодь» (орган Львівського обкому ЛКСМ України), 11 березня 1962 р.

⁴ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 2992, оп. 1, спр. 27, арк. 52.

⁵ «Ленінська молодь», 22 січня 1962 р.

На обласних та районних комсомольських конференціях, пленумах та засіданнях бюро комітетів комсомолу, зборах шкільних комсомольських організацій багато уваги приділялося питанням трудового загартування підростаючого покоління. Під час весняних канікул 1962 р. у Львові відбувся дводенний семінар більше 300 бригадирів учнівських виробничих бригад. Добрі поради дали юній зміні майстер вирощування кукурудзи, Герой Соціалістичної Праці Анастасія Новосад і знатний механізатор Гаврило Чоловін. Бригадири учнівських виробничих бригад, керівники виробничого навчання обмінялись досвідом⁶.

Наполеглива систематична робота, спрямована на трудове виховання, яку проводили комсомольські організації шкіл разом з учительськими колективами, увінчалась успіхами. Кращі шкільні комсомольські організації області стали в 1962 р. ініціаторами руху «Всім класом — у колгосп». В 1964 р. 9,5 тис. випускників пішли працювати в рідні колгоспи і радгоспи⁷. Внаслідок повсякденної турботи комсомольських організацій про виховання у юнаків і дівчат любові до професії хлібороба тільки у 1965 р. в ряди сільських трудівників влилося близько 9 тис. випускників шкіл⁸.

Обком ЛКСМУ приділяв велику увагу не тільки направленню, а й закріпленню випускників шкіл у колгоспно-радгоспному виробництві. Сільські комсомольські організації Городоцького, Турківського, Жидачівського, Золочівського, Дрогобицького, Сокальського та інших районів дбали про створення для них добрих умов праці і побуту⁹.

Справжніми наставниками вчорашніх випускників були знатні люди сільськогосподарського виробництва області М. М. Омелько, О. М. Пасека, П. Г. Оліщук, П. І. Шиш, П. М. Каратнюк, А. І. Нагачківська та інші. Другом і порадиником молоді став голова колгоспу «Прогрес» І. М. Мартищенко. Він постійно цікавився життям юнаків і дівчат села, прислухався до їх потреб¹⁰. По-батьківськи турбувався про молодих доярок голова колгоспу ім. Калініна Сокальського району, Герой Соціалістичної Праці П. Г. Оліщук.

Доброю традицією стали урочисті посвячення випускників шкіл у хліборобську сім'ю. Так, у с. Тернопіллі Пустомитівського району прийом випускників місцевої школи у члени колгоспу вилився у справжнє свято. 19 комсомольців прийняли трудову естафету від своїх батьків, вони поклялися, що ніколи не звернуть з цього шляху, ні перед чим не зупиняться, будуть по-ленінськи жити і працювати¹¹. Тільки в 1965 р. трудові книжки колгоспників одержали 32 випускники школи в колгоспі ім. Б. Хмельницького Радехівського району¹².

Завдяки повсякденній турботі партійних і комсомольських організацій молодь, ще перебуваючи в школі, здобувала перший трудовий гарт. Хороша слава йшла про Стефанію Груновську, яка закінчила школу і пішла працювати в рідний колгосп «Прогрес» Кам'янка-Бузького району¹³.

Комсомолка Марія Прухницька, яка прийшла працювати на ферму колгоспу ім. Т. Г. Шевченка Золочівського району, швидко оволоділа професією телятниці. В 1962 р. вона виростила 94 племінних телички¹⁴.

⁶ «Ленінська молодь», 4 квітня 1962 р.

⁷ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3, спр. 1684, арк. 100.

⁸ Там же, спр. 1761, арк. 194.

⁹ Там же, ф. 66, оп. 19, спр. 1, арк. 19.

¹⁰ Там же, ф. 2992, оп. 1, спр. 9, арк. 106.

¹¹ Там же, спр. 11, арк. 101.

¹² Там же, ф. 66, оп. 19, спр. 1, арк. 101.

¹³ Там же, ф. 2992, оп. 1, спр. 11, арк. 108.

¹⁴ Там же, ф. 3004, оп. 1, спр. 1, арк. 25.

В 1963 р. у колгосп ім. Ів. Франка Дрогобицького району влилося юне поповнення — випускний клас сільської школи. З нього була створена комсомольсько-молодіжна ланка. Правління колгоспу, партійна і комсомольська організації подбали про створення необхідних умов для продуктивної праці, навчання і відпочинку ентузіастів. На початку 1966 р. ланка в складі 14 дівчат, яку очолювала Віра Підляшецька, стала повністю комсомольською. Обласна комсомольська організація пишається своєю вихованкою Ольгою Михаличко, яка після закінчення школи пішла працювати дояркою в радгосп «Винниківський». Без відриву від виробництва вона закінчила Львівський зооветеринарний інститут і стала зоотехніком Чижківського відділення радгоспу, що в 1966 р. досягло найвищих надойв молока в області¹⁵.

У трудовому вихованні учнів сільських шкіл були й певні недоліки: не всі учнівські виробничі бригади достатньо забезпечувались сільсько-господарською технікою, земельними ділянками, подекуди не вистачало висококваліфікованих викладачів виробничого навчання.

Свідченням ефективності заходів комсомольських організацій Львівщини, спрямованих на трудове загартування сільських школярів, є той факт, що в досліджуваний період рік у рік збільшувалася кількість випускників у сільському господарстві. Вчорашні учні, виявляючи трудову та громадсько-політичну активність, внесли чималий вклад у справу піднесення сільського господарства області.

¹⁵ Там же, ф. 66, оп. 19, спр. 1, арк. 19, 183.

Є. П. Городецький
РЕВОЛЮЦІЙНА БОРотьБА
ТРУДЯЩИХ
ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ
В 1929—1930 РР.

Погіршення матеріального становища трудящих Північної Буковини в результаті економічної кризи, антинародна політика правлячих буржуазно-поміщицьких кіл Румунії, наступ румунського та іноземного ка-

піталу на права та життєві інтереси народу призвели до різкого загострення класових протиріч. Про це свідчить посилення страйкової боротьби. Тільки в 1929—1930 рр. на Буковині відбулося 45 страйків (у них брало участь 8624 робітники, які охопили 158 підприємств, — це в 3 рази більше, ніж у 1927—1928 рр.)¹

Крім страйків, мали місце і приховані конфлікти*, в яких взяло участь 10 926 робітників з 403 підприємств краю². В класовій боротьбі брали участь як румунські, так і українські робітники Буковини.

Наведені дані, щоправда, з ряду причин далеко неповні.

Після вступу в дію закону про 8-годинний робочий день³ підприємці почали скорочувати платню. У відповідь на це 7 лютого 1929 р. робітники деревообробного заводу (с. Сучавський Шепот) оголосили страйк. 13 березня 1929 р. застрайкувало більше 350 робітників деревообробного заводу у Фелкеу. У квітні — липні деревообробники

¹ Annuarul statistic al României, 1930, București, 1932 (далі — ASR), стор. 226—227.

* Прихованими конфліктами вважаються протиріччя між робітниками і підприємцями, що завершувалися не страйками, а вирішувалися шляхом переговорів, арбітражу, посередництва тощо.

² ASR, 1930, стор. 231.

³ "Studii", 1968, N 1, стор. 120—122.

провели ще декілька страйків у Садові, Ватра Дорней, Радівцях, Войводяса та ін.⁴

21 травня 1929 р. оголосили страйк 230 робітників столярних майстерень Чернівців⁵.

Робітники лісової і деревообробної промисловості досягли певних успіхів. Газета «Соціалізм» від 5 травня 1929 р. повідомляла: «Загальний страйк лісорубів Буковини закінчився повною перемогою робітників. У понеділок, 29 квітня, робота відновилася на таких умовах:

1. Робочий день скорочується з 10,5 год. до 8 год.
2. Заробітна плата збільшується на 14%, але виходячи з розрахунку 10,5 год. тривалості робочого дня.
3. Понаднормові години оплачуються на 25% більше.
4. Видача платні повинна проводитись через кожні 14 днів. Видача платні по чеках забороняється.
5. Решта пільг (паливо, квартира, освітлення) залишаються без зміни».

В страйкову боротьбу активно включалися робітники інших галузей промисловості краю. Так, у березні застрайкували текстильники чернівецької фабрики «Якобі»⁶. Матеріали радауцької жандармерії свідчать про те, що 29 квітня 1929 р. у страйк включилися і трудящі всіх підприємств повіту⁷.

Ці виступи трудящих свідчать про зростання їх класової свідомості. «Всякий страйк,— вказував В. І. Ленін,— наводить робітників з величезною силою на думку про соціалізм — про боротьбу всього робітничого класу за своє визволення від гніту капіталізму»⁸.

Проте виступи трудящих Буковини в зазначений період нерідко закінчувалися поразками. Це пояснюється тим, що керівники соціал-демократичної партії та соціал-демократичних профспілок намагалися в угоду правлячим колам загальмувати робітничий рух.

Газета «Борець» 26 травня 1929 р. писала: «Біля 5900 деревообробників з Буковини, що за нужденну платню робили по 10—14 год. у лісах та трачках (лісопильнях.— Е. Г.) тяжку роботу, зажадали 8-годинного дня праці і застрайкували. Ці робітники не з'організовані й ними «заопікувалися» в їх тяжкій боротьбі соціал-демократи... Ці пани полагалися з фабрикантами й післали робітників до праці, заявляючи їм, що так буде, як робітники бажають. Та при найближчій виплаті по штрайку фабриканти всюди обтягували робітникам із денної заробітної плати стільки, скільки по їх рахунку припадало на ті години, що робітники робили понад 8 годин. Соціал-демократи змовилися з фабрикантами, аби зменшили день праці до вісім годин, але також щоби зменшили робітникам заробітню і без того голодну платню. Робітники стали знову до страйку, а Дана й Мільфербера (місцевого соціал-демократичного ватажка та фабриканта.— Е. Г.) хотіли сокирами вбити, як приїхали були знову фабрикантів заступати».

3 липня майже 200 робітників чернівецької фабрики «Гец і К⁰», незважаючи на те, що на фабрику було викликано поліцію, наполягали на задоволенні своїх вимог. 29 липня неполоківські деревообробники оголосили страйк, приводом до якого стало невиконання адміністра-

⁴ I. Dirdală și Rusenescu. Muncitori forestieri Bucovinei în anii 1929—1931.— "Studii și articole de istorie", București, 1964, N 6, стр. 351.

⁵ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 38, оп. 1, спр. 5985, арк. 20.

⁶ Там же, ф. 118, оп. 4, спр. 5930, арк. 3.

⁷ I. Dirdală și Rusenescu. Назв. праця, стр. 351.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стр. 283.

цією заводу трудового договору, який було укладено після 14-денного червневого страйку. Коли представник робітників звернувся до адміністрації з вимогою дотримуватися умов договору, йому відповіли: «того, чого бажають робітники, ніколи не буде». Слідом за непокоївцями 8 липня 1929 р. у Чернівцях страйк оголосили текстильники фабрики «Інтекс», а 15 липня — «Сартикс»⁹.

Життя переконувало трудящих, що для успішної боротьби їм потрібні революційні керівники. Саме до цього прагнула Комуністична партія Румунії, яка направляла також роботу крайової комуністичної організації Буковини.

Комуністи постійно залучали широкі трудящі маси до активної революційної боротьби. Для цього вони використовували нелегальні й легальні форми боротьби, які широко пропагувалися на сторінках підпільної преси. Так, буковинський підпільний крайовий комітет партії, на чолі якого у ті роки стояв С. Г. Галицький, організував випуск комуністичної підпільної літератури — листівок, газет, брошур. Закликаючи трудящих до боротьби, крайовий комітет Буковини вказував, що українські робітники зможуть перемогти тільки в тому разі, якщо спільно діятимуть з робітниками всіх національностей.

Активним помічником крайового комітету КПР був комсомол. Комсомольські організації були на чернівецькому заводі «Прутул», фабриках «Постеверія Ромене», «Геркулес» та інших підприємствах; «Революційний комітет студентів» об'єднував комсомольців університету, бойові організації існували також у Хотині, Кіцмані, Садгорі, Бергометі та в інших місцях¹⁰. Комсомольці вели агітаційну роботу серед робітничої і селянської молоді. Виконуючи рішення пленуму ЦК КСМ, Буковинська крайова організація, діючи під керівництвом комуністів, активізувала пропагандистську роботу серед трудящих, роз'яснювала причини їх злиденного життя. У листівці, виданій Буковинським крайкомом партії і комітетом комсомолу, зазначалося: «Економічна криза зростає з дня в день. Капіталісти-фабриканти щоденно викидають на вулицю, серед лютої зими, сотні і тисячі робітників. Голодні, замерзлі, без одягу і взуття — така доля робітників і їх сімей в буржуазному суспільстві, така доля людей, що створюють усі багатства на землі». Комуністи закликали трудящу молодь разом зі своїми батьками і старшими братами боротися за 8-годинний робочий день, підвищення заробітної плати, надання допомоги безробітним з боку держави і общини, конфіскацію поміщицької землі й безкоштовну її передачу селянам, відкриття шкіл з рідною мовою навчання, проти фашизму, за захист Радянського Союзу, проти соціал-демократів і реформізму, за національне самовизначення аж до відокремлення, за робітничо-селянський уряд¹¹.

Під керівництвом Буковинського комітету КСМ трудяща молодь брала активну участь у страйках робітників 1929—1931 рр. і політичних демонстраціях. Зокрема, в січні 1930 р. під час судилища над керівниками унітарних профспілок у Чернівцях, молодь вимагала: «Свободу політв'язням! Геть війну! Хай живе Радянський Союз!»

Буковинські крайові комітети КПР і КСМ Румунії в листівці з цього приводу писали: «Останні події, що мали місце в Чернівцях, є яскравим доказом «радикалізації і революціонізації широких мас робітників і селян».

⁹ ЧОДА, ф. 38, оп. 71, спр. 5985, арк. 5—6, 28—29, 75; спр. 5984, арк. 1, 3 зв.; ф. 118, оп. 5, спр. 1566, арк. 12—13.

¹⁰ К. Г. Ципко. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз'єднання з Радянською Україною, Чернівці, 1958, стор. 169.

¹¹ ЧОДА, ф. 1254, оп. 3, спр. 31, арк. 31; ф. 118, оп. 4, спр. 5925, арк. 14.

Перебуваючи у підпіллі, Комуністична партія Румунії неухильно посилювала роботу в масах. Головними опорними пунктами її діяльності в цей період були легальні громадські організації, зокрема унітарні профспілки. Активізації їх діяльності сприяло й те, що в країні відбулася зміна уряду*.

11—12 листопада 1929 р. з ініціативи КПР у Тімішоарі відбувся пленум Генеральної ради профспілок, на якому обговорювалися питання підвищення їх ролі у революційній боротьбі робітничого класу¹². Пленум прийняв рішення про утворення центральних органів та обласних секретаріатів унітарних профспілок у Бухаресті, Сібіу, Галаці, Долині Прохови, Долині Жіу, Орадія та інших містах¹³. Незважаючи на те, що профспілки були заборонені, а конференція розігнана, їх діяльність не припинилася.

Зростання активності профспілок на Буковині спостерігалось в кінці 1928 — на початку 1929 р.

24—26 грудня 1929 р. у Чернівцях відбулася крайова конференція представників унітарних профспілок. Хоч вона й проходила в умовах підпілля, в її роботі взяло участь 40 делегатів від робітників основних промислових підприємств Чернівців, а також з периферії, зокрема з Сторожинця, Радівців, Вижниці, Лужан, Новоселиці, Шипинця та інших місць. Серед делегатів були також секретар підпільного крайкому партії С. Г. Галицький і член крайкому І. Терлецький. На порядку денному стояли питання про аналіз економічного і політичного становища Румунії, форми класової боротьби, загроза терору й нової імперіалістичної війни.

Поліція, довідавшись про конференцію та місце її проведення, заарештувала 24 делегатів, у тому числі й С. Г. Галицького і І. Терлецького.

Органи Чернівецької поліції доповідали у Бухарест, що Буковинська організація унітарних профспілок мала своїх довірених осіб на кожній фабриці, заводі й майстерні міста, які пропагували серед робітників програму, прийняту центром профспілок Румунії. Допомогала їм в цьому газета «Робітниче життя».

Керовані комуністичною партією, унітарні профспілки на Буковині стали дійовою школою революційного виховання трудящих.

Надзвичайно велика роль у згуртуванні трудящих мас навколо комуністичної партії Румунії, утворенні єдиного народного фронту в боротьбі проти капіталу належить Робітничо-селянському блоку¹⁴. Використовуючи легальну пресу, комуністи намагалися роз'яснити трудящим, що успіху в класовій боротьбі можна досягти лише в міцному союзі робітничого класу і трудового селянства.

Незважаючи на ряд недоліків, що були у програмі Робітничо-селянського блоку, він відіграв значну роль у розгортанні легальної роботи, спрямованої на згуртування широких народних мас для боротьби проти експлуатації і терору, за демократичні свободи. Робітничі будинки, клуби комітетів блоку стали місцями політичної агітації та організації революційної боротьби. З ініціативи комуністів у містах і селах Буко-

*Мається на увазі прихід до влади в 1929 р. націонал-цараністів.

¹² История Румынии. 1918—1970, М., 1971, стор. 144.

¹³ N. Petreanu. Sindicatele unitare și rolul lor în lupta P. C. R. pentru apărarea intereselor celor ce muncesc și refacerea unității mișcării sindicale (1923—1929).—«Analele», 1963, N 3, стор. 90.

¹⁴ Робітничо-селянський блок як масова легальна партія був заснований КПР носени 1925 р. Основною метою його було утворення міцного союзу робітників і селян. Друковані органи блоку — газети «Dezrobirea» («Визволення»), «Înainte» («Вперед»), «Amnistia» («Амністія»).

вини відбувалися мітинги і збори, на яких ставилися вимоги легалізувати діяльність КПР, комсомолу, МОДР, поліпшити матеріальне становище трудящих. Саме під такими гаслами пройшли збори у Вижниці в грудні 1928 р. Присутні вимагали негайного звільнення всіх ув'язнених товаришів, загальної амністії всім політв'язням, скасування надзвичайного стану в Бессарабії та ін.¹⁵ Такі ж збори відбулися в 1929 р. у Сторожинцях, Селятині, Сараті, Сучаві, Радівцях, Кимпулунзі, Дорні, Фалькові, Банилові та інших місцях¹⁶.

Наведені факти свідчать, що вже з кінця 1928 р. на Буковині значно посилювався революційний рух, який проходив під лозунгом інтернаціональної солідарності всіх трудящих тогочасної Румунії.

Політична активність мас, їх участь у діяльності унітарних профспілок, Робітничо-селянського блоку лякали соціал-демократичних лідерів. Тому вони відмовлялися від співробітництва з цими прогресивними організаціями й перейшли на бік урядової націонал-цараністської партії. Це викликало незадоволення рядових членів Буковинської соціал-демократії, і зокрема членів української секції соціал-демократичної партії. Внаслідок наполегливої роз'яснювальної роботи комуністів Буковини переважна більшість рядових членів цієї секції на обласній конференції восени 1928 р. затаврувала ганебну зраду правих лідерів румунської соціал-демократії і покинула конференцію¹⁷, а з 17 лютого 1929 р. почала існувати легальна масова організація трудящих Північної Буковини — «Визволення», що перебувала під впливом комуністів¹⁸.

У прийнятій на конференції програмі вказувалося, що мета партії — соціальне й національне визволення трудящих краю¹⁹. За статутом — це партія українських трудящих у Румунії і до її складу не приймалися куркулі, поміщики і капіталісти.

Створення цієї організації стало яскравим проявом інтернаціональної солідарності румунського пролетариату з українськими трудящими Буковини.

Незважаючи на те, що за формою партія була національною, її діяльність мала інтернаціональний характер. «Інтереси українських трудящих тісно пов'язані з інтересами всього робітничого класу Румунії, — зазначалося у програмі, — а тому членом партії може бути і не українець, який добровільно бере на себе обов'язки члена цієї партії, підтримує її морально й матеріально». І дійсно, серед членів партії, крім українців, були румуни, євреї та ін.²⁰ Це відповідало програмним вимогам і тактиці КПР в умовах глибокого підпілля, репресій і переслідувань з боку сигуранци і жандармерії.

У той же час КПР не ототожнювала партію «Визволення» з собою, вважала її масово-революційною організацією, якою потрібно керувати і вести за собою. «Наша партія, — підкреслювалося в резолюції ЦК КПР, — повинна звернути велику увагу на нову партію на Буковині «Визволення», яка недавно була створена з тієї частини, що відірвалася від соціал-демократичної партії після створення єдиного фронту соціал-демократів і націонал-цараністів. В основу програми цієї партії

¹⁵ ЧОДА, ф. 118, оп. 5, спр. 1520, арк. 15, 16.

¹⁶ В. Курило, М. Ліщенко, О. Романець, Н. Сирота, Б. Тимощук (далі — В. Курило та ін.). Північна Буковина. Її минуле і сучасне, Ужгород, 1969, стор. 105.

¹⁷ ЧОДА, ф. 38, оп. 2, спр. 1248, арк. 176—177, 185—186.

¹⁸ РЕІУ, т. 1, 1969, стор. 275; В. Курило та ін. Назв. праця, стор. 104.

¹⁹ ЦДАЖР, ф. Колекція документів з Румунії п-158, ч. II, 19, арк. 4.

²⁰ «Радянська Буковина», 26 квітня 1964 р.; ЧОДА, ф. 38, оп. 3, спр. 53, арк. 95.

покладена боротьба за економічне і політичне визволення українських трудящих з-під ярма румунських бояр»²¹.

Комуністична організація Буковини повинна була перетворити партію «Визволення» в справді класову організацію українського селянства²². За короткий час з'явилося багато первинних організацій партії «Визволення» в Чернівецькому, Кимполунзькому, Радауцькому, Сторожинецькому, Сучавському повітах, які в свою чергу об'єднали первинні організації сіл Задубрівка, Черногузи, Мамаївці, Вербівці²³.

Спираючись на рішення IV з'їзду КПР (жовтень 1928 р.), ЦК КПР надсилав директивні вказівки крайовій комуністичній організації Буковини, спрямовані на організацію боротьби трудящих мас за соціальне і національне визволення, возз'єднання з Українською Радянською Соціалістичною Республікою. Буковинський підпільний крайком у своїх зверненнях і листівках до трудящих краю закликав їх боротися за національне самовизначення аж до відокремлення від Румунії і возз'єднання з Радянською Україною, вказуючи, що «боротьба за возз'єднання з Радянською Батьківщиною є першорядним завданням»²⁴.

Найбільш активними формами політичних виступів трудящих краю були демонстрації, які проходили під гаслами боротьби проти посилення буржуазної диктатури, фашизму та підготовки імперіалістичної війни з Радянською країною²⁵.

Незважаючи на заборону, в святкуванні 1 Травня 1929 р. в Чернівцях взяло участь 12 тис. чол. Політичні збори того ж дня пройшли в Сторожинці, Селятині, Сараті, Сучаві, Радівцях, Кимполунзі, Дорні, Фалькові, Банилові та інших місцях. На них виступали представники Крайового і повітових комітетів КПР, Робітничо-селянського блоку, партії «Визволення»²⁶.

Свідченням політичної активізації мас було і те, що під час виборчих кампаній до місцевих органів влади в 1929—1930 рр. робітники і селяни Буковини підтримали спільну платформу, висунуту партією «Визволення», Робітничо-селянським блоком і унітарними профспілками. У результаті виборів більшість голосів отримали представники Робітничо-селянського блоку. Борючись за свої економічні і політичні права, комуністи краю одночасно посилювали роз'яснювальну роботу серед населення. В 1929—1930 рр. кількість читальних приміщень і так званих українських культурних товариств збільшилася. Читальні з'явилися, зокрема, в сс. Суховерхів, Лука та ін., а в с. Кливоден було засновано «Кооператив взаємодопомоги» і читальню «Руська Бесіда», які крайком КПР і місцеві організації використовували для пропаганди марксистсько-ленінського вчення про партію, класову боротьбу, ленінську національну політику тощо²⁷. У поширенні серед трудящих марксистсько-ленінської ідеології значну роль відіграла й преса, зокрема газета «Борець».

Посилення класової боротьби трудящих проти соціального та національного гніту, на чолі якої стояли комуністи, непокоїло правлячі кола буржуазно-поміщицької Румунії й тому вони розпочали шалений контрнаступ. На Буковині було відновлено стан облоги, за яким селя-

²¹ Documente din istoria Partidului Comunist din România (далі — Д. І. П. С. Р.), 1929—1933. Vol. III. Editură pentru literatură politică. București, 1953, стор. 26.

²² Д. І. П. С. Р. 1929—1933, vol. III, стор. 26.

²³ ЧОДА, ф. 38, оп. 1, спр. 5983, арк. 5, 6; В. Курило та ін. Назв. праця, стор. 106.

²⁴ ЧОДА, ф. 5, оп. 1, спр. 1564, арк. 17, 57—58.

²⁵ «Борець», 28 квітня 1929 р., стор. 2.

²⁶ В. Курило та ін. Назв. праця, стор. 105.

²⁷ ЧОДА, ф. 138, оп. 3, спр. 53, арк. 96; ф. 118, оп. 4, спр. 6915; ф. 30, оп. 1, спр. 80, арк. 20—21.

нам у селах, а робітникам у містах заборонялося «сходитися більше 5-х людей», проводити «весілля, поминки, забави» без дозволу префекта або претора²⁸. Повсюдно почалися масові арешти селян, які виявляли невдоволення політикою правлячих кіл буржуазно-поміщицької Румунії, читали заборонену літературу. Особливо суворо переслідувалися комуністи і комсомольці, їм загрожували тюрми й каторга. Закривалися й заборонялися робітничі організації, керовані комуністами, зокрема, унітарні профспілки, Робітничо-селянський блок і партія «Визволення».

Особливо жорстоко румунські власті переслідували партію «Визволення». В січні 1929 р. були заарештовані активні діячі революційного руху І. Стасюк, Є. Сорофтей, А. Душкевич, Микола і Петро Шлапаки. Сфабрикувавши справу про порушення «суспільного спокою», їх засудили до різних строків тюремного ув'язнення²⁹.

На захист жертв фашистського терору рішуче стали трудящі краю і всі прогресивні сили. Відбувалися демонстрації протесту, ув'язненням та їх сім'ям подавали допомогу. Особливо вагомий вклад у рух солідарності внесла крайова організація МОДР. В одному з численних звернень до «Всіх робітників, селян, інтернаціоналістів і пригноблених меншостей» Чернівецький крайовий комітет МОДР писав: «Хвиля терору шалено зростає. Щоденно арештовуються робітники, селяни й інтелігенція..., у Чернівцях більше 40 товаришів уже понад тиждень сидять у сигуранці і піддаються диким тортурам.

Товариші! Хіба можна залишити, щоб буржуазія боєм вбивала наших товаришів — найкращих синів робітничого класу? Чи залишимо ми в руках катів тих, хто боровся за нашу справу?

Ні. Ми не повинні цього допустити. Шляхом зборів, демонстрацій, страйків ми повинні боротися: за звільнення блокістів, за звільнення затриманих поліцією, проти дикого фашистського терору»³⁰.

МОДР закликала до солідарності з трудящими Країни Рад, до боротьби за революційний захист Радянського Союзу.

Намагання правлячих кіл придушити революційний рух трудящих, внести в їх ряди ворожнечу не мали успіху. Роки економічної кризи і боротьби довели трудящим краю, що єдиним виразником їх інтересів і авангардом, спроможним керувати революційними діями у дальшій боротьбі, є Комуністична партія. Це підтвердили також наступні події, дальше розгортання революційної боротьби на Буковині.

²⁸ «Борець», 9 червня 1929 р.

²⁹ ЧОДА, ф. 118, оп. 5, спр. 1522, арк. 1, 34.

³⁰ Чернівецький краєзнавчий музей. Зал № 21, оригінал листівки інв. № 12568.— III—7039.

В. М. Алтуєв
УЧАСТЬ МІЛІЦІЇ УКРАЇНИ
В БОРЬБІ З БАНДИТИЗМОМ
У 1921—1925 РР.

Діяльність міліції Української РСР на початку мирного будівництва проходила в надзвичайно тяжких умовах. Зменшилась кількість комуністів і комсомольців у її лавах, не вистачало кваліфікованих кадрів. На службу в міліцію проникло чимало колишніх жандармів, поліцаїв, петлюрівців та інших ворожих елементів. Гостро відчувалася нестача транспорту, засобів зв'язку і особливо зброї. У звіті Катеринославського губвиконкому VI губернському

з'їздові Рад зазначалося, що на 1 липня 1921 р. губміліція озброєна гвинтівками на 21%, револьверами — на 15%, шаблями — на 61%¹. За даними Вінницької повітової постійної наради по боротьбі з бандитизмом, міліція повіту в серпні 1921 р. мала також мізерну кількість зброї².

Матеріальне становище працівників міліції було дуже тяжким. Заробітна плата та продовольчі пайки видавалися несвоєчасно, не вистачало обмундирування. Наприклад, у жовтні 1921 р. не мали обмундирування 90% особового складу міліції Волинської та Київської губерній³.

Комуністична партія і уряд України вже в перші місяці після закінчення громадянської війни провели ряд заходів для зміцнення міліції. Перша Всеукраїнська нарада КП(б)У, що відбулася 2—4 травня 1921 р., вказала губкомам на необхідність поліпшити партійну роботу в органах міліції⁴, зокрема посилити їх комуністами і комсомольцями.

ЦК КП(б)У і РНК УРСР приділяли велику увагу політичній та бойовій підготовці працівників міліції сільської місцевості, де знаходився передній край боротьби з куркульським бандитизмом. У 1921 р. Раднарком України вказав: «З огляду на особливе значення сільської міліції в боротьбі з місцевим бандитизмом визнати необхідним перехід міліції в усіх відношеннях на становище Червоної Армії»⁵.

Велику допомогу міліції Української РСР подав братній російський народ. З Російської Федерації на Україну прибуло 10 тис. міліціонерів, 2 тис. чол. командного і 200 чол. адміністративно-господарського складу. З Москви було одержано значну кількість обмундирування, зброї, кілька грузовиків⁶. Посланці російського народу передавали свій досвід українським міліціонерам, пліч-о-пліч з ними боролися проти політичних і карних злочинців, охороняли економічні об'єкти, ліквідовували ди-тячу безпритульність.

В рішеннях V Всеукраїнського з'їзду Рад (25 лютого — 3 березня 1921 р.) зазначалося, що міліцію республіки необхідно реорганізувати, подати їй матеріальну допомогу, надати широку можливість членам комітетів незаможних селян вступати в її ряди⁷. Добровільний запис незаможників до міліції проводився по всіх губерніях та повітах. Так, перший з'їзд членів КНС Новомосковського повіту (березень 1921 р.) вирішив виділити на роботу в міліцію по 5 чол. від кожного волкомнезаму⁸. У червні 1921 р. комітет незаможних селян Березівської волості Чернігівської губернії ухвалив послати для поповнення міліції своїх людей⁹. На початку 1922 р. до міліції Чернігівщини вступило 744 члени КНС¹⁰.

Партійні та радянські органи постійно дбали про поліпшення матеріального становища міліції. Так, 28 грудня 1921 р. на засіданні малої президії Київського губвиконкому, що проходило за участю голови губвиконкому Я. Б. Гамарника, було прийнято рішення, згідно з яким госпо-

¹ «Советское строительство на Екатеринославщине», 1921, № 1—2, стор. 30.

² ЦДАРА, ф. 7939, оп. 1, спр. 155, арк. 12.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 6, оп. 1, спр. 24, арк. 6.

⁴ «Звезда-Зоря» (двотижневий орган Катеринославського губкому КП(б)У), 1921, № 22, стор. 7.

⁵ Харківський обласний державний архів, ф. Р-90, оп. 1, спр. 72, арк. 34.

⁶ Из истории милиции Советской Украины, К., 1965, стор. 35—36.

⁷ Там же, стор. 33.

⁸ Дніпропетровський обласний державний архів (далі — ДнОДА), ф. Р-62, оп. 1, спр. 36, арк. 4—5.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 393, оп. 28, спр. 362, арк. 406.

¹⁰ «Селянська правда», 5 лютого 1922 р.; «Вісті», 18 лютого 1922 р.

дарчі органи Києва зобов'язувалися терміново обмундирувати 600 працівників міліції¹¹.

Важливе значення для формування міліцейських частин мала постанова Ради Праці і Оборони від 20 квітня 1921 р. про переведення червоноармійців 1897 р. народження на службу в міліцію протягом одного року¹².

Керуючись постановою, командування Київського військового округу направило для поповнення Волинської губміліції 1324 червоноармійці¹³. Командири і бійці цього року народження влилися також у міліцію багатьох інших губерній України¹⁴.

Для поліпшення охорони громадського порядку міліцію було вирішено тимчасово воєнізувати. Відповідно до постанови Раднаркому УРСР від 12 серпня 1921 р. вона на п'ять місяців підпорядковувалася військовому відомству, яке проводило навчання, озброєння і комплектування її кадрів. Керівництво оперативною та спеціальною службою залишалося у віданні НКВС УРСР¹⁵. Декрет ВУЦВК від 5 жовтня 1921 р. зобов'язував командування Збройними Силами України і Криму зміцнити адміністративно-господарський апарат міліції¹⁶. Воєнізація значно підвищила боєздатність міліції. Червона Армія передала їй більше 10 тис. гвинтівок, кілька десятків кулеметів, багато казарм, артилерійського спорядження, коней тощо¹⁷.

Здійснення вказаних заходів значно зміцнило міліцію. Чистки, що проводилися в повоєнні роки, сприяли поліпшенню її соціального складу: дали змогу позбутися випадкових людей та класово ворожих елементів.

Зросла роль міліції в розгромі бандитизму. На Полтавщині з 1 жовтня 1921 р. по 1 жовтня 1922 р. міліціонерами було знищено 72 бандити, виловлено 1216 політичних і карних злочинців, захоплено багато зброї¹⁸. У доповіді відділу управління Єлисаветградського повітвиконкому про роботу міліції (січень — 18 травня 1922 р.) зазначалося, що міліцейськими підрозділами в сутичках з бандами 18 бандитів убито і 13 взято в полон¹⁹.

Якщо з липня по листопад 1921 р. міліція УРСР щомісяця проводила від 8 до 18% усіх операцій проти банд, то з 1 лютого до 1 травня 1923 р. — 27,5% (частини Червоної Армії — 2%, органи і війська ДПУ — 67%²⁰). Протягом першого півріччя 1923 р. Харківське управління міліції відкомандирувало на довершення розгрому банд 94 загони²¹. З 1 жовтня 1922 р. по 1 жовтня 1923 р. в боях брали участь 495 загонів працівників зовнішньої (загальної) міліції республіки, які знищили 184 і затримали 769 бандитів²². Працівники карного розшуку України за цей час ліквідували 44 банди, затримали 314 і вбили 51 бандита²³.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 393, оп. 28, спр. 362, арк. 400.

¹² В. С. Гольдман. В. И. Ленин и становление советской милиции, М., 1970. стор. 27.

¹³ ЦДАРА, ф. 25 899, оп. 1, спр. 89, арк. 75.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 576, арк. 33.

¹⁵ «Вісті», 2 вересня 1921 р.

¹⁶ Сборник узаконений УССР, 1921, ст. 571.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 115, арк. 90; Из истории милиции Советской Украины, стор. 35.

¹⁸ Отчет Полтавского Губернского Исполнительного Комитета, Полтава, 1922, стор. 40.

¹⁹ Кіровоградський обласний державний архів, ф. Р-216, оп. 1, спр. 53, арк. 137—138.

²⁰ О. О. Кучер. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні: в 1921—1923 рр., Харків, 1971, стор. 109—110.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 6, оп. 2, спр. 394, арк. 6.

²² Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 993, арк. 149; оп. 2, спр. 36, арк. 17.

²³ Из истории милиции Советской Украины, стор. 52.

Зростання питомої ваги міліції в ліквідації бандитизму виявлялося ще й у тому, що її представників почали широко залучати до участі в роботі повітових військових нарад, які координували дії, спрямовані на розгром куркульських банд. 22 лютого 1922 р. постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при Раднаркомі УРСР визнала за необхідне ввести до складу військнарад у центрі й на місцях начальників міліції²⁴.

У боротьбі з класовим ворогом вартові порядку проявляли мужність, відданість справі революції. На початку 1921 р. загін Новомосковської повітміліції знешкодив чотири банди на території Бабайківської волості, провів важкі бої з махновцями в селах Жданівці та Малій Нехворощі²⁵.

За наказом начальника губміліції Київщини загін з 22 працівників кінного губрезерву міліції поступив у розпорядження Білоцерківської окружної наради по боротьбі з бандитизмом. Немало боїв з куркулями провели міліціонери губрезерву. В одній із сутичок вони знищили бандитського верховоду Шкурка і взяли в полон кількох його спільників. Під час ліквідації бандитських груп полягли 7 бійців загону. 15 червня 1923 р. 15 працівників міліції повернулися до Києва²⁶.

В боротьбі з бандитизмом міліція діяла як самостійно, так і в співдружності з військовими підрозділами. З січня по травень 1921 р. майже весь особовий склад Мелітопольської повітової міліції, наприклад, разом з 30-ю Іркутською стрілецькою дивізією, військовими курсантами з Києва та Одеси провели бойові дії проти махновців²⁷. 1 червня 1921 р. армійська ударна група при сприянні міліції Коробчанської волості Єлисаветградського повіту нанесла удар бандитам²⁸.

Тісно взаємодіяла міліція республіки з Всеукраїнською Надзвичайною Комісією. Згідно з інструкцією про взаємовідносини між міліцією та органами ВУЧК в боротьбі проти бандитизму, затвердженої урядом 2 квітня 1921 р., міліція, на вимогу органів ВУЧК, повинна була виділяти в їх розпорядження вільну збройну силу для знешкодження банд. В особливих випадках міліція надавала органам ВУЧК всю можливу силу. Надзвичайні комісії та їх органи мали право доручати начальникам повітміліції знищення дрібних банд²⁹.

Багато ворожих зграй у відбудовний період було розгромлено спільними зусиллями працівників міліції та ВУЧК — ДПУ. Так, на початку липня 1921 р. загін чекістів і працівники восьмого району міліції Єлисаветградського повіту завдали удару банді Чорного Ворона³⁰.

Необхідно зазначити, що органи ВУЧК одержували допомогу від міліції і в боротьбі з антирадянськими заколотами та ворожою агітацією³¹.

Наказом Реввійськради і ДПУ СРСР від 15 квітня 1923 р. довершення розгрому бандитизму було покладено на міліцію і Державне Політичне Управління³². Співробітниками ДПУ і міліції тільки з 10 травня по 10 липня 1924 р. в Чернігівській губернії було ліквідовано пов-

²⁴ О. О. Кучер. Назв. праця, стор. 109.

²⁵ ДнОДА, ф. Р-62, оп. 1, спр. 42, арк. 3.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 6, оп. 2, спр. 346, арк. 69.

²⁷ Запорізький обласний державний архів, ф. Р-641, оп. 1, спр. 421, арк. 2.

²⁸ Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 153, арк. 136.

²⁹ ЦДАРА, ф. 25 899, оп. 1, спр. 89, арк. 30, 35; ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 1, спр. 49, арк. 13.

³⁰ Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 254, арк. 136.

³¹ Херсонський обласний державний архів, ф. Р-407, оп. 1, спр. 392, арк. 1.

³² ЦДАРА, ф. 58, оп. 1, спр. 165, арк. 1.

ністю 17 банд і 2 частково, знищено 11, поранено 3 і затримано 126 бандитів³³; протягом червня — листопада 1925 р. в Сумському окрузі знищено 2 і заарештовано 60 бандитів³⁴.

Співробітничали з міліцією і комітети незаможних селян. Міліціонери і незаможники викривали підступні дії куркулів, виявляли місцезнаходження бандитів. Постановою ВУЦВК від 1 червня 1921 р. сформовані в повітах загони незаможних селян разом з матеріальною частиною і зброєю бралися на облік повітовими нарадами, залишаючись в оперативному підпорядкуванні відповідних начальників міліції³⁵. Наприкінці серпня 1921 р. в Полтавському повіті загони комнезамівців існували у Братешківській, Демидівській, Решетилівській, Руновщанській волостях. Міліція та незаможні селяни здійснювали спільні операції, спрямовані на ліквідацію куркульських банд. Наприклад, на Полтавщині тільки у вересні 1921 р. разом з міліцією в Гадяцькому повіті на бандитів виїжджали 49 незаможників, Лубенському — 62, Лохвицькому — 123, Прилуцькому — 118, Пирятинському — 70, Полтавському — 32, Роменському — 50³⁶.

11 вересня 1921 р. в Катеринославській губернії працівники Лихівської райміліції і незаможники розбили банду в районі Попельнастівської і Троїцької волостей³⁷. Комнезами та міліція спільно боролися з самогоноварінням, розкрадачами державної власності, спекуляцією, мішочництвом.

До кінця 1923 р. основна маса банд на Україні була розгромлена. Але рештки їх все ще продовжували тероризувати населення, завдавати шкоди соціалістичному будівництву. В січні — квітні 1924 р. управління губміліції Чернігівщини відкомандирувало на боротьбу з бандитизмом 23 загони у складі 198 чол. (15 начальників міліції, 33 піших і 150 кінних міліціонерів)³⁸. Працівники міліції Катеринославського округу в 1924 р. затримали 21 дезертира та 60 бандитів³⁹.

У грудні 1924 р. біля сіл Гереженківка, Гродзеве і Дубова Уманського округу бандити вчинили багато нападів на громадян. У результаті вжитих працівниками карного розшуку заходів всі бандити були виловлені⁴⁰.

Про вклад міліції Української РСР у розгром куркульських банд за період з 1 жовтня 1923 р. по 1 жовтня 1924 р. свідчить те, що в цей час було ліквідовано 56 банд, убито і поранено 110, затримано 1065 бандитів⁴¹.

Крім військової сили, міліція у боротьбі з бандитизмом застосовувала й інші форми: запобігання виникненню нових бандитських зграй, прочісування тих місць, де були банди, облави на дезертирів (вони часто поповнювали банди), вилучення у населення захованої зброї.

Трудящим України, в тому числі й працівникам міліції, перемога над політичним бандитизмом далася ціною тяжких втрат. Виступаючи на другій Всеукраїнській нараді начальників міліції губерній і повітів, що відбулася у жовтні 1922 р., начальник Головміліції УРСР повідомив,

³³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. ф. 17, оп. 31, спр. 112, арк. 14.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 2, спр. 923, арк. 140.

³⁵ Комітети незаможних селян України (1920—1933 рр.). Збірник документів і матеріалів, К., 1968, док. № 63, стор. 141.

³⁶ Полтавський обласний державний архів, ф. Р-1503, оп. 1, спр. 36, арк. 74; ф. Р-1631, оп. 1, спр. 135, арк. 6, 15.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 36, арк. 122.

³⁸ Там же, ф. 5, оп. 2, спр. 182, арк. 50.

³⁹ Партархів Дніпропетровського обкому КП України. ф. 7, оп. 1, спр. 95, арк. 39.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 3, спр. 1117, арк. 97.

⁴¹ Там же, ф. 5, оп. 2, спр. 36, арк. 26, 37.

що в боротьбі з бандитизмом віддали життя близько 600 працівників міліції⁴². За мужність та самовідданість у боротьбі з бандитизмом міліція України одержувала подяки від робітничих колективів, трудящих села, партійних і радянських органів.

У 1921 р. за участь у боротьбі з внутрішньою контрреволюцією Одеський губвиконком нагородив міліцію Первомайського повіту Почесним Червоним прапором. Від своїх губвиконкомів у 1922 р. Червоні прапори одержали міліція Кременчуцької та інших губерній⁴³.

Отже, в період відбудови народного господарства робітничо-селянська міліція Радянської України самовідданою боротьбою з бандитизмом забезпечувала умови для мирної праці трудящих, вносила гідний вклад у соціалістичне будівництво.

⁴² Там же, ф. 6, оп. 2, спр. 384, арк. 2.

⁴³ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 575, арк. 11; ф. 6, оп. 2, спр. 221, арк. 16; спр. 384, арк. 5, 3.

О. М. Коваленко СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ПЕРЕДВИЖНИКІВ

Товариство передвижників — прогресивна демократична художня організація — виникло в 1870 р. як продукт своєї епохи. В той час у

пореформеній Росії нестримно розвивався економічний процес формування капіталізму, який «відбився в соціальній сфері «загальним піднесенням почуття особи», витісненням з «громадянства» поміщицького класу різночинцями, гарячою війною літератури проти безглузвих середньовічних обмежень особи»¹. Це глибоко позначилося на суспільно-політичних поглядах і творчості художників-демократів, які виступали за тісний зв'язок мистецтва з життям народу, економічним і політичним розвитком країни.

Вони чутливо сприймали всі явища життя й «нерідко вибирали, — вказував М. М. Ге, — найсуттєвіші з них і виражали в своїх творах»². Пересувні виставки їх творів були важливим засобом не тільки естетичного, а й політичного виховання народних мас, завоювали широку популярність у сучасників.

В нашій країні широко відзначалося 100-річчя прогресивної організації художників-передвижників. У зв'язку з цією датою в теоретичному й політичному журналі ЦК КПРС «Коммунист» було вміщено спеціальну статтю, в якій дається висока оцінка внескові художників-демократів у розвиток реалістичного напрямку в живопису³.

У товаристві передвижників «...зосередилося все, що тільки було між нашими художниками талановитого, думаючого, незалежного, світлого й прогресивного»⁴. Животворним джерелом формування їх світогляду були твори революційних демократів М. Г. Чернишевського, О. І. Герцена, М. О. Добролюбова, Д. І. Писарева та інших. Наприклад, один з передвижників — І. С. Остроухов — згадував, що для М. О. Ярошенка «Чернишевський і Добролюбов зробилися керівниками, а

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 1, стор. 403—404.

² Центральний державний архів літератури та мистецтва СРСР (далі — ЦДАЛМ СРСР), ф. 2022, оп. 2, спр. 1, арк. 15.

³ «Коммунист», 1972, № 2, стор. 82—93.

⁴ В. -В. Стасов. Избранные сочинения в трех томах, т. 2. М., 1952, стор. 612.

передові журнали — улюбленим читанням»⁵. Товариство стало магнітом, що притягував до себе талановитих художників усієї багатонаціональної Росії.

Потяг передвижників до всього передового й прогресивного визначав їх дії і вчинки. Наприклад, І. Ю. Рєпін, який був присутній на страті революціонера-терориста Д. В. Каракозова, на основі зроблених тоді зарисовок створив портрет і рисунок «Везуть на страту». За відвідання могили Каракозова молодий художник потрапив до поліційного участка. В 1881 р. Рєпін бачив страту народовольців Желябова, Перовської, Кибальчича, Михайлова. Жорстокість, з якою царизм розправився з борцями за свободу, викликала у нього глибоку відразу до самодержавства, яке він називав «вигадкою дикої людини», «незбагненною мерзенністю», а самого царя — «скіфом-варваром держимордою» та іншими подібними епітетами. Й через багато років художник-демократ з ненавистю згадував про ті «кошмарні часи» і захоплено розповідав про мужність революціонерів⁶.

У квітні 1881 р. Рєпін категорично відмовився намалювати для галереї П. М. Третьякова портрет завязтого реакціонера Каткова, який відверто і нахабно переслідував будь-яке вільне слово. Художник мужньо й категорично заявив, що неможливо ставити портрет цього ретрограда поряд з портретами Толстого, Некрасова, Достоевського, Шевченка, Тургенєва та інших найкращих синів нації, які «зробили позитивну користь своєю безсмертною діяльністю для процвітання рідної землі, які вірили в її краще майбутнє й боролися за цю ідею»⁷. Зате він охоче намалював портрет голови Московського слов'янського комітету І. С. Аксакова, який виступив з рішучою критикою результатів Берлінського договору. Експонування цього портрета на пересувних виставках практично було політичним протестом передової громадськості проти зовнішньої політики царизму, неспроможності його дипломатії.

І. Ю. Рєпін вважав себе «людиною 60-х років», вихованою на ідеях революційних демократів і прогресивної літератури, а тому завжди ставився з повагою «до виявів розуму в житті... який веде нас до чогось вищого», і не міг «займатися безпосередньою творчістю» в той час, коли «дійсність надто обурлива»⁸. Очевидно, таким «виявом розуму» він вважав народницький рух, представники якого всіма засобами боролися проти «обурливої дійсності». Відображенню цієї боротьби він присвятив ряд широко відомих творів — «Арешт пропагандиста», «Відмова від сповіді», «Не чекали» та ін.

Він виявляв великий інтерес до Паризької Комуни і під час перебування у Франції просив В. В. Стасова повідомити, що видано «грунтовного російською мовою про революцію 48 року і про останні діла та рух комуністів». А незабаром у листі до І. М. Крамського (16 грудня 1873 р.) писав: «Дійдуть же, кінець кінцем, і до нас ідеї гнилого Заходу, ідеї про свободу, рівність і братерство»⁹.

Під час чергової закордонної поїздки І. Ю. Рєпін відвідав кладовище Пер-Лашез і створив картину, в якій показав, як французькі трудящі вшановують пам'ять борців за свободу: в річницю з дня їх страти вони прийшли на кладовище з червоними прапорами. Художник

⁵ А. Г. Верещагина. Николай Александрович Ярошенко, Л., 1967, стор. 7.

⁶ Материалы и исследования Государственной Третьяковской галереи, вып. I, М., 1956, стор. 188.

⁷ И. Е. Репин. Переписка с П. М. Третьяковым. 1873—1898, М.—Л., 1946, стор. 48.

⁸ И. Е. Репин. Письма к художникам и художественным деятелям, М., 1952, стор. 53, 55; його ж. Письма, М.—Л., 1949, стор. 223.

⁹ Репин. Художественное наследство, т. I, М.—Л., 1948, стор. 465.

відвідував збори політичних гуртків, а в 1889 р. був присутній на Першому установчому конгресі II Інтернаціоналу в Парижі¹⁰.

Близьким до революційних народників був М. О. Ярошенко. На квартиру до нього часто «забігали революціонери». До того ж, художник підтримував дружні стосунки з відомим революціонером Г. О. Лопатіним — листувався з ним, приймав у себе під час нелегальних приїздів до Росії¹¹. Дружив Ярошенко також і з М. К. Михайловським, Г. І. Успенським, В. М. Гаршиним. Твори його були сповнені виразного політичного звучання, оскільки головним їх героєм був інтелігент-різничинець. А з 1825 р. і до 1881 р., «коли Олександр II був убитий терористами, на чолі руху стояли інтелігенти з середнього стану»¹².

Прогресивними поглядами відзначався також А. І. Куїнджі, який підтримував вимоги студентів про обмеження контролю царської адміністрації над навчальним процесом. За участь у студентській сходці, де обговорювалося це питання, його було увільнено від обов'язків професора Академії мистецтв. У 80-х роках у Саратові за ініціативою і матеріальною підтримкою передвижника О. М. Боголюбова (він пожертвував 160 тис. крб.) було створено школу і музей ім. Радіщева. У зв'язку з присвоєнням цьому закладові імені революціонера в поліційному участку на художника було заведено «справу»¹³.

У відвертій опозиції до царизму перебували М. О. Касаткін, А. Є. Архипов, В. Д. Полєнов, М. Д. Кузнецов, які сміливо відмовилися брати участь у складанні альбома про коронування Миколи II. Зате В. Є. Маковський у своїй картині «На Ваганьковському кладовищі. Похорони жертв Ходинки» викрив антинародний характер політики нового царя, який під час своєї коронації фактично спровокував катастрофу на Ходинці, коли в давці загинуло майже 2 тис. чол., а ще кілька десятків тисяч зазнало каліцтв. Навіть палкий прибічник самодержавства О. С. Суворін визнавав, «що спеціально це влаштовано»¹⁴. В. Є. Маковський «не згущав барви дійсності» і «не вважав би себе художником, якби не втілив в образах те, що глибоко вразило»¹⁵. Ця картина фактично була історичним документом і як звинувальний акт сприяла пробудженню протесту проти самодержавства, а тому власті не допускали її до експонування на пересувних виставках¹⁶. Маковський виступав проти утисків української культури і присвятив ряд творів народницькому рухові — «Біля в'язниці», «Виправдана», «Ув'язнений» тощо.

Живучи за кордоном, дехто з передвижників встановив тісні контакти з політичними емігрантами й представниками прогресивної суспільної думки в Росії. Літературно-художні вечори, що влаштовувалися в будинку передвижника О. М. Боголюбова в Парижі, відвідував також І. С. Тургенєв, який у ті роки систематичними грошовими внесками підтримував видання органу теоретика народництва, публіциста П. Л. Лаврова «Вперед»¹⁷. У 1874 р. на цих вечорах Рєпін, Сазиський, Полєнов та інші передвижники познайомилися з Лопатіним, Вирубовим, Курочкіним, Успенським, що, очевидно, сприяло глибшо-

¹⁰ З. И. Крапивин. Революционная тема в творчестве И. Е. Репина. Автореферат кандидатской диссертации, М., 1961, стор. 10.

¹¹ «Україна», 1971, № 29, стор. 13; А. Г. Верещагин. Назв. праця, стор. 24.

¹² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 30, стор. 298.

¹³ Дневник А. С. Суворина, М.—Пг., 1923, стор. 45, 147—148, 385.

¹⁴ Там же, стор. 108.

¹⁵ «Огонек», 1911, № 49, стор. 25.

¹⁶ Материалы и исследования Государственной Третьяковской галереи, вып. 1, стор. 149.

¹⁷ Ш. М. Левин. Общественное движение в России в 60—70-е годы XIX века, М., 1958, стор. 480.

му й повнішому ознайомленню художників з революційними подіями в Росії.

Особливо значний вплив на художників-демократів справила революція 1905—1907 рр. І хоч багато з них сприйняли її як «стихийний ураган», однак вважали закономірним розвитком історичного процесу й прогресивним явищем. Після Паризької Комуні це була перша справді народна революція, «...бо маса народу, більшість його, найглибші суспільні «низи», задавлені гнітом і експлуатацією, підіймались самостійно, наклали на весь хід революції відбиток *своїх* вимог, *своїх* спроб по-своєму збудувати нове суспільство, на місце руйнованого старого»¹⁸. Це значною мірою допомогло багатьом передвижникам позбутися народницьких ілюзій. Тепер у їхніх творах головними були вже не герої-одинаки, а народ. Однак вони ще не побачили керівної ролі робітничого класу в революційних подіях, а вважали керівником трудового народу інтелігенцію.

Рєпін, Маковський, Поленов та інші передвижники старшого покоління створили ряд картин про революційні події 1905—1907 рр., хоч і не змогли цілком стати на позиції пролетаріату. Рєпін, як і раніше, дотримувався передових демократичних поглядів, займав відверту бойову позицію проти реакції. Щиро дружив з О. М. Горьким; на прохання редактора легального марксистського журналу «Жизнь» Поссе сприяв визволенню пролетарського письменника з тюрми, коли того було заарештовано у справі Тіфліської соціал-демократичної організації¹⁹.

Для Рєпіна революція була закономірним ходом історичного процесу. «Якщо в найпекельніших умовах,—говорив він,—ще будучи іскрою, не згасла воля визвольного руху, то як зупинити тепер оргію, що розгорілася й охопила весь життєвий лад нашої планети?»²⁰. Художник брав активну участь у роботі Шліссельбурзького комітету боротьби за визволення довічно ув'язнених народовольців, зробив ілюстрації до повісті Л. Андрєєва «Розповідь про сімох повішених», а також співробітничав у прогресивних збірниках («Допомога голодним», «Труд і свобода», про страсти в Росії тощо), які нелегально видавалися в період реакції.

Рєпін гнівно таврував чорносотенний терор, що почався в Росії після поразки революції. Безчинства самодержавства він яскраво змалював у статті до 80-річчя Л. М. Толстого (1908 р.). Художник відверто писав, що внаслідок «мерзеної влади без розуму» в житті країни запанувало царство темряви, фарисейства, злочинності, варварства, які потрібні лише катам. Природно, що цензура не пропустила цієї статті. У жовтні 1910 р. К. І. Чуковський звернувся до І. Ю. Рєпіна, В. Г. Короленка, Л. М. Толстого та Леоніда Андрєєва з пропозицією прислати в редакцію газети «Речь» кілька рядків протесту проти численних страт революціонерів. Статті Толстого і Короленка були надруковані в різних номерах, «а від статті Рєпіна й зовсім відсахнулися: вона була ще різкіша за інші»²¹. Тоді в листі до редакції газети «Слово» він просить поставити його прізвище в списку мільйонів, які підпишуться під статтею Толстого проти смертних вироків²².

У 1913 р. І. Ю. Рєпін допомагав виїхати за кордон одному піднаглядному, якому загрожувало ув'язнення. Художник дав йому коня,

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 376.

¹⁹ І. С. Зильберштейн. Рєпин и Горький, М.—Л., 1944, стор. 8.

²⁰ Е. Сахарова, В. Д. Поленов, М.—Л., 1948, стор. 376.

²¹ В. Г. Короленко в воспоминаниях современников, М., 1962, стор. 423.

²² Рєпин. Художественное наследство, т. 1. М.—Л., 1948, стор. 329.

санки й особисто спорядив у дорогу. Незабаром він написав передмову до книги К. І. Чуковського «Поезія майбутньої демократії. Уот Уілмен», на яку постановою Московського комітету в справах друку від 8 лютого 1914 р. було накладено арешт²³.

У приватних листах І. Ю. Рєпін різко й прямолінійно характеризував суспільно-політичний устрій Росії в період реакції: «Холопство більшості росіян ніяк не бажає прийняти свобод, відвойованих найбагроднішими душами. Хамів турбує світло, їм потрібна темрява, їм потрібні вбивства беззбройних і всі низькості життя, щоб почувати себе в своєму середовищі — середовищі злодіїв, грабіжників, які плазують перед явними негідниками влади, відзначеними за хоробрість...»²⁴, — писав він у листі до В. К. Бялиницького-Бірулі (1908 р.).

Краще зрозуміли розстановку класових сил у країні в період революції 1905—1907 рр. передвижники молодшого покоління — М. О. Касаткін, С. В. Иванов, Л. В. Попов, В. О. Серов та інші. Щоправда, Иванов свого часу перебував під впливом народницької ідеології, та вже на зламі двох віків дедалі більше уваги приділяв відображенню класової боротьби трудящих, зокрема робітників. А під час першої російської революції створив ряд картин («Страйк», «Розстріл», «Мітинг» та ін.), де відобразив героїчну боротьбу робітничого класу проти самодержавства. Художник-демократ був не тільки свідком цих подій, а й сам брав у них безпосередню участь. Зокрема, студенти Московського університету, йдучи на похорони М. Е. Баумана, довірили йому велику суму грошей, зібраних для придбання зброї. Иванов знайомився з більшовицькою літературою і зберігав серед своїх паперів номер партійної робітничої газети Московського комітету РСДРП «Вперед» та «Известия Московского Совета рабочих депутатов» із заклик до збройного повстання²⁵.

М. О. Касаткін ще в 90-х роках зрозумів, що робітничий клас, пилома вага якого дедалі зростає, об'єктивно має відігравати провідну роль у суспільному розвитку країни. Про це свідчить його шахтарський цикл картин. Робітник був головним героєм його творів у період 1905—1907 рр. («Пролетарі», «Атака заводу робітницями», «Робітник-бойовик», «Тривожне» та ін.). Цьому, безперечно, сприяло читання більшовицької літератури. Він часто відвідував друкарню Ситіна, де випускалися більшовицькі листівки, і приносив їх своїм товаришам-передвижникам²⁶.

Гроші й малюнки у фонд допомоги революціонерам жертвував В. О. Серов, який ходив на похорони М. Е. Баумана і був біля Таганської тюрми, коли звідти випускали політичних в'язнів. Тяжке враження на нього справили криваві події 9 січня 1905 р. Художник гнівно засуджував звірячу розправу царизму над беззбройним народом і зробив заяву про свій вихід зі складу Академії. Тоді ж він категорично відмовився від запрошення зробити в царському палаці кілька портретів, проте виконав ряд гострих політичних рисунків і карикатур на Миколу II, які потім були зміщені в сатиричному журналі «Жупел», зробив ескіз «Похорони М. Е. Баумана»²⁷.

²³ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 864, спр. 296, арк. 35; К. Чуковский. Илья Репин, М., 1969, стор. 27.

²⁴ ЦДАЛМ СРСР, ф. 842, оп. 2, спр. 1, арк. 3.

²⁵ Ежегодник Института истории искусства. 1956, М., 1957, стор. 78—79; Илья Гранинский. С. В. Иванов. Жизнь и творчество, М., 1962, стор. 50.

²⁶ Гомберг-Вержбинская. Русское искусство и революция 1905 г., Л., 1960, стор. 162.

²⁷ Передвижники. 1970—1970, М., 1971, стор. 19; Н. Ульянов. Воспоминания о Серове, М., 1945, стор. 35; О. Серов. Воспоминания о моем отце В. А. Серове, М., 1947, стор. 85.

В жовтні 1905 р. Московський комітет РСДРП одержав від передвижників Коровіна та Васнецова 300 крб. на спорудження пам'ятника «Борцям за свободу»²⁸. Того ж року в петербурзькій газеті «Слово» за підписом більш як 100 художників, головним чином передвижників, було опубліковано лист-заклик, у якому, зокрема, вказувалося, що репресії самодержавства є для країни великою небезпекою, а тому художники-реалісти не можуть залишатися «бездіяльними свідками трагічної картини дійсності й замикатися від життя лише в технічних завданнях мистецтва, єдиної галузі, вільної від репресій цензурного наглядача»²⁹. Протягом 1905—1907 рр. вони створили десятки картин, етюдів, рисунків про боротьбу трудящих з самодержавством.

Ф. Енгельс писав, що революційна відсіч робітничого класу середовищу, яке його пригноблює, напівсвідомі чи свідомі спроби добитися своїх людських прав вписані в історію і мають тому зайняти своє місце в галузі реалізму³⁰. В російському дореволюційному живописі це зробили художники-демократи, які об'єдналися в Товаристві передвижників. Сучасники визнавали, що мистецтво передвижників — «такий самий могутній орган гласності й суспільний фактор, як російська преса», оскільки воно не тільки приносить задоволення, а й «пробуджує суспільство і яскравими правдивими образами примушує його замислитися над навколишнім»³¹.

Члени прогресивної художньої організації усвідомлювали, що, «від юності входячи душею в героїчну стежу найбезкорисливіших думок молоді», вони своєю творчістю були «корисні в сумі спільного руху на користь революції»³². Це розуміли також представники революційного руху в Росії, які не лише високо оцінювали творчість художників-демократів, а й широко використовували їх твори у своїй пропагандистській роботі.

²⁸ «Новая жизнь», 28 жовтня 1905 р.

²⁹ «Искусство», 1955, № 5, стор. 74.

³⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс. Избранные письма, М., 1948, стор. 405.

³¹ «Одесские новости», 25 листопада 1897 р.; «Заря», 11 листопада 1881 р.

³² К. Чуковский. Назв. праця, стор. 30.

Борці за щастя народу

М. М. Лемешук

ПОДВИГ В. С. ПЕТРОВА

У наукових працях, спогадах, мемуарній літературі вже описано безліч деталей, пов'язаних з легендарною обороною міст-героїв, грандіозними битвами на Волзі й Дніпрі, визвольним походом Червоної Армії в країни Європи. Чимало праць присвячено й битві за столицю Радянської України — битві, під час якої радянські воїни виявили справжні чудеса хоробрості. І все ж у морі народного героїзму не було подвигів, подібних до подвигу капітана В. С. Петрова — одного з визволителів Києва.

Хто ж вона, ця легендарна людина? Де гартувався характер цього воїна?

Народився Василь Степанович 5 березня 1922 р. в сім'ї бідняка с. Дмитрівка Приазовського району Запорізької області. Семирічним хлопцем бігав він з однолітками подивитися на перший трактор «Інтернаціонал», придбаний колгоспом «Червоний плугатар». Потім — школа.

На уроках історії з особливою увагою слухав про переходи Суворова через Альпи, Бородінську битву, штурм червоногвардійцями Зимового палацу, легендарні походи Першої кінної, подвиги Чапаєва, Котовського, Пархоменка, Щорса¹.

Його улюбленими книжками були «Бронепоезд 14-69» В. В. Іванова, «Чапаєв» Д. О. Фурманова, «Залізний потік» О. С. Серафимовича, «Розгром» О. О. Фадєєва, «Як гартувалася сталь» М. О. Островського, «Цусіма» О. С. Новикова-Прибоя, «Тихий Дон» М. О. Шолохова, п'єси «Любов Ярова» К. А. Треньова, «Разлом» Б. А. Лавреньова, «Перша кінна» і «Оптимістична трагедія» В. В. Вишневського, «Загибель ескадри» О. Є. Корнійчука. Улюблені кінофільми: «Ми з Кронштадта», «Чапаєв», «Тринадцять», «Людина з рушницею» та багато ін.

Стрункий, жвавий, допитливий і невтомний юнак міг стати добрим помічником батькові і Степан Сафронівчич чекав, коли Василь одержить атестат про закінчення середньої школи, щоб поговорити з сином про його дальший шлях. Та тільки після того, як у 1939 р. прийшла повістка з 1-го Сумського артилерійського училища, син признався рідним, що йде вчитися військової справи.

Багато і вперто працював над собою Василь Степанович. Його наполегливість, працелюбність, висока особиста дисципліна і скромність не могли залишитись непоміченими: портрет курсанта красувався на Дошці пошани училища. 15 травня 1941 р. В. С. Петрову було присвоєно військове звання лейтенанта і вручено призначення до Новограда-Волинського, де й застала його війна².

Це був дуже відповідальний період у житті країни, кожної радянської людини. І тоді, в червні 1941, війна стала суворим іспитом на зрілість молодого командира-артилериста. Мирне навчання залишилося позаду, настав час гартування вогнем. Тяжкий шлях відступу, подолання труднощів вимагали виняткової мужності, неабиякої військової майстерності. Ці характерні для радянського воїна якості з кожним днем дедалі повніше розкривалися у лейтенанта В. С. Петрова.

Сміливістю, рішучістю, винахідливістю він відзначався всюди: в боях під Касторною і Воронежем, на Курській дузі і під час визволення Харкова. Про це свідчать і архівні документи. 14 вересня 1943 р. в районі с. Чеберяки Лохвицького району заступник командира 1850-го винищувального протитанкового артилерійського полку капітан В. С. Петров під сильним бомбардуванням ворожої авіації і артилерійським вогнем швидко і без втрат організував переправу 3-х батарей через Сулу. Через дві години після переправи його батареї були контратаковані 12 танками і батальйоном ворога. Капітан Петров, швидко оцінивши становище, підпустив танки і піхоту противника на 500—600 м і раптово відкрив масований вогонь з усіх гармат. Невдовзі 7 танків і близько двох рот ворожої піхоти було знищено. Атака німців захлинулася. В цей час майже 150 німецьких автоматників зайшли в тил і відкрили сильний вогонь, намагаючись оточити батареї і знищити гарматні обслуги. В. С. Петров розвернув проти ворожих солдатів 6 гармат і відкрив нищівний вогонь... Після двогодинного бою ворожу атаку було відбито, а батареї виведено з оточення. 90 фашистів залишилося на полі бою, 9 — потрапили в полон. В. С. Петров, незважаючи на поранення у плече, залишився в строю³.

Фронтові дороги привели Василя Степановича до берегів Дніпра.

¹ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793756, спр. 60, арк. 210; «Запорізька правда», 5 жовтня 1963 р.

² Архів МО СРСР ф. 33, оп. 793, 756, спр. 60, арк. 210; «Приазовская новь», 24 вересня 1963 р.

³ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793756, спр. 60, арк. 210.

23 вересня 1943 р. В. С. Петров силами і засобами свого полку першим у бригаді протягом однієї ночі уміло і швидко форсував Дніпро, переправив матеріальну частину, боєприпаси і людей на правий берег, зайняв бойовий порядок і міцно утримував плацдарм, відбиваючи контратаки противника⁴. Треба було вистояти на захопленому плацдармі до підходу основних сил. Не встигли радянські воїни закріпитися на маленькому п'ятачку землі, як фашисти, намагаючись будь-що скинути їх у воду, відкрили ураганний вогонь: втрати серед бійців були великі. Петров сам був змушений зайняти місце навідника біля однієї з гармат. «Тигри» і «Фердинанди» безперервно поливали вогнем наші окопи, танкові атаки не вщухали всю ніч.

«10 жовтня 1943 року,— написано в нагородному листі,— під час танкової контратаки німців товариш Петров, знаходячись у бойових порядках першої і другої батареї особисто керував вогнем і підбив чотири німецьких танка і два шестиствольних міномети. Коли в одній гарматній обслугі першої батареї танки противника своїм вогнем знищили майже всіх бійців, товариш Петров разом із своїм ординарцем кинувся до гармати і удвох продовжували вести вогонь, підбили самохідну гармату «Фердинанд»⁵.

Трапилося так, що один з підбитих німецьких танків розвернув башту і снаряд розірвався біля гармати⁶. Капітана було тяжко поранено.

В госпіталі Василь Степанович дізнався, що за героїзм при форсуванні Дніпра Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 грудня 1943 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

До госпіталю, де лікувався капітан В. С. Петров, часто приходили друзі, однополчани писали листи, в кожному з яких звучало одне й те ж: «Чекаємо додому!» Домівкою для Василя Степановича став артилерійський полк. Батькам і сестрам Олені, Зіні й Шурі, за його категоричною вимогою, пішла похоронна. «Хай краще один раз мене відплачуть»,— вирішив Василь Степанович, не захотів, щоб про його трагедію (внаслідок поранення він втратив обидві руки) знали рідні.

Після настійних прохань наприкінці 1944 р. Петров повернувся у стрій. 9 березня 1945 р. великі сили противника на Одерському плацдармі перейшли в наступ у районі Польш Грос Нойкірх з завданням скинути наші частини із західного берега Одера. Гвардії майор В. С. Петров уміло і оперативно керував діями свого полку, особисто перебував у бойових порядках батареї. Під сильним мінометним і артилерійським вогнем ворога, неодноразово ризикуючи життям, він, протягом двогодинного бою, відбив 5 контратак противника і не дав йому можливості захопити переправу. У бою було знищено 9 ворожих танків і більше 180 солдатів і офіцерів. За цей подвиг В. С. Петрову Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 червня 1945 р. було присвоєно звання двічі Героя Радянського Союзу⁷.

Генерал-майор В. С. Петров і тепер продовжує службу в Радянських Збройних Силах. Бути на передньому краї— цього він прагнув завжди. В 1954 р. Василь Степанович закінчив екстерном історичний факультет Львівського університету. Захистивши в 1959 р. дисертацію, Петров став кандидатом військових наук. Учений-воїн передає свої знання і багатий бойовий досвід молодим командирам Радянської Армії. Він є автором спогадів «Прошлое с нами», які вийшли в Політвидаві України.

⁴ Там же, арк. 211.

⁵ Там же; «Красная звезда», 19 октября 1958 г.

⁶ Люди бессмертного подвига. (Очерки о дважды Героях Советского Союза), кн. вторая, М., 1961, стор. 114—115.

⁷ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793756, спр. 60, арк. 212—213, 214.

На допомогу викладачу історії

РОЛЬ ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА У ВИХОВАННІ КОМУНІСТИЧНОЇ ІДЕЙНОСТІ УЧНІВ

Засвоєння учнями системи історичних понять під час вивчення ними історії та суспільствознавства підводить їх до теоретичних узагальнень і висновків, закладає основи поступового формування діалектико-матеріалістичного світогляду. Все це допомагає школярам краще розуміти найважливіші аспекти політики Комуністичної партії і Радянської держави, дати класову, партійну оцінку явищам минулого і сучасного.

Протягом 1970—1973 рр. автори вивчали якість знань учнів та процес формування у них наукового світогляду на уроках історії та суспільствознавства в ряді шкіл м. Києва, Вінницької, Запорізької, Львівської, Полтавської, Тернопільської областей. Проводилося письмове і усне опитування учнів 4—10 класів, анкетування старшокласників, відвідувались екзамени в 9 і 10 класах. Особливу увагу звертали на те, як глибоко засвоюють учні ті проблеми історії та суспільствознавства, що найповніше розкривають основні закономірності історичного процесу. З'ясовувалося також уміння учнів застосовувати набуті знання при оцінці подій та явищ минулого і сучасного. Все це дало змогу зробити певні узагальнення.

У 4-х класах ми перевіряли, як учні засвоїли питання про встановлення Радянської влади, утворення Союзу РСР та заповіді В. І. Леніна, а також як вони запам'ятали імена героїв громадянської війни, найважливіші хронологічні дати. Наслідки вивчення свідчать, що чотирикласники оволоділи програмним матеріалом, досить впевнено у ньому орієнтуються. Школярі знають основні декрети, прийняті II з'їздом Рад: декрети про мир і землю згадали 94,4% опитаних. Вони розуміють значення добровільного об'єднання радянських республік у братерський союз. Причинами об'єднання радянських республік в єдину союзну державу чотирикласники називали: необхідність захисту країни від зовнішніх ворогів (70% опитаних учнів), потребу дальшого розвитку народного господарства (61%) та культури (42%). Але частина учнів не має чіткого уявлення про те, які саме радянські республіки увійшли до складу СРСР у 1922 р.

Розповідаючи про заповіді В. І. Леніна Комуністичній партії і радянському народові, опитувані наголошували на електрифікації країни і побудові великої промисловості (83,7%), загальній письменності населення (78,7%), будівництві соціалізму і комунізму в нашій країні (73,2%). Однак про необхідність дальшого зміцнення обороноздатності СРСР говорило лише 53,7% учнів. Отже, на розкриття цього положення вчителів слід звертати більше уваги.

Іноді учні 4-х класів, механічно запам'ятовуючи окремі терміни та поняття, недостатньо їх розуміють. Так, вони нечітко уявляють суть

електрифікації, її значення для розвитку промисловості і сільського господарства нашої країни. Причина цього полягає у неврахуванні вчителем при викладанні навчального матеріалу вікових і пізнавальних можливостей школярів. У 4-х класах мають місце недоліки у розкритті причинно-наслідкових зв'язків між історичними подіями, в узагальненні навчального матеріалу.

Чітка система роботи учителя повинна забезпечити свідоме розуміння чотирикласниками змісту епізодичних оповідань з історії СРСР.

У 5-х і 6-х класах досліджувався процес формування в учнів початкових основ матеріалістичного розуміння історії. Так, у 5-х класах перевіряли, як розуміють школярі причинно-наслідкові зв'язки між рядом важливих історичних понять, зокрема, наскільки міцно вони усвідомили, що з поділом людського суспільства на антагоністичні класи рабовласникам був потрібний засіб для здійснення свого панування — держава. 90,4% опитаних учнів відзначили, що держава була необхідна рабовласникам для здійснення влади над основними пригнобленими класами рабовласницького суспільства — селянами і рабами. Гірше було засвоєно питання про зовнішню функцію держави. На запитання «Кому і навіщо в стародавньому світі була потрібна держава?» лише 44% відповіли, що вона була необхідна рабовласникам для загарбання чужих земель і рабів, а 36,9% — що вона була також потрібна для захисту своєї території від ворогів.

Важливе значення для формування науково-матеріалістичного світогляду має засвоєння п'ятикласниками питання про причини виникнення релігії в первіснообщинному суспільстві. 86,2% учнів вказали на страх і безсилля первісних людей перед стихіями природи як на причину виникнення релігійних уявлень. А тільки 65,7% учнів назвали таку важливу причину, як спробу первісних людей пояснити цим незрозумілі їм явища оточуючого життя. Щоб піднести ефективність науково-атеїстичного виховання учнів, необхідно удосконалювати форми і методи навчальної роботи в курсі історії стародавнього світу.

У 6-х класах усвідомлення учнями залежності між рівнем розвитку матеріального виробництва і відповідною політичною надбудовою з'ясовувалося на матеріалі про причини утворення в Західній Європі централізованих держав. На розвиток сільського господарства і ремесла та на зростання міст як важливі передумови утворення централізованих держав вказали в письмових відповідях лише 66,6% учнів. Близько половини шестикласників не відзначили, які верстви суспільства були заінтересовані в централізації держав. Частина учнів чітко не уявляє, що відокремлення ремесла від сільського господарства обумовлювалося зростанням продуктивності останньої галузі, що це створювало передумови для розвитку сільського ремесла і початку його спеціалізації, внаслідок чого ремісники залишали села і зосереджувались у містах.

Учителі повинні чіткіше розкривати положення про те, що централізована держава мала забезпечувати панування класу феодалів над масою пригнобленого населення, передусім над феодално залежним селянством. Адже на загострення класової боротьби як на одну з важливих передумов утворення централізованої держави вказали тільки 38,1% учнів, які давали відповідь на письмове запитання.

Вивчаючи питання про загальні закономірності класової боротьби за феодалізму, ми виявили, що конкретний матеріал про спільні риси селянських повстань у середні віки шестикласники усвідомлювали в цілому задовільно. Антифеодальну спрямованість селянських повстань відзначили 78,6% опитаних, стихійність — 60, неорганізованість — 82, довірливість селян до феодалів — 60, царистські ілюзії повсталих — 61%.

Шестикласникам пропонували довести, що феодальний лад був кроком вперед порівняно з рабовласницьким. Більшість учнів слушно відзначала, що феодально залежні селяни і ремісники були більше зацікавлені у результатах своєї праці, ніж раби. Переконливо відповідали учні на запитання: «Що є спільного у мусульманській і християнській релігіях?» Більшість з них називали такі спільні риси: віра в існування фантастичної надприродної істоти — бога і освячення обома релігіями експлуаторських порядків.

Враховуючи те, що для рабовласницького і феодального суспільств характерними були виникнення і наявність первісних форм багатьох історичних явищ — експлуатації, держави, релігії, причинно-наслідкові зв'язки між якими виступали найбільш рельєфно, слід звернути особливу увагу на вдосконалення методики висвітлення цих явищ, що сприятиме процесу формування наукового світогляду учнів.

У 7-х класах велика увага приділяється розкриттю основних рис феодального ладу в нашій країні. Учні досить успішно засвоюють відповідний матеріал, розуміють, що визначальними для даного суспільного ладу були: приватна власність феодалів на землю (94,4%), наявність основних класів — феодалів і залежних від них селян (93,6%). Однак семикласники ще не вміють встановлювати причинно-наслідкові зв'язки і закономірності. Так, вони не дуже чітко пов'язують рівень розвитку економіки країни і форми політичної надбудови за феодалізмом, не завжди вказують на послаблення економічних зв'язків за умов натурального господарства як на основну причину феодальної роздробленості. Частина семикласників під час опитування не змогла встановити взаємозв'язок між розвитком господарства і посиленням економічних контактів між окремими князівствами і землями, не вказувала на необхідність зміцнення оборони країни, посилення класової боротьби між феодалами і селянами на час утворення Російської централізованої держави.

Недостатньо чітко засвоєний учнями програмний матеріал про історичне значення приєднання Сибіру до Росії. Переважна більшість семикласників правильно з'ясувала позитивні наслідки цього акту для самої Російської держави, але не могла оцінити вплив цієї події на становище корінного населення Сибіру. На останнє запитання правильну відповідь дали менше половини опитаних учнів.

Відповіді на запитання про історичне значення возз'єднання України з Росією свідчать, що учні в цілому успішно засвоїли цей важливий для виховання у них інтернаціональних почуттів матеріал. 82% семикласників вказали на посилення економічних і культурних зв'язків українського та російського народів, 73,2% — на зміцнення позицій братніх народів у спільній боротьбі проти іноземних загарбників. Правильно відповіли на питання про створення внаслідок возз'єднання України і Росії сприятливих умов для розвитку класової боротьби трудящих лише 60% учнів, а про розвиток культури обох народів — 63,6%. Неглибочими були знання учнів і про взаємовплив російської і української культур.

Є прогалини у засвоєнні деяких питань історії розвитку вітчизняної культури. Так, характеристику діяльності борця проти Брестської церковної унії, що відіграла таку ганебну роль у житті українського народу, — І. Вишенського — змогли дати тільки 40% опитаних.

При розгляді різних аспектів спільної боротьби народів нашої країни проти класового гноблення та іноземних загарбників учителям історії у 7-х класах слід звернути більше уваги на усвідомлення учнями взаємозв'язків між розвитком економіки і відповідної політичної надбудови, на формування у них інтернаціональних почуттів.

У ході перевірки знань учнів 8-х класів ми цікавились, якою мірою в свідомості восьмикласників сформовано поняття про капіталізм як про суспільно-економічну формацію. Учні давали правильне визначення капіталізму як ладу, ґрунтованого на приватній власності на засоби виробництва та експлуатації найманої праці (84,6% відповідей), 90% восьмикласників характеризували буржуазію як експлуаторський клас та власника засобів виробництва, 90,2% пролетаріат як основний експлуатований клас, 67,5% вказали на загострення класової боротьби між пролетаріатом та буржуазією.

Частина учнів недостатньо розкрила питання про розширення при капіталізмі об'єкта експлуатації, про стихійність і анархію виробництва, економічні кризи, загартбницькі війни цієї доби, про капіталізм як останній класово-антагоністичний лад.

Робота учнів над працями основоположників марксизму-ленінізму та партійними документами, яка починається з 8-го класу, є одним з найважливіших засобів формування у них комуністичного світогляду й моралі. Восьмикласники в цілому засвоїли основні положення першого програмного документа наукового комунізму — «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса. Зокрема, про історичну неминучість повалення влади капіталу і встановлення диктатури пролетаріату говорили 95% учнів, 70% правильно розуміли роль пролетаріату як могильника буржуазії і творця нового суспільства, 67% визначили роль Комуністичної партії як керівної сили у класовій боротьбі пролетаріату. Втім певні труднощі викликало завдання розкрити окремі положення «Маніфесту Комуністичної партії» на конкретному матеріалі з історії різних країн, який вони вивчали у 8-му класі. Все це викликає потребу вдосконалення форм і методів роботи над цим програмним документом, привчати учнів зв'язувати текст першоджерела з вивченим матеріалом.

У 8-х класах вивчалось засвоєння учнями історичного значення руху декабристів та питань розвитку культури російського і українського народів у першій половині XIX ст. Переважна більшість учнів добре усвідомила причини руху декабристів, задовільно визначила історичне значення повстання, давала лєнінську оцінку декабристам. Однак частина восьмикласників була слабо ознайомена з діяльністю декабристів на Україні, не могла показати вплив повстання декабристів на розвиток антикріпосницького руху на Україні.

Недостатніми є знання учнів про взаємовплив і взаємозбагачення російської і української культур XIX ст. Здебільшого учні наводили окремі факти і не вміли їх проаналізувати, співставити, узагальнити. Тому необхідно більше працювати над розвитком діалектико-матеріалістичного та логічного мислення старшокласників, виробленням у них навичок розкривати значення окремих фактів, подій і явищ.

У 9-х класах вивчалось розуміння учнями важливих закономірностей історичного процесу, особливо в період імперіалізму: загострення протиріч буржуазного суспільства, розвиток масового робітничого руху і поширення в ньому марксистських ідей, початок і дальше поглиблення загальної кризи капіталізму.

Як правило, дев'ятикласники усвідомили закономірності переростання капіталізму в його останню стадію — імперіалізм. Вони здебільшого правильно називають основні риси імперіалізму: концентрацію капіталу і утворення монополій (76% опитаних), утворення фінансового капіталу і фінансової олігархії — 90%, вивезення капіталу — 90%, панування монополій і економічний поділ світу між ними — 80%, завершення територіального поділу світу між капіталістичними країнами — 86%.

Проте лише половина учнів у своїх відповідях вказала (без достатнього обґрунтування), що імперіалізм — це вища й остання стадія загниваючого капіталізму. А про те, що імперіалізм є передднем соціалістичної революції, згадало тільки 40% дев'ятикласників. Звідси випливає необхідність систематично звертатися до фрагментів з твору В. І. Леніна «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму».

Даючи відповідь на запитання «В чому полягає всесвітньо-історична місія пролетаріату?», 87% учнів охарактеризували пролетаріат як єдиний послідовно революційний клас і могильник буржуазії; 87% назвали робітничий клас найорганізованішим, найсвідомішим борцем проти капіталу, авангардом революційної боротьби трудящих. Про роль робітничого класу у встановленні диктатури пролетаріату і зміцненні його союзу з трудовим селянством розповіли 80% учнів, про здійснення робітничим класом своєї місії під керівництвом Комуністичної партії — 67%, про провідну роль робітничого класу у соціалістичному і комуністичному будівництві — 61%. Звідси випливає завдання звернути увагу на піднесення якості навчального процесу при вивченні вказаних питань.

Дев'ятикласники добре засвоїли навчальний матеріал про історичне значення Паризької Комуни, основні ознаки революційної ситуації, боротьбу В. І. Леніна за створення більшовицької партії, характер і рушійні сили революції 1905—1907 рр., утворення СРСР та його історичне значення. Значно слабше учні засвоїли питання національно-визвольного руху та розвитку світової і вітчизняної культури.

Є прогалини в знаннях учнів про історичну неминучість перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Розповідаючи про роботу II Всеросійського з'їзду Рад, деякі дев'ятикласники не зазначали, що на ньому було проголошено Радянську владу та утворено перший Радянський уряд — Раду Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним.

Слабо засвоїли учні відомості про I Всеукраїнський з'їзд Рад та розгортання боротьби за встановлення Радянської влади на Україні. Це свідчить про те, що вчителі не приділяють достатньої уваги вивченню матеріалів з історії республіки.

Наша перевірка показала, що випускники середньої школи орієнтуються в теоретичних питаннях курсів історії та суспільствознавства і розуміють їх значення. У своїх відповідях вони не тільки наводили факти, а й прагнули узагальнити їх, висловлювали особисте ставлення до подій сучасності, виявивши при цьому розуміння рішень XXIV з'їзду КПРС та матеріалів про 50-річчя утворення Союзу РСР. Більшість учнів вміє робити висновки, має навички користування політичними термінами та поняттями, обізнана з основними закономірностями розвитку соціалістичного суспільства.

Однак не всі учні можуть конкретно з'ясувати суть ідейної боротьби в сучасних умовах. Їх уявлення про боротьбу матеріалізму з ідеалізмом та про партійність філософії надто схематичні.

Характеризуючи розвинуте соціалістичне суспільство, більшість учнів вказала, що суспільна власність у двох її формах (державна і кооперативна) є економічною основою соціалізму, соціалістична економіка розвивається планомірно, а принципом соціалізму є: «від кожного — за здібностями, кожному — за працею». Проте майже половина опитаних не усвідомила місця загальнонародної держави у розвитку розвинутого соціалістичного суспільства в нашій країні. А ряд випускників школи не могли дати визначення нової історичної спільності людей — радянського народу, деякі не відповіли на запитання: «Чому трудова інтелігенція в нашій країні не є окремим класом?» Розповіда-

ючи про дві тенденції розвитку національних відносин у нашій країні, окремі десятикласники не розуміли діалектики цього процесу.

Випускники знають основні риси комуністичного світогляду. Розкриваючи поняття «комунізм», 90% опитаних правильно наголошували на єдиній комуністичній власності на засоби виробництва, безкласовості цього суспільного ладу, принципі «від кожного — за здібностями, кожному — за потребами». Однак лише близько половини учнів засвоїли положення про працю як найпершу потребу за комунізму. Частина випускників не змогла показати, що комунізм відрізняється від соціалізму не способом виробництва, не суттю виробничих відносин, а ступенем розвитку тієї самої соціально-економічної формації на різних історичних етапах, насамперед ступенем економічної зрілості.

Не всі десятикласники вміють, користуючись матеріалами XXIV з'їзду КПРС, чітко сформулювати основне завдання дев'ятої п'ятирічки та навести її основні цифрові показники.

В цілому ж загальні питання історії та суспільствознавства учні знають гірше, ніж конкретний фактичний матеріал. Робота над творами основоположників марксизму-ленінізму та партійними документами не завжди поєднується із використанням конкретних положень, які містяться в цих працях, при вивченні певних розділів програми курсу історії та суспільствознавства.

Однією з причин названих недоліків є те, що не всі вчителі достатньо ознайомлені з новітніми досягненнями педагогічної теорії і передового досвіду, зокрема прийомами і методами організації роботи учнів над засвоєнням основних історичних понять, закономірностей, узагальнюючих оцінок епох, діяльності класів, партій, історичних діячів тощо.

Особливо помітно це при аналізі матеріалів про вивчення старшокласниками творів В. І. Леніна як основи формування їх марксистсько-ленінського світогляду. Останніми роками створено методичну систему ознайомлення учнів з ленінською теоретичною спадщиною. У пояснювальній записці та в тексті програм з історії вказано, які праці В. І. Леніна повинні опрацювати учні. Ці твори Володимира Ілліча видано окремою збіркою масовим тиражем.

Однак у цій важливій справі є ще значні труднощі та певні недоборки. Анкетне опитування учнів 9—10 класів ряду шкіл м. Києва і Запорізької області свідчить про те, що вони не пам'ятають навіть назв праць В. І. Леніна, вивчення яких передбачене програмою.

Все це свідчить, насамперед, про недостатню увагу педагогів до опрацювання учнями тексту передбачених програмою творів. Водночас причиною цих недоліків є також недосконалість прийомів і методів, які застосовуються вчителями. Не всі педагоги кваліфіковано виробляють у підростаючого покоління навички праці над текстом першоджерел. Нерідко це призводить до того, що замість конспектування учні суцільно переписують текст. Вдумлива робота над ленінськими працями вимагає від учителя характеристики історичних умов написання даного твору, пов'язування тексту статей В. І. Леніна з програмним матеріалом, навчання учнів застосовувати теоретичні положення спадщини основоположників наукового комунізму та партійних документів при оцінці подій і явищ минулого та сучасного. А замість цього інколи учні опрацьовують складні твори В. І. Леніна вдома, без допомоги вчителя, що й призводить до поверховості їх знань.

Поглиблене вивчення ленінської теоретичної спадщини, документів КПРС і міжнародного комуністичного руху має стати одним з основних напрямів удосконалення навчально-виховного процесу. Досвід вивчення ленінських праць повинен бути використаний при ознайомленні учнів з

постановою ЦК КПРС «Про 70-річчя II з'їзду РСДРП» — документом, у якому дається глибокий аналіз історичного шляху, пройденого нашою партією, розкривається її керівна і спрямовуюча роль на сучасному етапі комуністичного будівництва, показано всесвітньо-історичне значення досвіду КПРС для міжнародного комуністичного і робітничого руху.

Значні можливості для поглибленого вивчення учнями історії та суспільствознавства, формування комуністичних переконань молоді відкривають факультативні заняття з цих предметів. Такі курси дають змогу вчителю ґрунтовніше розкрити основні поняття марксистсько-ленінської діалектики та закономірності суспільного розвитку, детальніше зупинитися на працях основоположників марксизму-ленізму, партійних документах.

Подолання труднощів і недоліків у справі підвищення якості знань та формування комуністичного світогляду залежать, насамперед, від озброєння вчителів передовими досягненнями історичної та педагогічної науки, поглиблення теоретичної основи викладання, активізації розумової діяльності учнів, закріплення, узагальнюючого повторення, аналізу і синтезування навчального матеріалу, уміння правильно оцінювати явища минулого і сучасного. Потребує вдосконалення систематична робота над основними історичними поняттями: такими, як «соціалізм», «комунізм», «розвинуте соціалістичне суспільство», «радянський народ — нова історична спільність людей» тощо.

Учителям історії і суспільствознавства треба систематично і цілеспрямовано працювати над виробленням в учнів умінь самостійно працювати з текстом, аналізувати і синтезувати навчальний матеріал, давати класову оцінку історичним подіям та явищам, робити висновки та узагальнення, застосовувати набуті знання в житті.

Слід ширше використовувати у навчально-виховному процесі краєзнавчий матеріал, особливо при висвітленні питань комуністичного будівництва. На цьому матеріалі необхідно навчати учнів оперувати яскравими місцевими, але типовими для всієї країни фактами.

Важливе місце в навчально-виховній роботі учителів історії та суспільствознавства займає правове виховання учнівської молоді. Міністерство освіти СРСР і Міністерство юстиції СРСР розробили методичні рекомендації «Про правову освіту і виховання школярів». Послідовне розкриття питань держави і права сприятиме підвищенню правової культури учнів, формуванню їх правосвідомості, вихованню почуття відповідальності за дотримання радянських законів і правил соціалістичного спілжиття.

Сучасний навчально-виховний процес не можна уявити без широкого використання текстових таблиць, схем, різних ілюстрацій, роздаткового матеріалу і технічних засобів навчання. Все це має бути в кабінетах історії суспільствознавства.

Поліпшенню якості знань значно сприятимуть міжпредметні зв'язки вчителів історії і суспільствознавства з учителями географії, літератури, а також творче застосування залікової системи та критеріїв оцінки глибини розуміння учнями різних фактів, понять, закономірностей. У здійсненні цього почесне місце має зайняти вивчення і впровадження в школах передового досвіду кращих педагогів республіки.

Дальше підвищення ідейно-теоретичного і методичного рівня уроків історії та суспільствознавства, творчий підхід до проведення позаурочної роботи з цих предметів — все це покликане сприяти вихованню комуністичної ідейності і переконаності учнівської молоді.

М. М. ЛИСЕНКО, Г. І. ПІДЛУЦЬКИЙ,
І. М. СКРИПКІН, З. М. ШАЛІК

П. А. ГАВРЮК

ЕПІЗОДИ МАСОВОГО ПОДВИГУ

Великий вождь Комуністичної партії і Радянської держави В. І. Ленін високо й з гордістю вшановував героїчні подвиги мас, говорячи, що наша країна «здатна давати не тільки одиночок-героїв», що вона дає «таких героїв з маси», що вона здатна «висунути цих героїв сотнями, тисячами»¹.

Особливо масовим був героїзм у роки Великої Вітчизняної війни, коли вирішувалася доля радянського народу: бути йому вільним, чи підпасти під чобіт німецько-фашистських загарбників.

Про кількох воїнів-героїв і розповідається в цих коротких документальних нарисах.

ДВІЧІ ГЕРОЙ

Невмирущі подвиги воїнів Червоної Армії у боротьбі проти ворогів Радянської влади увійшли золотою сторінкою у скрижалі історії. Вони являють зразок для цілих поколінь. Одним з славетних героїв є авіатор Павло Андрійович Таран.

Ріс Таран у с. Шолохово на Нікопольщині. Ще в двадцятих роках, навчаючись у школі, захоплювався подвигами бійців-кінармійців, які громили білогвардійців. Як і багато його друзів мріяв стати кіннотником. Та якось теплою весняного дня у високому безхмарному небі з'явився срібнокрилий літак, і він вирішив: вчитись на льотчика.

Йшли роки. Після закінчення семирічки комсомолець Павло Таран пішов працювати на будівництво велетня першої п'ятирічки — Нікопольського трубного заводу. Без відриву від виробництва відвідував міську школу аероклубу, працював невтомно і сумлінно. Одержавши право на водіння літака, Таран добровільно вступив до Качинського військового авіаційного училища; закінчивши його, був учасником радянсько-фінляндської війни 1939—1940 рр.

З перших днів жорстокого двобою з фашистською авіацією командир ланки бомбардувальників П. А. Таран повів бойові машини на ворожі об'єкти. Одного разу, коли Таран, виконуючи завдання командування, бомбив переправу через Дніпро в районі Дніпропетровська, на ланку бомбардувальників кинулись фашистські винищувачі. Був момент, коли здавалось, що машина Тарана неминуче спалахне від ворожого гарматного й кулеметного вогню. Та вмить лейтенант І. Т. Вдовенко закрити своїм літаком літак командира і друга. Ще якась хвилинка і, повторивши подвиг Гастелло, лейтенант спрямував свій літак на понтонний міст, споруджений гітлерівцями*.

Скинувши бомби на переправу, Таран зробив розворот і кинувся навздогін фашистському льотчику. Кулеметна черга була влучною: літак ворога вибухнув у повітрі. Так Павло Андрійович помстився за друга, що врятував йому життя, сам загинувши в бою. За сміливість і відвагу, виявлені під час оборони Дніпропетровська П. А. Тарана було нагороджено орденом Червоного Прапора.

Авіаційна частина, де служив Таран, неодноразово виконувала завдання командування, пов'язані з наданням допомоги партизанам. Якось від підпільників та партизанів прибула звістка, що на станції Синельниково стоїть великий ешелон з юнаками та дівчатами, насильно мобілізованими на роботу до Німеччини.

— Виручайте, товариші! — просили партизани.

Та як допомогти? Під час бомбардування станції можуть загинути і радянські люди. Повів ланку з трьох бомбардувальників Таран, скинув бомби праворуч і

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 356.

* І. Т. Вдовенку разом з штурманом М. В. Гомоненком посмертно були присвоєні звання Героя Радянського Союзу.

ліворуч від під'їздних колій. Люди почали тікати з вагонів, а тут не забарились і партизани.

Майже щодня виконував мужній авіатор бойові завдання. А особливо запам'ятався виліт у район Карпат з групою десантників-партизанів. Так уже повелося, що куди б не вилітали авіатори, їх машини містили нищівний вантаж бомб. Висадивши десантників, командири ланки помітив у нічній темряві вогнишки. Зробивши уточнення по льотній карті, дійшов висновку, що це нафтовий район. Літаки несподівано обрушили на об'єкт десятки 25-кілограмових бомб. Від розриву спалахнули нафтові резервуари. Фотооб'єктиви літаків зафіксували пожежу. Важливий нафтовий район гітлерівців був виведений з ладу. За цей подвиг екіпаж ланки П. А. Тарана нагороджено орденами, а йому Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20 червня 1942 р. присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У напружених ратних буднях гартувалася воля і готовність до подвигу гвардії майора Тарана. Нові випробування для нього приніс кінець лютого 1943 р. В цей час гітлерівське командування зібрало в портах окупованих європейських країн військові кораблі, з метою посилення блокади Ленінграда з моря. Щоб знешкодити цю загрозу, за наказом Ставки Верховного Головнокомандування ескадрилі радянських літаків зустріли ворожий флот у відкритому морі. З кораблів вдарили сотні зенітних гармат, кулеметів. Хоч як важко довелося радянським авіаторам, та вони завдали фашистам непоправних втрат. У цьому бою П. А. Таран був тяжко поранений. Обливаючись кров'ю, майже втративши свідомість, П. А. Таран довів літак до найближчого аеродрому. З літака його виносили уже в непритомному стані. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 17 серпня 1944 р. гвардії майору Павлу Андрійовичу Тарану вдруге присвоєно звання Героя Радянського Союзу². Видужавши, він знову взяв у руки штурвал літака і водив своїх друзів у бій.

Закінчилася війна, настали роки мирного життя, творчої праці радянського народу. Залишившись у лавах Радянської Армії, герой-авіатор очолював авіаційне з'єднання, потім вчився і в 1957 р. успішно закінчив Академію Генерального Штабу. Все життя і діяльність двічі Героя Радянського Союзу генерал-лейтенанта П. А. Тарана присвячене священній справі захисту Вітчизни.

КОМАНДИР ГВАРДІЙСЬКИХ МІНОМЕТНИКІВ

Вогнем прокладала дорогу радянським військам артилерія. А заспівувачами під час артилерійських підготовок були гвардійські міномети системи інженера Костікова (від першої літери прізвища винахідника і «охрестили» в народі цю грізну зброю ласкавим ім'ям «Катюша»).

Одним з ушлякованих командирів гвардійських мінометників був гвардії полковник Федір Якович Середняк.

В перші місяці війни з фашистськими загарбниками він воював на багатьох ділянках фронту. Очолюючи полк гвардійських мінометів, Середняк воював під Москвою, на Курській дузі, брав участь у форсуванні Дніпра й визволенні Києва й дійшов до Чехословаччини. Його полк знаходився у розпорядженні командира 1-го гвардійського кавалерійського корпусу під командуванням генерал-лейтенанта В. К. Баранова.

Напередодні форсування Дніпра полк гвардійських мінометів було тимчасово передано в оперативне підпорядкування 38-ї армії — на Вишгородському напрямку поблизу с. Хотяновка він підтримував форсування річки війнами 167-ї стрілецької дивізії. Згодом на Лютізькому плацдармі поблизу хутора Лебедівка полку було наказано підтримувати вогнем дії 240-ї стрілецької дивізії.

Повернення до складу кавкорпусу збіглося з важкими боями на плацдармі в завороті р. Тетерів. Сталося так, що фашисти значними силами танків у супроводі піхоти прорвалися до переправи, щоб зруйнувати наведені понтони. Командир корпусу доручив полковнику Середняку захист переправи, підпорядкувавши йому 143-й винищувально-протитанковий полк підполковника Калашникова, 319-й зенітний полк майора Ермоленка та батарею САУ-4.

Три доби точився напружений бій. Удень і вночі гітлерівці атакували захисників переправи. Коли ворожу навалу було відбито, навколо переправи лишилось 13 знищених фашистських танків, сотні трупів.

Наприкінці жовтня 1943 р. полк гвардійських мінометів знову передали для підтримки 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії.

З листопада, після тривалої артилерійської підготовки, у якій взяв участь і полк Середняка, війська фронту перейшли до наступу. Метр за метром визволяли радянські воїни політу кров'ю і сльозами радянських людей київську землю.

Ще йшли бої за остаточне визволення Києва, а 1-й кавкорпус з полком гвардійських мінометів наступав на захід через Ворзель, Макарів, Радомишль, Корости-

² «Патріот Батьківщини» (Київ), 20 серпня 1959 р.

шів і 12 листопада оволодів Житомиром. За успішні дії на цьому напрямку полк дістав почесне найменування «Житомирський».

З переможними боями провів свій полк Середняк по Правобережній Україні, визволяв Чехословаччину. Закінчив він війну у складі 1-го Далекосхідного фронту. Нині ветеран Радянської Армії Федір Якович Середняк плідно працює у військовому учебному закладі.

ВІРНІСТЬ МАТЕРІ-ВІТЧИЗНИ

Ленінський комсомол налічує мільйони молодих борців за перемогу і утвердження соціалістичного ладу, Радянської влади в нашій країні. А коли почалася Велика Вітчизняна війна, комсомольці стали вірними солдатами соціалістичної Вітчизни, зробивши свій вклад у загальнонародну справу розгрому німецько-фашистських загарбників.

Під час колективізації комсомольць В. К. Кротюк, доля якого була типовою для молодих людей його віку, разом зі своїми земляками зміцнював молодий колгосп у селі на Уманщині. Незабаром він пішов на службу до Червоної Армії. П'ять років військової служби на Далекому Сході загартували характер офіцера. І коли японські самураї вчинили збройну провокацію в районі озера Хасан, стрілецька рота, якою командував В. К. Кротюк, діяла майстерно і самовіддано.

Напередодні і в перший рік Великої Вітчизняної війни В. К. Кротюк передавав досвід, навчаючи курсантів військового училища. З ними, своїми вихованцями, Кротюк прибув на фронт у районі Воронежа влітку 1942 р. Цілодобові вуличні бої за кожний квартал, кожний будинок міста. Шалені атаки фашистів батальйон курсантів під командуванням майора В. К. Кротюка витримав з честю. Завдяки стійкій обороні радянських військ була зірвана спроба гітлерівців захопити Воронеж.

У ході масового вигнання окупантів з радянської землі підполковник Кротюк командував 705-м стрілецьким полком 121-ї стрілецької дивізії 60-ї армії. Влітку 1943 р. в районі Курська, Орла та Белгорода (на Курській дузі) розгорнулася грандіозна битва.

Тяжкі, багатоденні бої довелося витримати полку. Незабаром ворожий опір було зламано, і він у складі військ 60-ї армії вирушив на захід.

Наступив повдень 1943 р. Радянські війська наближались до столиці Радянської України. 705-й стрілецький полк з боями форсував Десну. Фашистські війська відходили за Дніпро, надіючись утриматися за цією могутньою водною перепорою.

І ось настала хвилююча хвилина, коли командир дивізії генерал Лодигін наказав командирові полку Кротюку:

— Ріку форсувати з ходу, без найменшої затримки. Увірватися на протилежний правий берег і закріпитися на зайнятій плацдармі.

Місцеве населення с. Козаровичі допомагало своїм визволителям: лагодили приховані від фашистів човни, готували саморобні плоті³.

О третій годині ночі, прикриваючись густим туманом, полк розпочав форсування Дніпра. Від кожного батальйону виділили найхоробріших воїнів, які вміли плавати. Полкові розвідники, очолені капітаном Т. Т. Лободою, першими захопили на протилежному березі невеликий плацдарм глибиною до 500 м і 600 м завширшки і закріпилися на ньому. Кілометра з півтора на південь від переправи командир батальйону капітан Саприкін, щоб відвернути увагу фашистів, влаштував видимість переправи.

Поступово було переправлено весь полк. Ні вороже бомбардування, ні безперервні танкові атаки та постійний артилерійський обстріл не зламали стійкості мужніх воїнів. Щоденно поповнюючи свої сили прибулим підкріпленням, полк Кротюка на початок листопада 1943 р. опинився на вихідних позиціях для штурму ворожих укріплень навколо столиці УРСР Києва.

Масовий героїзм солдат і офіцерів полку було відзначено високими урядовими нагородами. Командирові полку підполковникові В. К. Кротюку і начальнику розвідки капітанові Т. Т. Лободі та ще 18 воїнам присвоєно звання Героїв Радянського Союзу, сотням учасників форсування Дніпра вручено бойові ордени та медалі.

Воїни 705-го стрілецького полку на чолі з Кротюком брали участь в очищенні від ворога Правобережжя України, Польщі та Чехословаччини. Під час останнього бою з гітлерівцями в районі Праги полковника Кротюка, який був уже заступником командира дивізії, було тяжко поранено осколком ворожого снаряда. Довгий час він знаходився у госпіталах, а після видужання поселився в рідному Києві. Часто полковник у відставці В. К. Кротюк зустрічається з молоддю, проводячи військово-патріотичну роботу.

³ «Правда Украины», 5 листопада 1963 р.

КРИЗЬ ТИСЯЧУ СМЕРТЕЙ

У 1919 р. на Таращанині, в сім'ї селянина-бідняка Карпа Навроцького народився син Михайло.

Після закінчення школи-семирічки та училища механізації комсомолець Михайло Навроцький добровільно вступив на штурманський відділ авіаційного училища, водночас опановував він і мистецтво пілота. Вправний штурман і пілот, безстрашний воїн, завжди готовий до виконання будь-яких завдань командування — таким зустрів Михайло Навроцький Велику Вітчизняну війну. Назавжди запам'ятались йому бої на Ленінградському фронті влітку 1942 р., коли поблизу Малої Вішері група радянських військ опинилася в оточенні і їх необхідно було з повітря забезпечити боеприпасами та продовольством.

За роки Великої Вітчизняної війни штурманові Навроцькому довелося побувати на багатьох фронтах, зробити 230 нічних бойових вильотів, бомбардувати ворожі об'єкти в районі Сталінграда, Орла, Курська, Брянська, Вязьми, Унечі, Гомеля, далеко за лінією фронту⁴.

Восени 1943 р., виконуючи завдання командування, М. К. Навроцький брав участь у здійсненні багатьох транспортних вильотів, доставляючи боеприпаси радянським військам, що форсували Дніпро. Добре знали вмілого та безстрашного штурмана і в партизанських краях — Ленінградської області, в Білорусії. Штурман Навроцький приземлявся і в розташуванні з'єднання двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака, доставляючи продовольство й озброєння та вивозячи поранених. Не раз його літак виручав партизанів з'єднання під командуванням О. М. Сабурова.

Темної осінньої ночі 1944 р. екіпаж літака дістав завдання розбомбити скупчення ворожих кораблів в порту Клайпеда. Лише скинули смертоносний вантаж, як бомбардувальника атакував ворожий винищувач. Його снаряд розірвався в кабіні радянського літака, важко поранивши льотчика Кулакова. Другим снарядом відірвало руку бортмеханіку. Штурвал перехопив молодий пілот-стажер, машину почало кидати в усі боки. Подавши першу допомогу пораненим товаришам, капітан Навроцький став виконувати обов'язки і пілота, і штурмана. От коли сталося в пригоді напружене навчання в льотному училищі — він круго спікірував, а ворожий винищувач, що гнався за бомбардувальником, не розрахувавши швидкості, врізався в землю. Врятувавши життя товаришів та бойовий літак, Навроцький прибув на свій аеродром. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 листопада 1944 р. за цей подвиг капітану М. К. Навроцькому присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Золота Зірка, 5 бойових орденів і 7 медалей прикрашають груди відважного льотчика.

Звільнившись у запас, скромний і чесний трудівник сумлінно працював у Києві спочатку на заводі «Арсенал», а потім інженером у республіканській конторі «Укрголовхімкомплекту». Бажаний гість школярів і молоді, він розповідає їм про героїчні звершення старшого покоління радянських людей.

⁴ Боевые звезды киевлян, К., 1968, стор. 259.

Огляд джерел та літератури

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ НА УКРАЇНІ В 1917—1921 рр.

Аграрні перетворення були складовою частиною всієї революційної перебудови економічних і суспільних відносин у нашій країні. Основний напрям цих змін був орієнтованим для всіх радянських республік, які, запозичуючи досвід РРФСР, втілювали в життя ленінські ідеї відповідно до конкретних умов.

Складна політична обстановка, гостра боротьба з буржуазно-націоналістичною контрреволюцією та інтервентами затримали процес революційних аграрних перетворень в УРСР, який був тут значно тривалішим порівняно з Центральною Росією і пройшов кілька етапів. Завершення аграрної революції на Україні співпало із запровадженням непу, що не могло не відбитися на наслідках перебудови земельних відносин.

Історія революційних аграрних перетворень у нашій країні постійно привертає увагу багатьох дослідників. Уже в 1919—1921 рр. земельній політиці Радянської влади на Україні було присвячено чимало праць партійних і державних діячів, працівників Наркомзему та дослідників аграрного питання. У брошурах В. М. Мещерякова, Д. З. Мануїльського та інших¹ популярно викладались основи аграрної політики Комуністичної партії і Радянського уряду, детально аналізувався закон Всеукраїнському від 5 лютого 1920 р. «Про землю», пропагувалась доцільність переходу дрібних виробників до колективного землеробства.

Ряд важливих теоретичних положень марксистсько-ленінського вчення з аграрного питання порушив С. М. Дубровський у монографії «Очерки русской революции»², де належна увага приділена першим соціалістичним перетворенням у сільському господарстві під час громадянської війни і переходу до непу.

Наукове дослідження наслідків аграрних перетворень і становища селянства в перші роки непу розпочалося в 1922 р. За рішенням XI з'їзду партії було створено спеціальну комісію по роботі на селі, яку очолив видагний діяч Комуністичної партії В. В. Куйбишев. Зібравши чималий фактичний матеріал про наслідки аграрних перетворень, характер селянського господарства і процеси соціальної диференціації на селі, комісія видала збірник³, де містився ряд статей про обстежені селянські господарства різних районів Радянського Союзу. Велике значення мало опублікування даних про зміни у групах селянства за розмірами посіву і забезпеченням робочою і продуктивною худобою в 1917—1922 рр. Це давало конкретний матеріал для вивчення процесу диференціації селянства в межах Шамраївської волості. В цьому ж напрямку проводилося дослідження на матеріалах 11 повітів Київської губернії, результати якого були вивчені і узагальнені⁴.

Зведені дані перерозподілу земель були викладені в «Підсумках аграрної революції на Україні»⁵, виданих у 1923 р. Наркомземом УРСР українською та російською мовами. Тут уперше наводилися загальні відомості про розміри селянського землекористування в межах республіки та окремих губерній, про кількості землі, одержаної селянами за рахунок колишніх поміщицьких, державних та церковних володінь. Повідомлялися також розміри земельних площ, відведених для радгоспів, цукрових заводів та запасного фонду. Ці дані й зараз широко використовуються дослідниками аграрного питання.

¹ В. Мещеряков. Земельная политика коммунистов, Харьков, 1919; Д. З. Мануїльський. Що дає новий земельний закон селянству, Катеринослав, 1920; В. Вікторов. Основи земельної політики Радянської влади, Харків, 1920; Г. Клунний. До питання про земельну політику на Україні, К., 1921.

² С. М. Дубровський. Очерки русской революции. Вып. 1. Сельское хозяйство, М., 1922, 2-е изд., М., 1923.

³ Крестьянское хозяйство за время революции, М., 1923.

⁴ С. Каган. Аграрная революция на Киевщине, К., 1923.

⁵ Підсумки аграрної революції на Україні, Харків, 1923.

Більш детальна характеристика змін у селянському землекористуванні подана у праці В. А. Якиманського, виданій ЦСУ УРСР. Автор підсумував дані анкет весняного (1922 р.) обстеження, що охопило 1 075 155 господарств (3189 сіл) і визначив розміри земельних ділянок, що прирізалися селянам за рахунок поміщицьких, казенних, удільних і церковних володінь. На підставі аналізу матеріалів обстеження дослідник зробив висновок, що загальні або так звані «чорні» переділи земель у республіці були поодинским явищем, а там, де вони проводились, то практично бралися лише ті землі, які селяни одержували додатково в результаті аграрних перетворень. Колишні ж селянські наділи тільки урівнювались у встановлених межах⁶. Важливість проведеної В. А. Якиманським роботи не викликає сумніву. На жаль, неправильна методика анкетування і обчислень призвели до того, що автор не встановив розмірів земель, вилучених у куркулів і переданих трудящому селянству. Внаслідок цього В. А. Якиманському не вдалося належним чином висвітлити соціальні наслідки революційних аграрних перетворень.

Загальні дані про кількість одержаних селянами земель наводилися також у курсі лекцій О. Триліського та брошурі М. М. Вольфа⁷. У працях М. Б. Гуревича, Є. П. Терлецького⁸ та інших авторів одночасно з цим досліджується диференціація селянства за розмірами посівної площі та забезпеченням робочою і продуктивною худобою. Порівняльна характеристика селянських господарств за розмірами посіву до Жовтневої революції та після здійснення аграрних перетворень переконливо свідчила про великі соціальні результати перерозподілу колишніх нетрудових володінь та вилучення земельних лишків у куркулів.

Найповніші підсумкові дані про наслідки аграрних перетворень протягом перших років Радянської влади були опубліковані в збірнику «Соціалістичне будівництво в сільському господарстві»⁹. Революційна перебудова аграрних відносин дала прирізку землі 60% селянських дворів України, а в 10% господарств земля була відрізана і передана безземельним та малоземельним селянам. За підрахунками, що наводяться у збірнику, землекористування бідняцьких і середняцьких господарств у цілому зросло на 16 млн. дес.¹⁰ Загальні відомості про розподіл земель за соціальними групами до революції і після завершення аграрних перетворень наводились у журналі «Український землевпорядник»¹¹. Опубліковані в ньому дані не повністю збігаються з даними збірника «Соціалістичне будівництво в сільському господарстві», хоч і багато в чому його доповнюють.

У 1927—1928 рр. на сторінках журналу «Літопис революції» були опубліковані перші результати наукових пошуків М. А. Рубача¹².

З переходом до масової колективізації селянських господарств провідною темою досліджень істориків та економістів стало колгоспне будівництво. Вивчення революційних аграрних перетворень, здійснених у перші роки Радянської влади, майже не проводилось. У 30-х роках була опублікована всього одна праця, в якій на обмеженому фактичному матеріалі (Мелітопольський район) висвітлювались аграрні перетворення на селі та їх соціально-економічні результати¹³.

У 1943 і 1946 р. М. А. Рубач опублікував дві статті, присвячені класовому розшаруванню українського селянства напередодні соціалістичної революції¹⁴. Зведені дані про соціальну структуру аграрних відносин у 1917 р., що містилися в цих

⁶ В. А. Якиманский. К итогам аграрной революции на Украине (по данным анкетного обследования 1922 г.), Харьков, 1924, стор. 33.

⁷ Ол. Триліський. Аграрне питання та аграрна радянська політика (Скорочений курс лекцій, прочитаних на Харківських повторних курсах учаскових землевпорядників при Харківському геодезичному інституті), Харків, 1926; М. М. Вольф. Сільське господарство України на десяти роковини Жовтня, Харків, 1927.

⁸ М. Б. Гуревич. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Очерки 1—2, Харьков, 1925; його ж. Питання сучасного селянського господарства України, Харків, 1927; Е. Терлецький. Дифференциация украинского крестьянства и колхозы.— «На аграрном фронте», 1925, № 2.

⁹ Соціалістичне будівництво в сільському господарстві. Цифрові матеріали до доповіді В. Я. Чубаря та О. Г. Шліхтера на IV сесії ВУЦВК десятого скликання. Харків, 1928.

¹⁰ Соціалістичне будівництво в сільському господарстві, стор. 3.

¹¹ М. Белонін та М. Гаража. Характеристика землевпорядження на Україні.— «Український землевпорядник», 1928, № 7.

¹² М. А. Рубач. Аграрная революция на Украине в 1917 г.— «Літопис революції», 1927, № 5—6; 1928, № 1.

¹³ А. Арина, Г. Котов, К. Лосева. Социально-экономические изменения в деревне. Мелитопольский район. 1885—1938 гг., М., 1939.

¹⁴ М. А. Рубач. Класове розшарування селянства України напередодні пролетарської соціалістичної революції.— Наукові записки Інституту історії і археології. Кн. 1, Уфа, 1943; його ж. Класове розшарування селянства по землі напередодні 1917 р. Наукові записки Інституту історії і археології. Кн. 2, К., 1946.

працях, стали вихідними для порівняння їх з наслідками аграрних перетворень за роки Радянської влади. Підрахунки М. А. Рубача широко використовуються в сучасних наукових дослідженнях.

Характеристика основних заходів Радянської влади на Україні в галузі аграрної політики в роки громадянської війни знайшла відображення в праці М. І. Супрунська¹⁵ та в «Очерках развития народного хозяйства Украинской ССР»¹⁶.

На сучасному етапі розвитку радянської історичної науки увага істориків до вивчення революційної перебудови аграрних відносин як складової частини соціалістичних перетворень значно посилилась. Успішній розробці цих проблем сприяли дискусії, проведені на сторінках журналу «Вопросы истории» про суть і значення зрівняльного землекористування (1956—1957 рр.) та про суть і етапи аграрної революції (1962—1963 рр.). У 1956 р. М. А. Рубач опублікував «Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине»¹⁷, у якій досить повно висвітлив перший етап аграрних перетворень (кінець 1917 — початок 1918 рр.). Наступні етапи перебудови аграрних відносин розкриваються в монографіях І. К. Рибалка¹⁸ і М. І. Ксензенка¹⁹. Важливе методологічне значення для розробки проблем аграрної історії мають праці П. М. Першина²⁰ і С. П. Трапезникова²¹, що охоплюють широке коло теоретичних і практичних питань земельних відносин і аграрної політики.

Крім того, протягом останніх років з'явилося чимало статей, у яких досліджуються окремі аспекти і періоди аграрних революційних перетворень. Статті І. Х. Ганжі, І. Т. Снежка, І. Г. Адамова, А. Г. Вольцевої²² присвячені земельній політиці та проведенню націоналізації землі. В ряді праць висвітлюється діяльність Комуністичної партії України і місцевих партійних організацій у здійсненні аграрних перетворень²³. Створення перших радянських господарств, забезпечення їх землею, вирішення радгоспами соціальних і виробничих завдань — такі основні питання розкрито у статті М. І. Ксензенка²⁴. В ряді праць, темою яких є створення і діяльність комітетів незаможних селян, підкреслюється їх роль у проведенні земельної політики Радянської влади.

У червні 1969 р. в Москві відбулась сесія Наукової ради з історії соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР, присвячена темі «В. І. Ленін і вирішення аграрного питання в СРСР». У доповідях висвітлювалися загальні закономірності революційних аграрних перетворень і особливості їх здійснення в окремих районах країни. У виступах Р. Д. Ляха та А. І. Полоси характеризувалось проведення перерозподілу земель у Донбасі та степових районах України²⁵.

¹⁵ М. Супрунська. Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни, К., 1951.

¹⁶ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954.

¹⁷ М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине, К., 1956.

¹⁸ І. К. Рибалка. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.), Харків, 1967.

¹⁹ М. І. Ксензенко. Завершення революційних аграрних перетворень на Харківщині (грудень 1919 — березень 1921 рр.), Харків, 1968.

²⁰ П. М. Першин. Нариси аграрної революції в Росії. Кн. 1, К., 1959; Кн. 2, 1963; його ж. Аграрная революция в России. Кн. I и II, М., 1966.

²¹ С. П. Трапезников. Аграрный вопрос и ленинские аграрные программы в трех русских революциях, М., 1963; його ж. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. т. I и II, М., 1967.

²² І. Х. Ганжа. Земельна політика Радянської влади на Україні в роки громадянської війни.— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, № 11, К., 1957; І. Т. Снежка. Перемога соціалістичної революції і націоналізація та розподіл землі на Україні.— Наукові записки Київського фінансово-економічного інституту, № 8, К., 1958; І. Г. Адамов. Ленінський декрет про землю в дії.— Наукові записки Київського інженерно-будівельного інституту, вип. 1, К., 1959; А. Г. Вольцева. Осуществление ленинской программы национализации земли на Украине.— Научные записки кафедры марксизма-ленинизма Киевского института инженеров водного хозяйства, вып. 1, К., 1959.

²³ В. В. Чигирик. КП(б)У в боротьбі за революційне перетворення аграрних відносин (1919—1921 рр.).— «УІЖ», 1958, № 4; П. І. Бакуменко. До історії боротьби КП України за революційне перетворення аграрних відносин на Україні (1920—1925 рр.).— З історії Комуністичної партії України, вип. II, К., 1959; Б. К. Мигаль. Більшовики Полтавщини в боротьбі за проведення землеустрою (1921—1925 рр.).— Труды історичного факультету Харківського університету, т. 9, 1962.

²⁴ Н. И. Ксензенко. Решение аграрного вопроса в свеклосеющих районах Украины (1917—1922 гг.).— «Вопросы истории», 1972, № 2.

²⁵ Проблемы аграрной истории советского общества, М., 1971.

Значна увага аграрній політиці Радянської влади приділена і в узагальнюючих працях з історії аграрних відносин, історії радянського селянства і соціалістичного перетворення сільського господарства²⁶.

Короткий огляд літератури з історії революційних аграрних перетворень на Україні в 1917—1921 рр. насамперед показує, що не всі періоди цієї перебудови однаково вивчені. Якщо початковий етап здійснення ленінської аграрної політики ґрунтовно досліджений і проаналізований у праці М. А. Рубача, то наступні — висвітлені ще недостатньо. У монографії І. К. Рибалки, присвяченій здійсненню аграрних перетворень у 1919 р., на конкретному матеріалі докладно висвітлено велику роботу партійних організацій, земельних органів та комбідів у зв'язку з розподілом поміщицьких, церковних та лишків куркульських земель. Проте загальні дані про перерозподіл земель, підраховані автором, викликають сумнів. І. К. Рибалка вважає, що на Україні в 1919 р. селяни одержали 8—9 млн. дес. поміщицької, монастирської, удільної та казенної землі. Розмір середнього наділу на господарство автор визначив у 9 дес., що в перерахунку на 4 млн. селянських дворів становить 36 млн. дес.²⁷ Між тим, за підсумковими даними Наркомзему УРСР, наприкінці 1922 р. в користуванні селянства було 31 млн. дес. землі²⁸. Перебільшення розмірів земельних площ, одержаних селянами в 1919 р., має місце і в інших працях²⁹, що свідчить про необхідність ґрунтовнішого вивчення цього питання.

Та справа не лише в уточненні кількості вилучених і розподілених земель. Дослідники другого періоду аграрних перетворень на Україні (1919 р.) по суті ще не зробили спроби хоча б наближено визначити соціальні наслідки зрівняльного розподілу земель, його впливу на осереднячення селянства. Шоправда, завдання це досить складне, особливо коли взяти до уваги відсутність даних перепису, незавершеність земельних перетворень, перерваних навалом денікінців. Ці труднощі необхідно долати, використовуючи для цього хоча б обмежений місцевий фактичний матеріал.

Досі ще немає узагальнюючого дослідження про завершальний період аграрних перетворень у республіці (1920—1921 рр.). У статтях і монографії М. І. Ксензенка мова йде переважно про ліквідацію поміщицького землеволодіння і вилучення землі у куркулів. Соціальні ж результати перерозподілу земель ілюструються, головним чином, підсумковими даними Наркомзему. Для глибокого вивчення цього питання доцільно ширше використовувати матеріали весняних обстежень селянських господарств у 1922—1926 рр., на основі яких можна конкретніше проаналізувати великі соціальні зміни, що відбулися на селі. Немає також спеціальних праць і про наслідки перерозподілу реманенту, робочої та продуктивної худоби тощо.

Основним соціально-економічним результатом перебудови аграрних відносин була ліквідація великого поміщицького землеволодіння і збільшення землекористування бідняцько-середняцьких господарств. До Великої Жовтневої соціалістичної революції поміщицькі, удільні та церковні землі становили, за підрахунками М. А. Рубача, 14,5 млн. дес.³⁰, з них в результаті аграрних перетворень українське селянство одержало в безпосереднє користування 13,2 млн. дес.³¹, 1,3 млн. дес. було виділено для радгоспів, цукрових заводів і промислових підприємств³². Наведені загальні дані увійшли до широкого наукового обігу і не переглядалися.

Якщо у визначенні розмірів націоналізованих поміщицьких і церковних володінь у дослідників не виявилось істотних розходжень, то зовсім інша картина спостерігається при встановленні лишків куркульської землі, фактично переданої бідняцьким і середняцьким господарствам. В обчисленні кількості вилучених у куркулів земель інколи виходять лише з теоретичних розрахунків і не враховують конкретних умов проведення аграрних перетворень. Визначена М. А. Рубачем для 1917 р. цифра розмірів куркульських земель, що підлягали конфіскації, у 7—8 млн. дес.³³ на сторінках деяких праць приймається за здійснений акт. Так, наприклад, І. В. Підпригоршук у статті «Перший Всеукраїнський з'їзд Рад» пише, що «селянство одержало ще від куркульських господарств 8,2 млн. дес. земельних лишків»³⁴. Проте відомості про розміри

²⁶ В. Н. Яковлевский. Аграрные отношения в СССР в период строительства социализма. М., 1964; Історія селянства Української РСР, т. II, К., 1967; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР, т. I (1917—1937), К., 1967; Советское крестьянство. Краткий очерк истории, М., 1970.

²⁷ І. К. Рибалка. Назв. праця, стор. 145—146.

²⁸ Підсумки аграрної революції на Україні, стор. 3.

²⁹ Наукові записки Київського державного університету, т. XV. Збірник економічного факультету, вип. 1, К., 1956, стор. 61.

³⁰ М. А. Рубач. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине, стор. 20.

³¹ Соціалістичне будівництво в сільському господарстві, стор. 3.

³² Підсумки аграрної революції на Україні, стор. 5.

³³ М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине, стор. 33, 421.

³⁴ Наукові записки Інституту історії АН УРСР, № 11, стор. 60.

фактично вилучених у куркулів земель, що даються у статистичних та землевпорядних джерелах, значно розходяться з розрахунковими даними. За зведенням ЦСУ УРСР, опублікованим у 1928 р., відрізані у куркулів лишки земель становили близько 2,6 млн. дес.³⁵ Того ж року в журналі «Український землевпорядник» називалась інша цифра вилучених земель — 4,5 млн. га³⁶. В перерахунку на десятини її повторює і Р. Д. Лях³⁷. Спробу визначити розміри конфіскованих у куркулів земель зробив Б. К. Мигаль³⁸, але він лише повторив прийом у підрахунках, що наводились в «Українському землевпоряднику». Суть його полягає в статистичній інтерполяції порівняно обмежених відомостей вибіркового перепису селянських господарств у 1926 р. на всю площу селянських земель. У підсумку це може призвести до великих відхилень від фактичних величин, тому питання про розміри і наслідки вилучення куркульських земель ще потребує глибокого вивчення на основі першоджерельних фактичних даних. Для цього можна використати статистичний матеріал та зведені відомості в межах окремих губерній або повітів. Такі цифри є, зокрема, по Полтавській та Донецькій губерніях, але і вони вимагають деякого уточнення.

Чому ж у куркулів було вилучено значно менше землі, порівняно з лишками, визначеними для 1917 р. теоретичними розрахунками М. А. Рубача? Це пояснюється конкретними умовами проведення революційних аграрних перетворень на Україні. По-перше, вилучення земель у селянських господарствах (переважно куркульських) проводилось не за нормами наділу, а за нормами залишення, які були дещо вищими. Це давало куркулям змогу мати більше землі, ніж передбачалося нормами наділу. Максимальні наділи на господарство у багатьох місцевостях фактично були більшими ніж розрахункові норми М. А. Рубача, взяті за основу для визначення лишків куркульських земель³⁹. Так, у Кам'янському і Вінницькому повітах на Поділлі максимальний наділ на господарство становив 9 дес. (за розрахунками М. А. Рубача передбачалося тільки 8 дес.), а в районах з достатнім забезпеченням землею максимальні наділи були ще вищі. В Ізюмському і Куп'янському повітах на Харківщині максимальна норма наділу на господарство допускалась у розмірі 12 дес. (у М. А. Рубача лише 10). Це свідчить про те, що підраховані теоретично розміри можливого вилучення куркульських земель доцільно уточнити.

Другим важливим чинником, що вплинув на зменшення кількості відібраних у куркулів земельних лишків, було дроблення дворів. Статистика засвідчила інтенсивне збільшення кількості селянських господарств за роки революційних аграрних перетворень. Якщо в 1916 р. на Україні їх було 3816,1 тис., то в 1923 р. — 4792,7 тис.⁴⁰, або на 25,6% більше. Аналізуючи дані приросту селянських господарств у Шамраївській волості Білоцерківського повіту, відомий радянський економіст і статистик С. Г. Струмилін відзначає як найхарактерніші щодо цього 1918 і 1919 роки, а головною причиною збільшення числа господарств вважає їх поділ⁴¹.

Розділ дворів відбувався в усіх групах селянських господарств. Але в період завершення аграрних перетворень, коли справа дійшла до повсюдного вилучення земельних лишків, найбільш інтенсивний процес поділу був у куркульських дворах. Таким способом куркулі намагалися зберегти землю, худобу, реманент та інші засоби виробництва. Це істотно зменшувало розміри земельних угідь, що мали поступати для забезпечення малоземельних і безземельних селян. Було багато випадків і фіктивного розділу куркульських господарств з метою збереження землі та майна.

По-третє, неповне відчуження земельних лишків у куркулів понад трудову норму в окремих районах сталося з вини місцевих земельних органів та комітетів незаможних селян. У резолюції III з'їзду КНС (травень 1923 р.) відзначалося, що в багатьох місцях України вилучення земельних лишків у куркульських господарств фактично не проводилося зовсім або проводилося неправильно. З'їзд визнав за необхідне перевірити стан відбирання лишків куркульських земель⁴².

Такими були основні об'єктивні та суб'єктивні причини, що викликали зменшення розмірів вилучених лишків куркульських земель порівняно з теоретичними розрахунками на основі даних 1917 р.

³⁵ Соціалістичне будівництво в сільському господарстві, стор. 3.

³⁶ М. Белонін та М. Гаража. Характеристика землевпорядження на Україні. — «Український землевпорядник», 1928, № 7, стор. 11.

³⁷ Р. Д. Лях. Вирішення аграрного питання на Україні (1917—1923), Донецьк, 1968, стор. 47.

³⁸ Б. К. Мигаль. Конфіскація земельних лишків у куркульських господарствах на Україні в 1920—1923 рр. — Питання історії народів СРСР, вип. 6, Харків, 1969, стор. 109—119.

³⁹ М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине, стор. 322.

⁴⁰ Україна. Статистичний щорічник. 1929, Харків, 1929, стор. 131.

⁴¹ Крестьянское хозяйство за время революции, стор. 98.

⁴² Бюлетень III Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян, 15—22 травня 1923 р., Харків, 1923, стор. 235.

До цього часу в історико-партійних та історичних працях не було звернуто достатньої уваги на питання про контрреволюційну діяльність куркульства в ході здійснення аграрних перетворень. На початку 1918 і в першій половині 1919 р. у республіці було проведено часткове вилучення землі і майна у куркулів. Проте внаслідок воєнних дій, неодноразової реставрації влади поміщиків і капіталістів куркульство намагалось не лише втримати свої економічні позиції, а й захопити поміщицьке майно. У резолюції четвертої конференції КП(б)У (березень 1920 р.) «Про роботу на селі» зазначалося, що куркульство захопило частину поміщицьких земель, реманент і худобу з приватних і державних маєтків, вирубувало ліс⁴³. Факти привласнення куркулями поміщицьких земель відзначені в працях М. І. Ксензенка⁴⁴, І. К. Рибалки⁴⁵, Б. К. Мигалю⁴⁶ та інших авторів. Проте спеціального дослідження про це ще немає. У працях, присвячених періоду громадянської війни, головна увага звернута на боротьбу Радянської влади з куркульським бандитизмом і зовсім мало висвітлено контрреволюційну роль куркульства у проведенні аграрних перетворень, його намагання зміцнитись за рахунок незаконного захоплення і привласнення поміщицького і державного майна. Саме часткове збереження куркульством землі та інших засобів виробництва послужило матеріальною основою для розгону бандитизму.

Одним з безпосередніх соціально-економічних наслідків аграрних перетворень було здрібніння сільськогосподарського виробництва, що було неминучим наслідком ліквідації поміщицького землеволодіння, зменшення кількості куркульських дворів та інтенсивного поділу селянських господарств. П'ята конференція КП(б)У (листопад 1920 р.) відзначала, що аграрні перетворення на селі призвели до масового розпорощення землеволодіння на дрібні селянські ділянки, зниження продуктивності сільськогосподарства⁴⁷. Якщо кількісною стороною здрібніння сільськогосподарського виробництва було чисельне збільшення селянських дворів, переважно середняцьких, то якісною — утвердження дрібногосподарного господарства як основного виробника сільськогосподарської продукції.

В окремих працях 30-х — 40-х років допускалося невиправдане перебільшення розмірів дроблення селянських господарств і розпорощення сільськогосподарського виробництва. Справедливо заперечуючи це твердження, С. К. Брисякін, В. П. Данилов, С. П. Трапезников та інші автори відзначають, що масштаби дроблення не були настільки великими, щоб змінити загальний напрямок розвитку сільського господарства, але здрібніння сільськогосподарського виробництва мало негативний вплив на розвиток продуктивних сил. Цей правильний висновок намагається заперечити В. Н. Яковцевський, який вважає, що збільшення селянського землекористування внаслідок націоналізації землі і осереднення селянства є досить вагомим доказом відсутності здрібніння сільського господарства⁴⁸.

Внаслідок соціалістичної революції було ліквідовано клас поміщиків. Об'єктивною закономірністю аграрних перетворень стало осереднення селянства, різке зменшення протилежних класових груп — бідноти і куркульства. Відбулося також зменшення і поступове зникнення наймитів з наділом або без нього. Цілоком зникли (як соціальна категорія) наймити поміщицьких маєтків. Багато представників цієї соціальної групи взяло активну участь у створенні на базі маєтків, де вони працювали, колективних господарств. Значна кількість колишніх наймитів стала робітниками радгоспів, дослідних станцій тощо. Інші завели власне господарство на одержаній від Радянської влади землі. Одночасно в умовах непу проходила пролетаризація невеликої частини бідняцьких господарств. Побіжно можна висловити й одне часткове зауваження. Автори багатьох праць, присвячених аграрним перетворенням, не вказують на характер земельних угідь (рілля, сіножать, ліс та ін.), одержаних селянами після Жовтневої революції. Це часто призводить до значних розбіжностей у цифрових даних.

Вивчення складних соціальних процесів, що відбувалися на селі в період будівництва соціалізму, далеко не завершене і вимагає проведення всебічних досліджень.

П. М. Денисовець

⁴³ Комуністична партія України в резолюціях, К., 1958, стор. 49.

⁴⁴ М. І. Ксензенко. Завершення революційних аграрних перетворень на Харківщині, стор. 84.

⁴⁵ І. К. Рибалка. Аграрні перетворення на Україні, стор. 136.

⁴⁶ Б. К. Мигалю. Конфіскація земельних лишків у куркульських господарствах на Україні в 1920—1923 рр.— Питання історії народів СРСР, вип. 6, стор. 110.

⁴⁷ Комуністична партія України в резолюціях, стор. 236.

⁴⁸ История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР, М., 1963, стор. 134—135.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

ПРЕПОДАВАНИЕ ИСТОРИИ КПСС И КОММУНИСТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ СТУДЕНТОВ,

Изд-во «Вища школа», К., 1973, 204 с.

Наша партія завжди надавала першочергового значення комуністичному вихованню студентської молоді. Останнім часом опубліковано ряд праць, присвячених цьому питанню. До них належить і рецензована монографія, яку під редакцією доктора історичних наук професора М. Я. Варшавчика підготував колектив співробітників Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. Це перша праця, в якій висвітлено основні завдання комуністичного виховання студентів під час викладання суспільних наук, насамперед курсу історії КПРС.

Книжка складається із шести глав. У кожній з них всебічно, у всій сукупності розкрито основні завдання і напрями комуністичного виховання студентів, визначено шляхи здійснення виховної функції в процесі викладання історико-партійного курсу, показано, за допомогою яких засобів ці завдання можуть бути успішно вирішені. Автори наголошують на тому, що сучасний рівень викладання вимагає побудови не тільки окремих лекцій, а й курсу в цілому. Це дасть змогу дотримуватися послідовності викладу, виділити центральні проблеми, які необхідно систематично висвітлювати протягом усього курсу, та основні завдання, що повинні вирішуватися в ході всієї навчальної роботи.

Через усю працю червоною ниткою проходить основна ідея — якомога повніше використовувати багатющий арсенал історико-партійної науки для активного формування у студентства марксистсько-ленінського світогляду. Ця робота розглядається як одна з найважливіших складових частин діяльності партії, спрямованої на комуністичне виховання молоді.

У монографії підкреслюється, що основною формою виховання студентів та ви-

роблення у них наукового світогляду є навчальний процес, над удосконаленням якого повинні систематично працювати викладацькі колективи вузів. Історія КПРС — це наука про керівництво партії побудовою соціалізму і комунізму. На конкретних прикладах у книжці показано, що кожна тема, лекція і семінар названого курсу відкривають найширші можливості для висвітлення єдності теоретичної та практичної діяльності партії. Поеднання теоретичного навчання з практикою необхідне і в роботі, спрямованій на формування у студентів комуністичного світогляду, вирішальною умовою його здійснення. Як цього добитися у викладанні історії КПРС, автори показують на багатому фактичному матеріалі.

Викладачі суспільних наук знайдуть у рецензованій монографії чимало цінних методичних порад щодо виховання студентської молоді в дусі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму, комуністичного ставлення до праці, непримирності до буржуазної ідеології тощо. Все це сприятиме підготовці висококваліфікованих ідейно переконаних фахівців для народного господарства нашої країни.

У книжці цілком справедливо зазначено, що нині, у вік науково-технічної революції, виходячи з конкретних завдань комуністичного будівництва, поставлених Програмою КПРС і XXIV з'їздом партії, викладачі повинні звертати особливу увагу на засвоєння студентами законів суспільного розвитку, знати реальну обстановку та умови, в яких доведеться працювати майбутньому спеціалістові.

На наш погляд, праця тільки виграла б, коли б у ній було ширше використано конкретний позитивний досвід виховної роботи, набутий у багатьох вузах країни. Тираж книжки невеликий — лише 3 тис. примірників, а варто, щоб її прочитали всі викладачі суспільних наук, які знайдуть у ній багато корисного для себе.

П. Д. Фурсенко

Д. Я. ШЕЛУХІН.
ЮНОМУ ПОКОЛІННЮ —
ЛЕНІНСЬКИЙ ГАРТ,
вид-во «Радянська школа»,
К., 1973, 224 с.

Людина комуністичного завтра виховується сьогодні. Навчання і виховання шкільної молоді, підготовка гідної зміни будівників комунізму завжди були в центрі уваги Комуністичної партії.

Могутнім стимулом піднесення всієї ідеологічної та виховної роботи радянської школи стало глибоке вивчення всіма учнями життя і революційної діяльності В. І. Леніна, його теоретичної спадщини.

З рецензованої праці перед читачем знову постає Ілліч — мислитель, трибун, борець, наставник і вихователь молоді. Позитивним у монографії є те, що її автор детально характеризує життя дружини і працюючої сім'ї Ульянових. Д. Я. Шелухін наголошує на тому, що обстановка, в якій ріс молодий Ленін, сприяла ранньому пробудженню в ньому громадянської свідомості й політичних інтересів.

У формуванні марксистського світогляду геніального вождя і мислителя, зокрема його історичних поглядів, особливе значення мали роки перебування Володимира Ілліча в Казані, Кокушкінському застенні і Самарі. Трагічна доля брата, участь у революційному студентському русі та виключення з Казанського університету дали йому поштовх до посиленних пошуків правильного шляху в житті.

Шукаючи відповіді на складні суспільні питання, В. І. Ленін багато читав. Однак у трактуванні корінних проблем історичного розвитку, особливо поясненні його рушійних сил, революційно-демократична історіографія залишалася, в основному, на ідеалістичних позиціях. Ось чому для формування історичних поглядів молодого Леніна, як і всього його світогляду, вирішальне значення мали праці основоположників наукового комунізму, насамперед «Капітал» К. Маркса.

У розділі «Шлях революціонера» Д. Я. Шелухін розповідає про той величезний вклад, який зробив В. І. Ленін у розвиток марксистського вчення, про його титанічну діяльність в організації мас на боротьбу з царизмом, у підготовці і проведенні Великої Жовтневої соціалістичної революції. Автор показав В. І. Леніна як будівника великої інтернаціональної Радянської держави — союзу рівноправних і суверенних націй, творця національної політики Комуністичної партії.

Все життя і діяльність В. І. Леніна — яскравий взірць самовідданого служіння народові, беззавітної боротьби за інтереси і щастя трудящих. Цю тему науковець розробляє і в другому розділі — «Ленінські риси — найвищий моральний критерій для молоді». Він наголошує, що риси ленінського характеру вчителі і вихователі зо-

бов'язані постійно формувати у підрастаючого покоління.

Цінний узагальнюючий матеріал вміщено в розділі «Заповіді В. І. Леніна молоді». В ньому розповідається про те, якого виховного значення надавав вождь світового пролетаріату ідейному загартуванню молоді, вихованню в неї партійності, класового підходу до суспільних явищ. Д. Я. Шелухін переконливо показав, що поруч з комуністами молодь завжди була першою на найважливіших ділянках боротьби за владу Рад.

Значна увага в праці приділена історичній промові В. І. Леніна на III з'їзді комсомолу в жовтні 1920 р. В ній було сформульовано відомий наказ — вчитися комунізму, який став заповідом для радянських юнаків і дівчат. Заклик вождя бути справжніми помічниками партії став одним з основоположних принципів життя комсомолу. Важливо й те, що автор показує, як необхідно вивчати цю промову, що треба робити для активізації самостійного мислення учнів. При цьому, як зазначається в книжці, важливо пов'язувати зміст ленінської праці з завданнями сьогодення, враховувати вік учнів та їх загальноосвітню підготовку. Дослідник зауважує, що ленінські положення про те, як учитися комунізму, нині широко розкриваються у партійних документах і виступах Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва, звернених до молоді.

Д. Я. Шелухін детально аналізує освітньо-виховну роль художньо-мистецьких засобів у роботі вчителів над ленінською тематикою, розповідає про видатні твори літератури і мистецтва, в яких яскраво й багатогранно розкрито образ великого вождя. Над образом В. І. Леніна багато і плідно працювали цілі покоління кіномитців, композиторів, художників, скульпторів. Їх доробок — неоціненний засіб комуністичного виховання радянських людей і, зокрема, дітей.

З педагогічною майстерністю Д. Я. Шелухін показує, якою повинна бути робота вчителя над ленінською тематикою. Цьому важливому питанню він присвятив увесь другий розділ. В ньому читач знайде чимало нового і оригінального.

В останньому розділі «Ленінська тема в системі виховних заходів у школі в позаурочний час» розкривається крайній досвід і містяться методичні поради щодо створення в школах ленінських музеїв, залів і кімнат, подається оригінальна розробка ленінських уроків як форми позаурочної роботи, в якій органічно поєднуються глибоке вивчення творів В. І. Леніна (учнями старших класів) і практична діяльність учнівського колективу у виконанні заповітів вождя. У книзі наведено кілька Ленінських уроків, які стануть у пригоді вчителям.

Чимало місця у праці відведено ленінським читанням — важливому засобові ідейно-політичного загартування учнівської молоді, озброєння марксистсько-ленінським

світоглядом, виробленню у неї уміння жити, працювати і боротися по-комуністичному.

В книзі майстерно подано методику проведення ленінського заліку в школі, де він перетворився у своєрідний рапорт учнівської молоді про її вірність Комуністичній партії, про втілення ленінських ідей у життя школи. Ленінський залік передбачає найширше залучення старшокласників до вивчення творів В. І. Леніна, що стало настійною вимогою часу.

Цікаво й повчально написані автором розділи «Екскурсії, походи і подорожі по ленінських місцях», «Шкільні клуби інтернаціональної дружби» та «Шкільні меморіальні музеї соратників і учнів В. І. Леніна». Дослідження завершується розкриттям ленінської теми в роботі шкільних учнівських об'єднань. Отже, автором розглянуто всі основні форми виховної роботи

з учнями на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна.

У книзі не обійшлося й без недоліків. Слід було розповісти про вплив на формування світогляду В. І. Леніна творів російських революційних демократів М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, Д. І. Писарева, М. Є. Салтикова-Шchedріна та ін. Крім того, на деяких сторінках монографії спостерігається перевага констатації над аналізом, опису над поясненням. Зустрічаються й деякі стилістичні погрішності.

Проте в цілому рецензована книжка заслуговує на високу оцінку, оскільки розкрита в ній тема має вирішальний вплив на якість навчально-виховного процесу в школі, на формування інтелектуального і морального обличчя майбутніх господарів країни.

В. С. Петренко

**В. НЕМ'ЯТИЙ. ВІРНІСТЬ.
З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ ТРУДЯЩИХ
МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ПРОТИ ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ
У РОКИ ВЕЛИКОЇ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
(1941—1944 рр.).**

Вид-во «Маяк», Одеса, 1973, 204 с.

Минуло більше як чверть століття після перемоги радянського народу над німецько-фашистськими загарбниками. Для нинішнього молодого покоління Велика Вітчизняна війна — це сторінки історії, тому важливо, щоб юнаки і дівчата знали якомога більше про безстрашний подвиг захисників своєї Батьківщини. І священний обов'язок істориків, письменників, журналістів — розповісти все про героїзм і мужність радянських людей у роки суворих випробувань.

Тема рецензованого видання — на яскравих прикладах довести любов і вірність трудящих Миколаївщини своїй Вітчизні й Комуністичній партії. Доказом цього було те, що в роки тимчасової окупації на території області діяло 89 підпільних організацій і груп, у яких брали участь більше 4 тис. патріотів. За мужність і героїзм 1900 учасників комуністичного підпілля і партизанського руху нагороджені орденами і медалями, а командиру підпільно-диверсійної групи, одному з керівників Миколаївського підпільного центру В. О. Лягіну (Корневу), керівникові підпільної комсомольської організації П. К. Гречаному і Д. Г. Дяченко посмертно присвоєні звання Героя Радянського Союзу.

На багатому документальному матеріалі партійних і державних архівів (значна кількість його введення в науковий обіг вперше) показано опір, що його чинили загарбникам трудящі Миколаївської облас-

ті. Незважаючи на жорстокий окупаційний режим, іскри народного гніву не згасали, а перетворювалися у полум'я партизанської війни.

Книжка складається з дванадцяти розділів, у яких розкривається керівна й організуюча роль Комуністичної партії, її Центрального Комітету в створенні підпільних організацій і груп, боротьбі патріотів у ворожому тилу, допомога миколаївському підпіллю з боку ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У і УШПР. Яскраво написані сторінки про діяльність підпільного Центрального райкому партії м. Миколаєва (секретар Т. М. Морозов), Миколаївського (на чолі з комуністами В. О. Лягіним, В. І. Андреевим, П. Я. Защуком, П. А. Комковим), Вознесенського підпільних центрів (очолювали комуністи Г. Я. Гончаренко, М. В. Пошукійло, М. О. Черновий), Прибужького повітового підпільного партійного комітету (на чолі з комуністом А. Т. Мазепою) і підпільної комсомольської організації «Партизанська іскра» (на чолі з комуністом В. С. Моргуном) та ін.

Цінність монографії полягає в тому, що в ній уперше широко висвітлюються форми і методи боротьби підпільних організацій і груп, найбільш характерні для комуністичного підпілля Півдня України взагалі і Миколаївщини зокрема. Відсутність великих лісових масивів та інших природних укриттів значно ускладнювали боротьбу з гітлерівцями, зумовлювали посилену конспірацію відносно малий кількісний склад загонів і груп, мобільність підпілля.

Книжка написана популярно, має науково-публіцистичний характер. І все ж вона значно виграла, коли б В. М. Нем'ятий додавав перелік усіх підпільних організацій і груп, партизанських загонів з їх повною назвою, прізвищами керівників, кількістю особового складу, зазначивши при цьому, скільки було комуністів, комсомоль-

ців, робітників, селян та представників інтелігенції.

Яскраві факти нашого сьогодення, які наводяться в розділі «Справи їх безсмертні», свідчать про вічне життя героїв-підпільників. А взагалі дослідження сприя-

тиме вихованню у підростаючого покоління почуття патріотизму, ним зацікавляться лектори, вчителі, бібліотекарі, історики-краєзнавці.

М. П. Яркін

В. І. КІЗЧЕНКО.

**КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ
РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ
НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ**

1905—1907 рр.,

вид-во «Наукова думка», К., 1972, 162 с.

Радянські вчені домоглися значних успіхів у дослідженні історичного шляху, пройденого російським пролетаріатом. Проте такі питання, як ідеологія, духовне обличчя, культура робітничого класу лише останнім часом стають предметом дослідження вчених. Монографія В. І. Кізченко — одна з перших у радянській історіографії праць, присвячених розробці цієї важливої проблеми.

Перед автором стояло складне завдання: проаналізувати численні компоненти, з яких складався культурно-освітній рівень робітничого класу України, розкрити об'єктивні і суб'єктивні умови формування й розвитку освіченості та культури робітників, визначити і співставити фактори, що позитивно чи негативно впливали на цей розвиток, і на основі всебічного аналізу зробити співставлення рівня освіти й культури пролетаріату із загальнонародним. В. І. Кізченко вивчила матеріали 37 архівних фондів 6 центральних і місцевих архівів країни, велику кількість статистичних збірників, звітів численних культурно-освітніх організацій і установ, документальних збірників, провела джерелознавчий аналіз різноманітних документів та матеріалів.

Виходячи з того, що одним із головних показників культурного рівня робітників була письменність, автор присвятила перший розділ праці аналізу загальної освіти робітничого класу України. В. І. Кізченко доводить, що, незважаючи на вкрай реакційну політику самодержавства в галузі освіти, прагнення царизму тримати народні маси у темряві й неутті, надзвичайно важкі умови життя і виснажливу капіталістичну експлуатацію, кількість письменних робітників зростала. Показово, що більша частина пролетарів набували письменності самостійно, поза навчальними закладами. Рівень письменності робітників, від якого певною мірою залежав і рівень їх свідомості, а отже, і ступінь революційності був набагато вищий, ніж середній рівень письменності всього населення. Так, серед населення України на початку ХХ ст. було тільки 19,8% письменних, а серед робітників — 50,8%.

Докладно розглядається автором стан і розвиток професійно-технічної освіти робіт-

ничого класу в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. і, зокрема, ремісничі, фабрично-заводське учнівство, нижчі ремісничі навчальні заклади, нижчі технічні училища і промислові школи. Автор встановлює, що на початку ХХ ст. на Україні існувало близько 70 нижчих ремісничих і технічних училищ та шкіл, у яких навчалася трохи більше 5 тис. чол., тобто лише 1,5% промислових робітників могли набувати професійно-технічну освіту в навчальних закладах.

Окремий розділ монографії присвячений позашкільній освіті та культурно-освітній роботі серед робітників. У цьому зв'язку В. І. Кізченко докладно висвітлює такі найбільш поширені на той час форми роботи, як недільні й вечірні школи, класи і курси для дорослих загальноосвітнього, професійно-технічного профілю, народні читання, науково-популярні лекції, народні бібліотеки-читальні, народні театри та самодіяльні гуртки тощо. Особлива увага звертається на активну участь у культурно-освітній роботі передових діячів російської та української культури, завдяки чому частина робітників, хоч і дуже незначна, залучалася до досягнень демократичної культури.

У четвертому розділі центральне місце займає ставлення В. І. Леніна до питань освіти взагалі і освіти робітників, зокрема його оцінка діяльності революційної соціал-демократії у нелегальних робітничих гуртках і у легальних культурно-освітніх організаціях у цій справі. В праці наведено багато лєнінських положень, що допомагають кращому розумінню багатьох аспектів досліджуваної проблеми. В. І. Ленін зазначав, що у своєму прагненні до знань і політичної освіти робітничий клас проявляв значно більшу активність, ніж інші суспільні групи.

Значна увага в книзі приділяється висвітленню питань народної освіти і культурно-освітньої роботи серед робітників на сторінках лєнінської «Искры» та в листівках соціал-демократичних організацій.

У заключному розділі В. І. Кізченко докладно аналізує освітню діяльність революційної соціал-демократії у нелегальних робітничих гуртках і у легальних культурно-освітніх організаціях. Повсякденна політико-освітня робота соціал-демократії серед пролетаріату розвивала класову свідомість робітників, підвищувала їх загальний культурний рівень. Наслідком цієї діяльності був процес зародження і зростання «робітничої інтелігенції», який В. І. Ленін оцінював як явище виключно важливого значення.

Позитивним у дослідженні є те, що питання розвитку культурно-освітнього рівня робітників України, і особливо питання діяльності революційної соціал-демократії в галузі загальної і політичної освіти робітників, розглядаються автором у нерозривному зв'язку із завданнями, що стояли в той час перед пролетаріатом Росії.

Аналіз численних фактичних даних дозволив автору зробити висновок, що робітничий клас України на початку 900-х років не був суцільно забитою масою. В умовах реакційного самодержавного режиму й жорстокої капіталістичної експлуатації, що призводила до виснаження фізичних і духовних сил, при надзвичайно обмежених засобах і можливостях набуття освіти і підвищення загальнокультурного рівня, значна частина робітників все ж здобувала освіту і прилучалася до початків науки, культури, мистецтва (стор. 161). Цей висновок має принципово важливе значення для спростування тверджень ідеологів антикомунізму про те, що через свою надзвичайну забитість і темноту пролетаріат нібито був неспроможний стати гегемоном двох буржуазно-демократичних революцій в Росії, і здійснена російським пролетаріатом Велика Жовтнева соціалістична революція нібито була «історичним парадоксом».

Оригінальна праця В. І. Кізченко не позбавлена окремих недоліків. Деякі питання при значній багатоплановості роботи знайшли в ній лише схематичне висвітлен-

ня. Дещо поверхово охарактеризована до-революційна література, що стосується історії початкової загальної і професійно-технічної освіти. Автор не розкрив відмінностей напрямів, що існували у висвітленні цих питань у дореволюційній історіографії, обмежившись її загальною оцінкою. При застосованій В. І. Кізченко класифікації навчальних закладів зникає специфіка різних типів установ загальної народної освіти. Здається, якщо автор вирішив розкрити категорії шкіл, то слід було знайти такий спосіб їх класифікації, який би при всій його узагальненості не виключав своєрідності окремих категорій навчальних закладів. Недостатньо використана періодична преса кінця XIX — початку XX ст.

В. І. Кізченко зробила досить вдалу спробу висвітлити проблему зародження, формування і розвитку нової верстви інтелігенції — вихідців із середовища пролетаріату. Проте інші її верстви, як і їх роль у суспільно-політичному і революційному русі, у класовій боротьбі пролетаріату розкриті менш докладно.

В цілому ж монографія В. І. Кізченко, присвячена проблемі стану і розвитку культурно-освітнього рівня робітничого класу України напередодні революції 1905—1907 рр., безперечно, заслуговує високої оцінки. Викладений у книзі фактичний матеріал, узагальнення і висновки автора мають пізнавальне значення.

В. І. Стрельський

ЯНУШ ГРОХУЛЬСЬКИЙ. ДРУЖБА НАМ ДОРОГИ ВТОРУВАЛА.

*Літературний запис
Леоніда Горіловського*

Політвидав України, К., 1973, 198 с.

Єдність революційних сил Росії й Польщі, щира братерська дружба народів ПНР і Радянського Союзу досить повно відображені в радянській історичній літературі. Проте до останнього часу ця тема не знаходила широкого висвітлення у творах мемуарного жанру, тимчасом як спогади безпосередніх учасників важливих подій, факти, що збереглися в їх пам'яті, особливо цікаві і є цінним джерелом пізнання історичного процесу.

З цього погляду безсумнівний інтерес становить рецензована праця колишнього Генерального консула Польської Народної Республіки в Києві Януша Грохульського.

Особиста доля автора тісно пов'язана з радянським народом. В дитинстві він жив на Україні. Його батьки — Казімеж і Марія Грохульські були активними учасниками Великої Жовтневої соціалістичної революції. А через півстоліття Янушу Грохульському випала честь представляти Народну Польщу в Українській РСР.

Зростаючи і виховуючись у сім'ї революціонерів-інтернаціоналістів, молодий Януш мав нагоду зустрічатися з багатьма визначними діячами польського комуністичного і робітничого руху — Марією Кошутською, Адольфом Варським, Максиміліаном Валецьким, Едвардом Прухняком, Марцелієм Новотком та іншими славними борцями за свободу Польщі. Під їх впливом формувалася світогляд автора, визначався його життєвий шлях. Ще в стінах гімназії він брав активну участь у молодіжному комуністичному русі. Читач дізнається, як під впливом успіхів соціалістичного будівництва в СРСР революціонізувалась трудова молодь Польщі.

З інтересом читаються сторінки, присвячені студентським революційним заворушенням, зокрема страйкові 1936 р. у Варшавському політехнічному інституті — «Червоній політехніці», де особливо помітно проявилася гострота політичної боротьби серед студентів. Учасник цього страйку комсомолець Януш Грохульський був тісно зв'язаний з робітничим рухом, бо своє навчання він змушений був поєднувати з працею на підприємствах. Привертає увагу опис першотравневої демонстрації 1938 р., яка проходила у Варшаві під гаслами солідарності з Радянським Союзом,

боротьби проти фашизму і наростаючої загрози війни.

Стисло, але виразно автор змальовує внутрішню обстановку в країні напередодні трагічного вересня 1939 р., обурення трудового народу Польщі зрадницькою політикою буржуазно-поміщицького уряду, який відхиляв усі пропозиції СРСР про створення системи колективної безпеки в Європі і укладення пакту про взаємодопомогу.

Януш Грохульський був серед багатьох поляків, які після вторгнення гітлерівців у Польщу пішли назустріч Червоній Армії, що здійснювала свою визвольну місію в Західній Україні і в Західній Білорусії. Велика Вітчизняна війна радянського народу активізувала і посилила Рух Опору проти фашистських загарбників у багатьох європейських країнах, в тому числі і в Польщі. Боець Гвардії (потім Армії) Людової Януш Грохульський розкриває багато героїчних сторінок боротьби польських патріотів за свободу і незалежність своєї країни. Їх товаришами по зброї і вірними побратимами були радянські партизани, що діяли також і на польській території. Автор наводить численні, подекуди маловідомі факти про бойову співдружність народних месників обох країн, про спільні дії об'єднаних польсько-радянських партизанських загонів і розвідувально-диверсійних груп.

З великим хвилюванням читаються рядки, де йдеться про врятування радянсько-польським загоном під командуванням В. С. Мацнева будинку в селі Бялий Дунаєць, де в 1913—1914 рр. перебував В. І. Ленін.

Дружба, скріплена кров'ю, спільно пролитою в боях, міцніла і розвивалась у підсвоєнні роки, в період відбудови й розвитку на соціалістичних засадах народного господарства Польщі. Працюючи в ці роки

на відповідальних партійних і державних посадах в Народній Польщі, Януш Грохульський був свідком великої допомоги Радянського Союзу у відновленні економіки та здійсненні соціалістичної індустріалізації Польської Народної Республіки. Нова Гута і завод «Стар» у Стараховиці, алюмінієвий завод у Славні та бавовняний комбінат у Піотркові Трибунальському, десятки різних підприємств, що дали першу продукцію за шестирічним планом, побудовано з допомогою Радянського Союзу. Не менш цікаві факти одностайності і взаємної підтримки польських і радянських представників на міжнародних конференціях, нарадах і наукових симпозіумах, учасником яких не раз був Януш Грохульський.

Останні розділи книжки присвячені діяльності автора на посаді Генерального консула ПНР у Києві, великій і багатогранній роботі консульства, спрямованій на розвиток і зміцнення економічних, науково-технічних і культурних зв'язків між Польщею та Українською і Молдавською радянськими республіками. На жаль, ці розділи, що рясніють багатьма цікавими фактами, написані дещо конспективно і з художнього боку слабкіші за інші.

Загалом же рецензована праця, безперечно, заслуговує на високу оцінку як змістовний і оригінальний документальний твір свідка і учасника багатьох важливих історичних подій в житті братнього польського народу. У передмові до мемуарів говориться: «Щирими почуттями дружби до радянських людей, вдячності своїм товаришам і колегам, які не раз допомагали авторові на його життєвому шляху, пройняті сторінки цієї книги. І що щирість, напевно, відчує кожен, хто прочитає спогади Януша Грохульського». Є всі підстави приєднатися до цих слів.

С. М. Антонюк

М. В. ТРОЯН.

УГОРСЬКА КОМУНА 1919 р.,

Видавництво Львівського університету,
Львів, 1970, 206 с.

Дослідження боротьби угорського народу за соціальне і національне визволення, за встановлення та зміцнення диктатури пролетаріату, узагальнення досвіду діяльності Угорської Радянської Республіки в 1919 р. має важливе наукове і політичне значення. Ось чому ця проблема привертає постійну увагу угорських і радянських учених.

Проте й досі ні угорська, ні радянська історіографія не мали узагальнюючого монографічного дослідження всього комплексу питань боротьби трудящих Угорщини за встановлення і зміцнення Радянської влади.

М. В. Троян — автор монографії про Угорську комуну 1919 р. глибоко вивчив значну кількість документів, які зберігаються в архівах Москви, Києва, Берегового, Мукачеве, Угорської Народної Республіки і Чехословацької Соціалістичної Республіки. Частина цих документів уперше вводиться в науковий обіг. Крім того, автор використав збірники документів, фахову літературу, мемуари тощо.

У вступному розділі М. В. Троян висвітлює процес посилення революційного руху в Угорщині під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції, розповідає про створення Комуністичної партії Угорщини та характеризує її стратегію, спрямовану на переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Достатню увагу історик приділяє оцінці різних Рад та висвітленню їх ролі в політичному житті країни.

Оригінальним за постановкою питань є розділ «Перемога пролетарської революції в Угорщині. Створення Угорської Радянської держави», в якому висвітлено особливості перемоги соціалістичної революції в Угорщині, що відбулася без загального збройного повстання, порівняно мирним шляхом, але в результаті гострої класової боротьби. Автор розкриває, яке значення у цій справі мало об'єднання двох робітничих партій Угорщини — комуністичної та соціал-демократичної. У документах Угорської соціалістичної робітничої партії ця подія характеризується, як історично необхідна передумова, що сприяла порівняно мирній перемозі пролетарської революції і встановленню Радянської влади в Угорщині. Об'єднана соціалістична партія, комуністи і ліві соціалісти в період Радянської влади були авангардом робітничого класу в боротьбі за соціалістичні перетворення та проти імперіалістичної інтервенції. Слід зазначити, що в угорській історіографії ще й зараз ведеться гостра дискусія з цієї проблеми.

М. В. Троян на конкретних прикладах довів, що Угорська Радянська Республіка, враховуючи досвід Паризької Комуні і Великої Жовтневої соціалістичної революції, успішно втілювала в життя марксистсько-ленінське вчення про необхідність зламу старої, буржуазної державної машини і створення нової, пролетарської держави. Це питання протягом довгого часу залишалося нерозв'язаним.

Історик показав, що дала Радянська влада трудящим Угорщини, що було зроблено і чого не вдалося зробити через напад імперіалістичних держав. Щоправда, подекуди автор збивається на описовість, не завжди глибоко аналізує фактичний матеріал. Подібні видання обов'язково повинні мати необхідний довідковий апарат, насамперед іменний показчик. Його відсутність у рецензованій монографії не може бути виправданою.

Рецензована праця відрізняється від інших досліджень з історії Угорської комуні тим, що окремий розділ у ній присвячений національній політиці Угорського Радянського уряду, насамперед щодо Закарпаття, яке тоді входило до складу Угорщини на правах територіальної автономії. Практична діяльність Радянської влади на

Закарпатті в 1919 р., як підкреслює автор, відповідала основним положенням ленінської національної політики. На жаль, М. В. Троян не завжди віддає належне своїм попередникам у вивченні питань історії революційного руху на Закарпатті.

В монографії показано, як у боротьбі за Радянську владу, проти міжнародної контр-революції об'єднувалися трудящі різних національностей, як у спільних битвах загартовувалася дружба народів. Особливу увагу вчений приділив висвітленню угорсько-радянських зв'язків, допомоги народів Радянської країни братньому угорському народу. Червоною ниткою через усю монографію проходить розповідь про величезну увагу В. І. Леніна до молодого Угорської Радянської Республіки. Вказано також на міжнародний рух солідарності з Радянською Угорщиною. Але це та ряд інших питань ще вимагають дальшого вивчення.

Дослідник аргументовано викриває загартницьку політику міжнародного імперіалізму щодо Радянської Угорщини, ворожу діяльність угорських реформістів тощо, показує велику організаційну роботу, спрямовану на створення збройних сил соціалістичної революції, та героїчну боротьбу угорської Червоної Армії проти воєнної інтервенції. Позитивним у монографії є й те, що в ній названо багато прізвищ революціонерів — представників різних національностей, безстрашних борців за встановлення і зміцнення Радянської влади в центрі Європи. В останньому розділі монографії показано всесвітньо-історичне значення Угорської комуні та її досвіду. Автор зазначає, що виникнення Угорської Радянської Республіки — це перша спроба створити світову систему соціалізму, підкреслює ленінську оцінку досвіду угорської диктатури пролетаріату для міжнародного робітничого руху та його віру і впевненість у неминучій перемозі соціалізму в Угорщині. М. В. Троян робить висновок, що ті ідеали, за які трудящі Угорщини героїчно боролися в 1919 р., восторжествували після визволення країни від фашистського гніту та перемоги народно-демократичного ладу.

Б. І. Сніжак,
І. М. Мешко

Хроніка та інформація

ДО УКРАЇНСЬКО-МОЛДАВСЬКИХ НАУКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ

У липні 1973 р. в Інституті історії АН УРСР відбулася зустріч науковців з відомим молдавським істориком, членом-кореспондентом АН СРСР Я. С. Гросулом, який очолює республіканську Академію наук і прибув до Києва для участі в нараді представників трьох республіканських Академій — Української, Білоруської й Молдавської. Як і його колеги, президент АН УРСР академік Б. Є. Патон і президент АН БРСР член-кореспондент АН СРСР М. О. Борисевич, Я. С. Гросул представляв на цій нараді інтереси всіх галузей науки.

Українських і молдавських учених єднає давня дружба, яка мала особливо важливе значення в період становлення й розвитку науки молодого Радянської Молдавії. Адже МАРСР була утворена в жовтні 1924 р. у складі Української РСР і це, звичайно, впливало на характер взаємозв'язків учених двох братніх республік. Українські науковці брали безпосередню участь у створенні 1928 р. в Молдавії Наукового комітету, який згодом (1939 р.) був перетворений у науково-дослідний інститут. У післявоєнні роки на його базі створюється Молдавська науково-дослідна база АН СРСР (в 1949 р. перетворена в Молдавський філіал АН СРСР).

Процес становлення наукового центру Молдавії завершився утворенням 1961 р. Академії наук МРСР. Першим її президентом став обраний на загальних зборах доктор історичних наук професор Я. С. Гросул — автор ряду ґрунтовних праць з історії Молдавії ХІХ ст., серед яких особливе місце займали монографії «Селяни Бессарабії» (1956 р.), «Селянські реформи 60—70-х років ХІХ ст. в Бессарабії» (написана у співавторстві з І. Г. Будаком). Всього вчений написав понад 100 досліджень. Визнанням значного вкладу молдавського історика у розвиток радянської історичної науки було обрання його в 1966 р. членом-кореспондентом АН СРСР. Батьківщина нагородила його двома орденами Леніна і двома орденами Трудового Червоного Прапора. Він також нагороджений Всесоюзним товариством «Знання» золотою медаллю ім. академіка С. І. Вавілова.

Очолювана Я. С. Гросулом більше десяти років, Академія наук Молдавської РСР перетворилася у великий колектив

учених. Вона зміцнила й розширила традиційне наукове співробітництво з вченими Радянської України, Російської Федерації та всіх інших братніх республік СРСР. 1 червня 1962 р. бюро президії АН УРСР прийняло постанову про наукове співробітництво Академії наук УРСР з Академією наук МРСР.

Академія наук СРСР та академії союзних республік намічають й здійснюють цілий ряд заходів для реалізації поставленого ХХІV з'їздом КПРС завдання історичного значення: поєднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства. Пошук йде на шляхах підвищення ефективності наукових досліджень. Особлива увага приділяється концентрації сил на найважливіших напрямках науки. На це націлює, зокрема, рішення про об'єднання зусиль вчених Української, Білоруської і Молдавської РСР. Виконуючи його, президія АН УРСР у липні 1973 р. провела нараду з участю президентів та інших керівних працівників АН Білоруської і АН Молдавської РСР, яка затвердила координаційні плани наукових досліджень з ряду важливих регіональних проблем.

Під час зустрічі з українськими істориками президент АН Молдавської РСР Я. С. Гросул поділився своїми міркуваннями з приводу координації зусиль науковців двох братніх республік на виконання однієї з таких комплексних проблем під загальною назвою: «Історичні зв'язки і непорушна дружба українського, білоруського і молдавського народів». Він розповів також про успіхи істориків Радянської Молдавії, їх доробок на честь 50-річчя Союзу РСР.

Присутні з інтересом сприйняли інформацію про те, з якими досягненнями йдуть трудящі республіки і, зокрема, вчені-історики до свого славного ювілею — 50-річчя Молдавської РСР.

Директор Інституту історії АН УРСР член-кореспондент АН УРСР А. Г. Шевелєв розповів гостю з братньої Молдавії про здобутки українських істориків й основні напрямки їх досліджень. Він підкреслив, що основні зусилля науковців зосереджені на підготовці до видання багатотомної «Історії Української РСР». Для успіш-

ного виконання цього головного й найвідповідальнішого завдання колективу в дев'ятій п'ятирічці в Інституті здійснено необхідну структурну перебудову. Поряд з цим триває дослідження ряду актуальних проблем історичної науки. Так, новостворений відділ проблем історії народів СРСР розпочав підготовку праць про історичні зв'язки і непорушну дружбу українського народу з братніми народами СРСР. Зокрема, спільно з молдавськими колегами готується до видання колективна монографія «Історичні зв'язки і непорушна дружба українського і молдавського народів».

А. Г. Шевелев висловив упевненість, що в ході розробки важливої регіональної проблеми історичної науки існуючі взаємозв'язки і форми співробітництва вчених-істориків Української і Молдавської РСР одержать дальший розвиток, принесуть відчутні наслідки. Адже досвід такого співробітництва вже нагромаджено чималий.

Увійшли в традицію спільна підготовка й видання збірників документів і матеріалів з вузлових питань історії України і Молдавії. Так, 1972 р. у Львові видано матеріали спільно проведеної наукової се-

сії, присвяченої 50-річчю Хотинського повстання («Героїчна Хотинщина»). В результаті творчої співдружності вчених братніх республік створено капітальне дослідження «Регіональний історико-етнографічний атлас України, Білорусії та Молдавії». Покладено початок науковим сесіям на тему «Українсько-молдавські зв'язки». Перша така сесія відбулася в Кишиневі (1967 р.) й була присвячена 50-річчю Великого Жовтня. Важливе значення мають проведені останнім часом виїзні засідання Секції суспільних наук АН СРСР разом з Секцією суспільних наук АН УРСР і відділами суспільних наук АН БРСР і АН МРСР, а також регіональні наукові сесії академії наук СРСР і трьох союзних республік — України, Білорусії і Молдавії. На кількох таких сесіях спільно розглядалися актуальні питання боротьби проти сучасного антикомунізму.

На закінчення Я. С. Гросул відповів на запитання присутніх. У зустрічі взяв участь академік — секретар Відділення економіки, історії, філософії та права Секції суспільних наук АН УРСР академік АН УРСР Б. М. Бабій.

В. Г. Лисенко

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ М. Ф. КАРПЕНКОМ

18 червня 1973 р. на засіданні Вченої ради історичного факультету Київського ордену Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доц. Дніпропетровського державного університету М. Ф. Карпенком на тему «Органи народного контролю УРСР у боротьбі за здійснення ленінського плану побудови соціалізму (1920—1934 рр.)».

Офіційними опонентами виступили зав. каф. історії радянського суспільства Київського держуніверситету, д. і. н., проф. Ю. Ю. Кондуфор, ст. наук. співроб. відділу історії соціалістичного будівництва Інституту історії АН УРСР, д. і. н., проф. П. К. Стоян, зав. каф. наукового комунізму Київського технологічного інституту харчової промисловості, д. і. н. П. П. Бачинський. Зовнішній відгук одержано від кафедри історії Української РСР Харківського держуніверситету. Неофіційним опонентом виступив ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР, д. і. н. І. М. Кулинич.

Використавши численні матеріали ЦКК-РСІ, документи всесоюзних, республіканських та обласних архівів, публікації та періодичну пресу, дисертант дослідив деякі закономірності радянського державного будівництва і розкрив процес залучення трудящих до нього під час побудови

фундаменту соціалізму. Він висвітлив роль народного контролю в індустріалізації країни, кооперуванні сільського господарства і ліквідації куркульства як класу, культурній революції та формуванні нової інтелігенції, в ідеологічній боротьбі проти опозиціонерів та фракціонерів, у навчанні мас мистецтва керування державою. У дисертації показано вклад Б. І. Леніна в обґрунтування принципів роботи Робітлінської та шляхи вдосконалення її діяльності.

Основний зміст дисертації розкрито в 11 друкованих працях її автора.

Опоненти зазначали, що дисертант яскраво змалював, як радянський досвід організації контролю використовують комуністичні та робітничі партії соціалістичних країн, а також викрив спроби буржуазних фальсифікаторів перевернути суть народного контролю.

Позитивна оцінка дисертації міститься також у відгуках на автореферат, що надійшли від кафедр історії КІРС Сімферопольського держуніверситету і Дніпропетровського гірничого інституту та ін.

Вчена рада історичного факультету Київського ордену Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка одногласно ухвалила присудити М. Ф. Карпенку вчений ступінь доктора історичних наук.

М. К.

Додаток

ТЕМИ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ, ЗАТВЕРДЖЕНИХ ПРЕЗИДИЄЮ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ КПРС І КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ

26 червня 1973 р. Президія Республіканської ради по координації наукової розробки історії КПРС і Компартії України розглянула і затвердила теми кандидатських дисертацій:

Трофимович В. В. (Львів) — Співробітництво російських і польських соціал-демократів в період ленінської «Искры».

Калінцев Ю. О. (Київ) — Боротьба В. І. Леніна за революційно-демократичне студентство (1898—1904 рр.).

Нікоз М. Д. (Запоріжжя) — Діяльність В. І. Леніна і закордонних більшовицьких організацій по підготовці партійних кадрів (1908—1912 рр.).

Вечірко Р. М. (Київ) — Київська партійна організація в період іноземної інтервенції і громадянської війни (1918—1920 рр.).

Болган Є. В. (Одеса) — Діяльність Комуністичної партії по розвитку транспортного флоту Чорноморсько-Азовського басейну (1926—1932 рр.).

Півницький М. Д. (Київ) — Партійне керівництво оборонно-масовою роботою серед трудящих (1933—1937 рр.). На матеріалах України.

Гагал П. Г. (Київ) — Джерела вивчення суспільно-політичної діяльності Ф. А. Сергєєва (Артема).

Рєбрик О. О. (Київ) — Ідеологічна робота Комуністичної партії (більшовиків) України серед інтелігенції в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.).

Орехов Д. С. (Київ) — Комуністична партія — організатор участі Червоної Армії в соціалістичному будівництві (1926—1932 рр.). На матеріалах УРСР.

Ковальов А. М. (Київ) — Діяльність КП(б)У по здійсненню внутріпартійної демократії в умовах боротьби за соціалістичну індустріалізацію (1926—1929 рр.).

Синицький В. Г. (Київ) — Партійна і державна діяльність М. І. Калініна у період будівництва соціалізму (1929—1941 рр.).

Банько І. М. (Ворошиловград) — Боротьба Комуністичної партії проти « нової опозиції » і троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку в питаннях господарського будівництва (1925—1927 рр.). На матеріалах України.

Цимбал Л. М. (Одеса) — Діяльність Комуністичної партії по відбудові вищої школи УРСР в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.).

Ігумнова Є. М. (Севастополь) — Партійне керівництво партизанським рухом у Криму в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу.

Король В. Ю. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по зміцненню творчої співдружності інтелігенції братніх республік у роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.).

Горожанкіна Х. І. (Львів) — Керівництво Компартії України ідейно-політичним вихованням студентської молоді вищих учбових закладів (1944—1950 рр.).

Соцький М. І. (Ровно) — Діяльність КП України по підвищенню ролі і дієвості лекційної пропаганди в комуністичному вихованні трудящих (1959—1965 рр.).

Макаров Г. П. (Дніпропетровськ) — Діяльність парторганізацій України по удосконаленню підготовки спеціалістів у вищих учбових закладах (1966—1970 рр.).

Кузнецова Т. Г. (Львів) — Діяльність Комуністичної партії по поліпшенню економічної освіти робітників і службовців важкої промисловості на основі рішень XXIV з'їзду КПРС. На матеріалах УРСР.

Захаров М. О. (Харків) — Діяльність КПРС по удосконаленню системи підготовки і перепідготовки кадрів управління в умовах економічної реформи. На матеріалах УРСР.

Абраменкова А. І. (Харків) — Діяльність парторганізацій по підготовці і вихованню інженерно-технічних кадрів (1959—1965 рр.). На матеріалах машинобудівних підприємств України.

Кірова Т. Г. (Дніпропетровськ) — Діяльність Комуністичної партії по удосконаленню підготовки кадрів у середній технічній школі (1966—1970 рр.). На матеріалах УРСР.

Чужа І. М. (Львів) — Комуністична партія — організатор соціалістичного змагання на промислових підприємствах України (1966—1970 рр.).

Жилін А. А. (Сімферополь) — Діяльність Комуністичної партії в галузі розвитку меліорації сільського господарства України (1966—1970 рр.).

Солошенко В. М. (Чернівці) — Діяльність партійних організацій України по дальшому розвитку легкої промисловості республіки (1966—1970 рр.).

Бабій В. С. (Київ) — Партійне керівництво розвитком вищої сільськогосподарської освіти на Україні (1959—1970 рр.).

Бухтеєв М. І. (Макіївка) — Роль комсомольських організацій у підготовці спеціалістів народного господарства у вищій школі УРСР (1966—1970 рр.).

Вершинін І. А. (Дніпропетровськ) — Комсомол — активний помічник Комуністичної партії в боротьбі за підвищення продуктивності праці на промислових підприємствах України (1966—1970 рр.).

Корнійчук І. З. (Ужгород) — Діяльність Комуністичної партії по військово-патріотичному вихованню трудящих УРСР (1966—1970 рр.).

Якімчук М. Д. (Київ) — Діяльність КПРС по вихованню особового складу Військово-повітряних Сил на революційних і бойових традиціях (1966—1970 рр.).

Уколов А. Й. (Донецьк) — Партійне керівництво формуванням марксистсько-ленінського світогляду робітничої молоді (1966—1970 рр.). На матеріалах УРСР.

Дююн О. І. (Донецьк) — Діяльність Комуністичної партії по вихованню трудящих у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму на основі рішень XXIV з'їзду КПРС. На матеріалах УРСР.

Шевченко Р. І. (Харків) — Діяльність КПРС по патріотичному і інтернаціональному вихованню учнів загальноосвітньої школи (1961—1966 рр.). На матеріалах УРСР і РРФСР.

Тертишник М. М. (Донецьк) — Діяльність парторганізацій Донбасу по вихованню трудящих у дусі дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму (1966—1971 рр.).

Водарський Є. А. (Львів) — Керівництво Комуністичної партії України партійними організаціями системи народної освіти (1959—1966 рр.).

Шарга М. І. (Ужгород) — Партійне керівництво атеїстичним вихованням населення західних областей УРСР (1966—1971 рр.).

Цілуйко В. П. (Київ) — Діяльність сільських партійних організацій України по удосконаленню форм і методів ідеологічної роботи на основі рішень XXIV з'їзду КПРС.

Русейшвілі Г. С. (Харків) — Діяльність КПРС по зміцненню єдності і братерської дружби народів СРСР (1959—1970 рр.). На матеріалах Української РСР і Грузинської РСР.

Шевченко М. Т. (Донецьк) — Діяльність Комуністичної партії по дальшому розвитку союзу робітничого класу з селянством на основі рішень XXIV з'їзду КПРС. На матеріалах України.

Василяшко І. Ф. (Київ) — Роль партійно-радянської преси у трудовому вихованні робітничої молоді (1966—1971 рр.). На матеріалах УРСР.

Ткач П. І. (Київ) — Удосконалення організаційно-партійної роботи сільських райкомів партії на основі рішень XXIII з'їзду КПРС. На матеріалах України.

Монографії

Колективна монографія кафедри історії КПРС Одеського університету партії більшовиків за створення політичної армії в трьох роках.

Колективна монографія кафедри історії КПРС Харківського університету «Діяльність КПРС по розвитку і удосконаленню системи партійної роботи».

Мусієнко В. В. (Київ) — Діяльність більшовиків України в боротьбі за соціалістичну революцію і триумфального ходу Радянської України (1917—березень 1918 рр.). Історіографія проблеми.

Жаровський М. П. (Харків) — Воєнно-організаційна діяльність партії в історіографії (1956—1970 рр.).

РЕЗЮМЕ

Животворная сила братства народов СССР.— В единой семье народов Советского Союза больших успехов достигли рабочий класс, колхозное крестьянство и интеллигенция Советской Украины. Как и все союзные и автономные республики, автономные области и национальные округа, она награждена орденом Дружбы народов. Высокую награду республике вручил Генеральный секретарь ЦК КПСС Л. И. Брежнев. О достижениях трудящихся Украины за годы Советской власти рассказывается в статье.

Б. П. Ковалевский. Союз рабочего класса и колхозного крестьянства — политическая основа развитого социалистического общества.— В статье дается подробная характеристика развитого социалистического общества, показан процесс дальнейшего укрепления союза рабочего класса и крестьянства и его роль в строительстве коммунизма.

Ю. А. Курносков. Интеллигенция развитого социалистического общества.— Опираясь на марксистско-ленинское учение, директивные документы партии, труды Генерального секретаря ЦК КПСС Л. И. Брежнева, автор рассматривает само понятие — советская интеллигенция, раскрывает ее роль в социалистическом строительстве, показывает постоянную заботу Коммунистической партии о ее развитии и росте, об увеличении ее вклада в укрепление развитого социалистического общества и строительство коммунизма.

SUMMARIES

Vivifying Force of Fraternity of the USSR Peoples.— The working class, collective farm peasantry and intelligentsia of the Soviet Ukraine achieved great successes in the united family of the Soviet Union peoples. Like all the Union and autonomous republics, autonomous and national regions, the Soviet Ukraine was awarded the Order of the Friendship of Peoples. The high award was presented to the republic by L. I. Brezhnev, General Secretary of the Central Committee of the CPSU. The paper deals with achievements of the Ukraine working people during the years of the Soviet power.

B. P. Kovalevsky. Union of the Working Class and Collective Farm Peasantry — Political Basis of Developed Socialist Society. The paper presents a detailed characteristic of developed socialist society, shows a process of the further consolidation of the union between the working class and peasantry and its role in the Communism Construction.

Yu. A. Kurnosov. The Intelligentsia of the Developed Socialist Society.— Resting upon the Marxist-Leninist study, directive Party documents, works by General Secretary of the Central Committee of the CPSU L. I. Brezhnev, the author considers the notion — soviet intelligentsia, reveals its role in socialist construction. A constant care of the Communist Party for the intelligentsia development and growth, for an increase in its contribution to the strengthening of the developed socialist society in the Communism Construction are also dealt with.